

מבוא לניקוד המשנה

מאת

חנוך ילון

מוסד ביאליק ירושלים

INTRODUCTION TO THE VOCALIZATION
OF THE MISHNA

by

HANOCH YALON

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק, ירושלים תשכ"ד
נדפס בדפוס מרכז, ירושלים

Copyright by the Bialik Institute, Jerusalem 1964

Printed in Israel

תוכן העניינים

פתיחה, עמ' 7–10

מבוא, עמ' 11–36

מחלקה ראשונה: ממשנה למשנה [37–79]

פרק ראשון: ברכות א, עמ' 39

פרק שני: שבת א–ב, עמ' 46

פרק שלישי: שבת ג–ו, עמ' 59

מחלקה שנייה: משניות שונות [81–124]

פרק רביעי: 'סייע' לשון סיעור וטלטול, עמ' 83

פרק חמישי: מי שופכין, עמ' 84

פרק ששי: אשה עוברה, עמ' 85

פרק שביעי: אמתלא, עמ' 87

פרק שמיני: קלני מראשי קלני מזרועי, עמ' 89

פרק תשיעי: בור סיד שאיגו מאבד סיפה, עמ' 92

פרק עשירי: איש את רעהו חיים בלעו, עמ' 94

פרק אחד-עשר: הפוך בה והפך בה, עמ' 95

פרק שנים-עשר: שלשה עשרונות ועדוין, עמ' 99

פרק שלושה-עשר: לחיי העולמים – לחיי העולמים, עמ' 99

פרק ארבעה-עשר: אין צורך לומר? אין צריך לומר?, עמ' 102

פרק חמישה-עשר: אלא, עמ' 104

- פרק שישה-עשר: מאי שנא — בעברית, עמ' 107
 פרק שבעה-עשר: מקח, עמ' 109
 פרק שמונה-עשר: נחום? נחום? עמ' 111
 פרק תשעה-עשר: שמא; חילופי נוסחאות: שמא-שלא, עמ' 113
 פרק עשרים: שעה, בשעת, בשעתו, עמ' 117
 פרק עשרים ואחד: שותף, עמ' 123

מחלקה שלישית: פרקי דקדוק [185—125]

- פרק עשרים ושניים: בניין נתפעל, עמ' 127
 פרק עשרים ושלושה: בניין פעל; קבצָה, עמ' 136
 פרק עשרים וארבעה: בניין נפעל, עמ' 152
 פרק עשרים וחמישה: פיעל — שינוי במצב, עמ' 160
 פרק עשרים ושישה: הפעיל של פעלי ע"ו על דרך פעלי פ"ו, עמ' 165
 פרק עשרים ושבעה: בינוני קל של עו"י וכפולים בחולם, עמ' 171
 פרק עשרים ושמונה: בינוני מְפעל, עמ' 176
 פרק עשרים ותשעה: אחד משימושי בניין פיעל, עמ' 181

מחלקה רביעית: נספחות (א-י) [217—187]

- כיבליוגראפיה וקיצורים, עמ' 219
 תיקוני-טעויות שנפלו בניקוד 'ששה סדרי משנה', עמ' 222
 מפתח המלים, עמ' 225
 מפתח השמות, עמ' 230
 מפתח העניינים, עמ' 235

פתיחה

חיבור זה – עניינו העיקריים נימוקים לניקודי מלים שזעזע במשנה, הוצאת מסד ביאליק-דביר. אף באו בו, דרך אנב, פרקים והערות ללשון המשנה בכלל (אף ברייתות, מדרשים וכו'). עיין דרך משל, פרק בנין נִתְּפַעַל. בעירובין 12 מעקד נִתְּסָפוּ ולא נִתְּסָפוּ כמורגל בפי רבים. ניקוד זה דרש ביסוס. לשם כך מובאות בפרק זה דעות מדקדקים, אף הוספתי חומר מקביל של שורש יסָף ושל שרשים אחרים משאר ספרות חז"ל ומספרות שלאחריה. פרק גדול בדקדוק לשון המשנה נתלה בתיבה אחת. וכן, דרך משל, בפרק בנין נִפְעַל.

הנספחות 'עברית לדיבור' ו'עברית בלשון חז"ל' ראויים היו להאריך בהם. כדי מאמר גדול, על מהותה של לשון המשנה ולתתו בראש הספר. לא עלה בידי, ונראה לי, שאף בצורה זו, כמות שהם מתפרסמים כאן, יש בהם משהו של בירורים גוספים לבעיות ההן. על כל פנים הקורא לא יפסיד.

רובו של החומר, נתפרסם בזמנים שונים ובמקומות שונים. השתדלתי, במידת היכולת, והפרקים לבשו צורה חדשה: תוספות מכאן וגריעות מכאן ושינוי סעף. לאחידות גמורה לא הגעתי; מעט הייתי מלהעביר עניינים מועטים מכאן לכאן ומכאן לכאן; לא עלה בידי למחוק חזרות קלות. אף אין עקיבות גמורה בציון מראי המקומות וכו'. דברים של צורה ולא של תוכן.

רואה אני חובה נעימה לעצמי להזכיר כאן בכל לשון של כבוד ושל הכרת טובה שניים מגדולי חכמי ישראל, שמכוח חכמתם הגדולה הגעתי למה שהגעתי בניקודה של המשנה:

הרב פרופ' י"ג אפשטיין ז"ל. הפכתי והיפכתי בספריו ולמדתי, מה הוא עיין בכתבי יד ובדפוסים ישנים, בדרך כלל, ומכאן הדרך לשיטתי אף בדקדוק לשון המשנה ובניקודה;

הרה"ג רח"י קוסובסקי ז"ל. גדלותו ידועה ומפורסמת מעשיו להאדיר תורה. והרי כל 'בקיאות' בלשון המשנה מכוח גלגל והיפוך באוצרותיו באה לי. בלא הללו – תמיה אני אם הייתי מעז להכנס לאותו יער עבות של ניקוד המשנה.

ויבדל לאורך ימים טובים וישר כוחו של הרב פרופ' חנוך אלבק, מפרש המשנה. בחכמתו ובעינו הבהירה העמידני כאן וכאן, אנב קריאת הנהגות, על טעיות שונות. הרב יוסף קאפח פתח לפניי בטוב את אוצרות כתבי היד שלו (נזכרים בפנים), אף העיר על פרטים בדרכי קריאת התימנים במשנה. ברכת שמיים עליו.

וישר כחו של ידידי מר יצחק שבטיאל. הרבה למדתי ממאמריו במסורת התימנים בלשון המשנה. אף קיבלתי מפיו השלמות ותוספות. יהי חילו ברוך ויזכה להעמיד תלמידים לברכה.

תודה כפולה ומכופלת לידידי לד"ר שאול אש, שעמד לימיני כמה וכמה עמידות, אף בסרם יידרש. אף עמד לי סיועם של ידידי מר א' בן-יעקב ומר יעקב מנצור יבורכו כולם ויהי גמולם שלם מבעל הגמולות. אף יבורך מר ישראל ייבין, שעניו הבוחנת בהנהגות עמדו לו להוסיף שיפורי תיקונים.

ומי ימנה מספר לתשובות שאלות ולהערות ולדברי עידוד, בדיבור ובמעשה, של ידידים וחברים. רבים הם חכמים ורבנים, של אשכנזים ושל עדות אחרות, שלמדתי מפיהם דרכי קריאה שונים. מצטער אני שכמה עיכובים הם הגורמים להמנע מלפרסם שמות כולם. לא אפרט אלא שלושה: חרבי יוסף אלישר, חרבי-בן ציון בן נאים ומארי ר' חיים חובארת. הרבה טובה השפיעו עלי. זכר שלושתם לברכה.

ואן צורך לומר, מה ירחש הלב למעורר ולמתחיל, לרחיג ביאליק, וכמה חייב אני להחזיק טובה למוסד ביאליק, מו"ל המשנה המנוקדת, כלומר לעומדים בראשו, למר משה גרדון וחבריו. שיטתי בניקוד משניות בדרך כלל היתה קבועה אצלי זמן רב עד שלא באתי לעשייה. עדים הם הפרקים שבספר זה, שנתפרסמו זמן רב קודם לכן. מוסד ביאליק שהביאני לעשות שיטה שבמות מעשה גרם, שמתוך שבאתי ללמד ומצאתי למד. כלומר, כמה וכמה פרטים וכללים, גדולים וקטנים, שהיו מעומגמים בליבי – על כרחי נתעמקתי בהם לבררם בשעת מלאכה. הרבה חדשות נתגלו לי מתוך כך. תבוא עליהם ברכת הלומדים.

ולא תהיה זאת מן המידה, אם לא אוכיר בתודה ובברכה את ההנהלות של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (במיוחד ד"ר י' יואל) ושל ספריית שוקן, שסייעו בידי במאור פנים בהשאלת ספרים. אף בעלי בית מסחר הספרים במברגר וזרמאן הגדילו חסדם אתי כמות הגל. עליהם השלום.

בהמיית לב וזכר אני את ימי הראשונים בבית המדרש למורים 'מורחי' בהנהלתו של ידידי רא"ם ליפשיץ ז"ל. היתה שם אוירה של קירוב עדות בתלמידים: אשכנזים,

פתיחה

ספרדים, תימנים וכו'. שם הגיע לאפי ריח של עברית, שלא כמות שהורגלתי בה, ומשם ראשית פסיעותי בדרכי שאני הולך בה. פתיחה זו נכתבה בגמר סידור כתב היד של חיבורי זה, קייץ תשכ"א. בגמר קריאת ההגהות הראשונות, בסבת תשכ"ג, שמח אני להוסיף ברכת יישר כוח למר דוד כהן על דיוקי דיוקיו בהגהות. הוא קרא בעיון רב את החומר, לפנים משורת החובה, והעירני על מקומות מעומגמים והרחיקני מטעויות. יבורך בכל טובי. אף יעמדו על הברכה המדפיס מר בן-צבי ועובדי דפוס 'מרכז'. רגלי עמדה במישור במקהלים אברך ה'.

¹ ספר שכמות זה, שמרובות בו מובאות (בהן שברי פסוקים), ציוני מראי מקומות הרבה הרבה חילופי נוסחאות, אי אפשר שלא יפלו בו. מחמת יגיעה רבה, כל מיני טעויות ואפילו טעויות שבעניין, ולא עוד אלא שלא תמיד היתה הכתיבה וקריאת ההגהות במח צלול. אין המחבר מטיל את האחריות על אחרים והוא מבקש סליחת הקוראים.

מבוא

1. רואה אני חובה לעצמי להזכיר בתחילת דבריי את שמו של רח"נ ביאליק ז"ל, שניקוד המשנה ופירושה, לטעם המשכיל בן דורנו, היה מיסב הגיגיו, כדי לקרב אליה את דעת העם ולכו ולהרבות בתוכו את לומדיה ושוניה. אף בא להוציא את מחשבתו מן הכוח אל הפועל; התחיל והגיע לגמרו של סדר זרעים ולא יסף, ואף שיר זה באמצע נפסק, היה ברור, שהמוסד ששם ביאליק נקרא עליו יבוא להשלים ולעשות מציאות את כל חלומו לעניין ניקוד המשנה ופירושה. וכך בתגלגלה לידי זכות גדולה לעסוק במלאכת קודש זו, מלאכת ניקוד המשנה. ניקוד פרטים שונים של המשנה היה מעסיקני זמן רב קודם לכן (פירות עיוני, נתפרסמו בדפוס במקומות שונים), וידעתי כמה קשה היא דרכו של מנקד משניות, שדברי חז"ל 'לשון תורה לעצמה ולשון חכמים לעצמה' אינם לו דברי מליצה בלבד. לא זכינו ואין בידינו לא מילון מדעי ללשון חכמים ולא ספר דקדוק, שאחד מתפקידיו העיקריים הוא לתחום תחומים בין לשון המקרא ובין לשון חכמים, על כל פנים בכמה מקסיגוריות דקדוקה. ולא עוד אלא שאף עצם ספרות חז"ל, יסודם של מחקרים כאלו, הגיעה לידינו בדרך גלגולי העתקות ודפוסים והיא משובשת ביותר, ביחוד מבחינה לשונית, ואין לעשותה כמות שהיא בדפוסינו בסיס לחקרי לשון².

מתוך עיון בבעיות ניקוד המשנה הלכו ונקבעו לי קמעא קמעא שני עקרונות מוצקים: (א) נתינת דעת למסורות קריאה של עדות בני ישראל, 'עדות' בלשון

---

* פסקאות 1—19 נתפרסמו בששה סדרי משנה וזכר הוצאת מוסד ביאליק ודביר, בראש סדר מועד, במהדורת 'דבר' בראש סדר זרעים.

¹ ששה סדרי משנה מגוקדים ומפורשים על ידי ח. נ. ביאליק, סדר ראשון: זרעים, הוצאת 'דביר', תרצ"ב, הקדמה, עמ' 2.

² סימי ר"ש בובר ואילך המצב משתנה הולך לטובה, ומהדורות מדעיות של חלקי ספרות חז"ל מתפרסמות והולכות, ועוד רבה, רבה המלאכה לעשותה.

רבים, וכלולים כזה ניקודים ישנים של המשנה ושל שאר ספרות חז"ל, (ב) תיקון שיבושים על פי דפוסים ישנים וכתבי יד.

2. ידעתי בשעה שהגיעתי הצעת מוסד ביאליק, שכל האמור כאן בעניין בעיות ניקוד משניות הרי הוא בכחינת 'מקרא מועט והלכות מרובות' ואינו דומה עיון באחד מפרטי ניקוד לשון חכמים, על פי בחירה חפשית, לניקוד כל המשנה כולה, כל תיבה ותיבה. עם כניסתי לפני ולפנים של העבודה נתייצבה לפני בעיית ניקוד המשנה בכל נפתולי סיבוכי שביליה.

העיקרון של מסורות עדות בני ישראל, שנזכר למעלה, מסתעף והולך לכללים ולפרטים, וכל זה מתוך יגיעה רבה של ליקוט חומר מפוזר בגליונות ישנים ובמחוזותיהם ובפיותיהם של בני אדם שונים. ולא עוד אלא שאופיו של החומר הוא, שעל כרחק אתה מוצא את עצמך לפרקים במספיק, במקום שיש צורך להכריע בין צורות שיש פנים לכאן ולכאן, ואינך יודע מה לקרב ומה לרחק. אתה כותב ומחק וחוזר וכותב ומחק (אף בשעת ההגהה) ואין נחת דעת. וכבר תיאר ביאליק ד"ל את ייסוריו בהתרת ספקות כאלו: 'כל שעת עבודתו היה בעיניו כמהלך בין הטיפין ובדרך שכולה מוקשים'.⁹ ודאי, חופש ההכרעה בידך, אבל כבר משל חכם אחד חופש זה לכתר מלכות: הרבה מעלות טובות לו על מי שגיתן בראשו, אלא שיש כתרי מלכות וכנטל כבד הם לראש עוטריהם.

3. רואה אני צורך להרחיב בירורים בעניין זה, שאני מכנהו מסורות שבעל פה של עדות בני ישראל. ידוע, שכמה סוגי דקדוק ומלים הגויים בפי יהודים — בתפילתם ובלימודם, וכן בדיבורם כדיאלקטים השונים שבפיהם — לא כמנוקד במקרא. רבים מישראל מכרכים 'בורא פרי הגפן'; כל ישראל, חוץ מאשכנזים המתפללים בנוסח אשכנז, אומרים: 'עקדישך ועריצך', 'ממקומך'; האשכנזים והספרדים נוהרים שלא יגיע לידם מִקַּח טעות (כמקרא: מִקַּח), וכמה כיוצא בהם. לא רחוקים הימים וכל אלו היו בחזקת שיבושים שמצוה לעקדם; אין דקדוק אלא דקדוק המקרא, ואין בודקים כלל בטיבם של כל מיני שינויים מעין האמורים למעלה. העם אינו מצוי אצל דקדוק, אף מזלזל הוא בצורות חיצוניות של הלשון, ותרוא ברכה על המזהיר ועל הנזהר. וכך קמה תנועה של מתקני נוסחאות התפילה,

⁹ שם, הקדמה, עמ' 11. עיין גם 'סיני' סו, עמ' ריב"דיו.

שתחילתה ועיקרה בספר שערי תפלה של ר' זלמן הענא, שנת תפ"ח. ספר זה גרר אחריו חיבורים וויכוחים רבים, כמו שיתבאר לקמן.

בדורנו נשתנו במקצת הדברים. כאן וכאן אתה שומע דברי סניגוריא לצורות לשון המקובלות בפי העם, שאינן לרוח לשון המקרא. אפילו נחום, כמו שהוא שגור בפי האשכנזים, במקום נחום שבמקרא, קם לו מליץ טוב למצוא לו היתר למעשה. מצד אחר, עדיין קיים 'המדקדק' הישן. הוא פוסל, דרך משל, צורת לוד (שם עיר) המקובלת בפי בני ישראל ומחזיר את ניקוד לד ליושנו כמו שהוא במקרא. מאחר שבדרך אנלוגיה יש לומר כְּתָבִי הקודש, אין משגיחים במסורת כללית עתיקת שנים הגורסת כְּתָבִי ועוקרים אותה. וכך אנו מיטלטלים כמטוטלת זו מקיצוניות לקיצוניות.

מסורות כלליות

4. אברר כאן שתי דוגמאות של מסורות שבעל פה בלשון חכמים, שאינן כמקובל במקרא, והן משותפות לכל עדות ישראל. דוגמאות אלו יעמידונו על חשיבותן וערכן של מסורות חיות בפי האומה ומקומן בניקוד המשנה.

כִּינּוּי הַנוֹכַח־ךָ. בכמה משניות ניקדתי כינוי זה כֶּךָ, כגון: לָךְ (לזכר), הִלָּךְ. וראוי להאריך בזה.

נקדישך ונעריצך מטבע קבוע הוא בפי האשכנזים מתפללי נוסח ספרד (חסידים) וכך נוהגים אף הספרדים והתימנים וזהו הנוסח הישן המקורי, נוסח אשכנז נעריצך ונקדישך מכוח 'תיקונים' בא; מדקדקים מצאו, שיש לפסול את המטבע הישן שאינו עשוי לדקדוק המקרא. שינוי זה, שנמצא בסידורו של ר' יעקב עמדין, הוצע אחר כך על ידי מחבר הספר 'ישרש יעקב', שבא לשנות מ"ב לשונות

⁴ תיקונים מועטים הוצעו אף קודם לכן ואין כאן מקום להאריך.

⁵ עיין בביאור, 'סיני' כט, עמ' קח. ועיין שם, עמ' שפט—שצ. ⁶ עיין לקמן, פסקה 8.

⁷ כוונתי בזה אף לשאר העדות המזרחיות. אף לקמן אני נזהג כך, במקום שאין הבדל קריאה ביניהן. בדרך כלל כותב אני אשכנזים, ספרדים, תימנים, בלא ה"א הידיעה, שמא חילוקי קריאה אף בפי עדה אחת, ואני לא ידעתי. עיין לקמן פסקה 9.

⁸ עמודי שמים, אלטונא, תק"ה. אף מנוקד שם ממקומך, במקום ממקומך הישן.

⁹ בשער מיוחס ספר זה לר' יעקב באבאני 'מתושבי הארץ הקדושה' (צפת) ומקום הדפוס 'צירן בורג' (נירנברג) ושנת הדפוס תקכ"ח. וכתב הרב חיד"א בשרית יוסף אומץ, ליחורנו

שבסידורי התפילה ולשוחח להן צורות מקראיות. ספר זה גרם למחלוקת, בייחוד בקהילות איטליה. שאלו לדעתו של הרב חיד"א והשיב"ם: 'בעה"ק ירושלים' — בארץ מצרים ואגפיה ובקושטנדינה — ואיזמיר ותונס — כולם עונים ואומרים בקדישן וכיוצא כמנהג קדום'. והוא מסיים: 'כל דבר שהוא מורגל בפי הצבור ראוי לסמוך עליו כאלו הם דברי נביא'. נעתיק את דבריו בלשון אחרת: 'שיבוש' מעין נקדישך וכו' שהוא נפוץ ומקובל בכל תפוצות ישראל ואין אתה יודע מי חוללו ומאימתי החזיקו בו, על כרחך הוא עולה ומתעלה לתקופה היסטורית קדומה ושוב אינו שיבוש.

חשו של הרב חיד"א לא הטעהו. בתשובות תלמידי מנחם בן סרוק שנתגלו אח"כ בכתב יד נאמר בפירוש, עמ' 44: 'כל אנשי בית שני אנשי סברא ובעלי משנה לא בסדרה משנתם ולא באמר תלמודם כי אם על הסדר הזה אמן בנך'. וזה לשון שד"ל¹²: 'כל כינויי הגוף — בלשון חכמים (לפי קבלת כל ישראל ולפי נקוד הספרים העתיקים) — יִדְּךָ נקדישך'. באה הגניזה של קהיר והוציאה לאור עולם מספר רב של פיוטים ישנים מנוקדים ניקודים א"יג ובכולם יִדְּךָ, אף במקראות המובאים בתוכם, כגון:

לעולם ה' דברך [נצב] בשמים (תהלים קיט, פט)¹⁴.

אהבתי [מעון] ביתך ומקום משכן כבודך (שם כו, ח)¹⁵.

השקיפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך וגו' (דברים כו, טו)¹⁶.

תקנת, סי' ה, כי 'מדקדק אחד ירא להזכיר שמו ונתן הכסף לדי"ב [ר' יעקב באבאני] שידפיסו על שמו'. עיין אגרות שד"ל, חלק שמיני, עמ' 1189: המחבר הוא ר' יעקב בשן שהסכמתו ליישרש יעקב נדפסה בראש הספר. עיין אברהם יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 449—450, 840: המחבר רצה ליתן סמכות לדבריו, כדי למנוע מחלוקת, לפיכך ייחס דבריו לשליח א"י. עיין שם עוד תומר ביבליוגראפי.

¹⁰ יוסף אומץ, שם (ע"י למעלה, הערה 9).

¹¹ רוצה לומר: נקדישך. ¹² אוצר נחמד ג, עמ' 103.

¹³ בספרו של פ' קאהלי, Masoreten des Westens I, Stuttgart 1927. לדעת ד"ר מ' זולאי, במכתבו אלי, כ"י זה, פיוטי כ"ד משמרות, 'אינו מאוחר למאה השמינית ולכל המאוחר ראשית המאה התשיעית'.

¹⁴ שם, עמ' ד. הקו שעל גבי הרי"ש מקביל לפתח של ניקודנו.

¹⁵ שם, עמ' ז. הקחים שעל גבי התי"ו והדל"ת מקבילים לקמץ של ניקודנו. הקמץ והפתח משמשים בשיטת ניקוד זה בערבוביא, כמו אצל הספרדים, לפיכך אפשר לו שינקד דברך (= דברך) בפתח.

הרבה דוגמאות כאלו אף בפיוטים שנתפרסמו במקומות אחרים. אף במשניות שבקטעי הגניזה המנוקדים ניקוד בבלי: ק"י. וכך מנוקד בקביעות במשניות כ"י קויפמאן וכ"י פרמה, ולא מלבם בדו זאת נקדגיהם.

5. אף התימנים קוראים במשנה בכל מקום ק"י¹⁰, וכן נתקיימו בפי הספרדים, בקריאתם במשנה, הרבה מלים שכא בהן הכינוי — בצורתו הישנה, בייחוד במלים שאינן במקרא, כגון: חשבונך, רצונך. אף האשכנזים קיימו כפיהם צורות כאלו, כגון: למען אמתך וכו' שבהושענות הם קוראים: מת רבך או מכרךך או נתןך במתנה או עשךך בן חורין (תרומות ח, א) וכך ניקד שם ביאליק. אף שגור בפי האשכנזים: על כרחך, לך, הילך, סלקא דעתך, ממה נפשך, ללמדך, מי לחשך, מום שךך אל תאמר לחברך, וסימךך, במקום הצורה המקראית ק"י. אף מצטטים אשכנזים: הקריבנו נא לפחתך (מלאכי א, ת)¹¹. אליהו בחור מנקד: בדברי קדשך כתוב לאמר (תשבי, ערך כתב).

נהגתי בסוג זה כדרך שנוהגים ספרדים וניקדתי מקצתו של סוג זה ק"י (סמכתי בזה, בדרך כלל, על הדפוסים הישנים של משניות מנוקדות). ראיתי איסור לעצמי לעקור כל אותן צורות ישנות, שהן אחד הסוגים של עצם לשון חכמים. להתחזיר כינוי זה ליושנו ולנקד בכל מקום ק"י, לא מלאני לכי. עיבור צורה זה, מךך ל-ך, כממילא נעשה ולא על דעת מדקדקים מתקנים; כאן אין רשות לעקור. ואל יונוני בחוסר עקיבות: אין זה הסוג היחידי בספרות חז"ל, שלשון תורה ולשון חכמים באים זה בצד זה, וכך דרכה של לשון זו בהתפתחותה. והרי לא באתי להורות הלכה למעשה, שנאמר, דרך דוגמא, פעם שםך ופעם שםך. לשון חיים לחוד ולימוד במשנה לחוד.

6. נתפעל במקום נתפעל. תמוה יהיה בוודאי בעיני רבים ניקוד הנסתר של זמן עבר של בניין נתפעל (כפתח), כגון: נתכנן (שבת יב, ה), נתמעט (ערוכין ז, ה, ז), נתערב (פסחים ט, ח — פעמיים). צורות שכמות הללו, בגזרת השלמים,

¹⁰ שם ז. הקווים שעל גבי האותיות משמשים כנ"ל, הערות 14, 15.

¹¹ פורת, לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתב-יד ישנים, עמ' 92.

¹⁸ י' שבטיאל (דמתי), קונטרסים לענייני הלשון העברית א, עמ' 15.

¹⁹ בילדותי תיקן לי זקן אחד: אין אומרים לפחתך, לפחתך כתוב שם.

²⁰ קאהלי, Masoreten des Ostens I, 194—195.

מועצות הן במקרא, עשרים וכמה, וכמחציתן בתנועת a, רוצה לומר בקמץ (בהפסק) או בפתח, כגון: התאַנף (דברים א, לו; ד, כא; ט, כ). הרי שאפילו באתי לנקד כאן על פי המקרא, אסור היה לי להוציא לגמרי את הפתח משימוש בכניין זה. במסורת הבבלית בא פתח במקום צירי שבמסורת הסברנית, כגון: התאַבל (שמואל-א, טו, לה), התעַללי (שם ו, ו). לדעת ברגשטרסר²¹ הפתח שבכניין זה – בעבר, בעתיד, בציווי ובמקור – קדם לצירי ועיקרי הוא. אף, מוסיף הוא, בארמית ובחבשית סוג זה פתוח.

הכריעה בניקודי לצד הפתח המסורת שבעל פה של ספרדים ותימנים וסייעו לכך כ"י קויפמן וכ"י פרמה, שאף הם מנקדים סוג זה בפתח²². רובם של האשכנזים הסעמחם המלעילית גרמה והם מוציאים מפיהם בסוג זה מין חירק בלתי ברור (ולא כאן בלבד). כשגבר בדורות האחרונים לימוד הדקדוק, בייחוד בליטא, והתחילו לדייק ולהגות את התנועות שבסוף המלים – בתפילה הנהיגו את הנגינה לפי כלליה שבמקרא – שימש להם בנין נתפעל הצרורי שבמקרא דוגמא אף ללשון חכמים. אף מדפיסים מוסיפים יו"ד, בייחוד בצורת נכחון, ואין כאן מסורת ישנה, ויתבאר לקמן בסמוך. והרי אליהו בחר שמדקדק הוא ואף על פי כן הוא מנקד כמה פעמים נתפעל, בפתח, ודאי מרוב הרגל של קריאה ושמיעה. עיין מתורגמן: שקודם שנשתַבש היו מדברים בארם לשון הקודש (הקדמה, עמ' 1), שנשתַבש חכף (שם), נשתַבש הלשון (שם). אף הוא כותב, שם: לשון הקודש שנשתַבש; אילו להפסק נכחון, אפשר והיה מנקד את הבית בקמץ. וכן שם: מתי נשתַבש. אף בתשבי הוא כותב: וְנִתְגַּדַּל בְּעִיר וכו' (ערך נצרי), וְנִתְשַׁשְׁט (ערך טשטש). צורות בצירי: נִתְפָּרַר לנו (מתורגמן, הקדמה, עמ' 1), וְנִתְפָּשֵׁט בכל מקום (תשבי, ערך טשט א), וְנִתְנַסֵּף לעבודה זרה (שם, ערך נסך).

7. וכאן צורך להעיר על 'תיקוני' מדפיסים בנוסחאות ספרות חז"ל, שתיקנו נכחון, או נכחון, לנכחון. אביא מיעוט קטן ממה שרשמתי לי. נחכֵן שהבאתי

²¹ העיין מונעת שם בחולם, כלומר במסורת הבבלית באה תיבה זו בכניין התפועל; במסורת הסברנית: הַתַּעַלַּל.

²² Hebr. Grammatik, II Teil: Verbum, § 18k. עיין שם גם הערה 1.

²³ עיין גם שרידי הירושלמי, מהדורת ל' גינצבורג, עמ' 76, שורה 26: שְׁמָא וְנִתְאַכַּל דִּיבְקוֹ (ירושלמי דפוס ויניציאה, דף ס, ע"א). המנקד אינו מבחין בין קמץ לפתח, כדרך הספרדים, ובא שם קמץ בכ"ף במקום פתח.

למעלה ממסכת שבת הרי היא בדפוס וילנא ובדפוס חורב (כחדאי גם בדפוסים אחרים): נתכוין – שינוי ברור, שכן בדפוס נאפולי שנת רנ"ב: נתכוין. ואין צריך לומר, שאין יו"ד לא בכ"י קויסמן ולא בכ"י פרמה ולא בכ"י מינכן ולא בהוצאת לו. ברש"י למשנה זו: נתכוין ואף זה שינוי אחרונים, שכן בדפוס ויניציאה נדפס נתכוין. עיין גם רש"י לעבודה זרה ל"ד, ע"א, דפוס וילנא: נתכוין, אבל בדפוס אמשטרדם ת"ד: נתכוון. וכן שם דף ל"ה, ע"א, בדפוס וילנא פעמיים: נתכוין, אבל בדפוס אמשטרדם: נתכוון. ושוב שם דף לה, ע"א: איכוין (ארמית), אבל בדפוס אמשטרדם: איכון. אוסיף עוד רש"י לבבא בתרא, דף קעד, ע"ב, בדפוס וילנא פעמיים: נתכוין, אבל בדפוס ויניציאה רפ"ח בשניהם: נתכוון. אמת, נמצא שם אף בדפוס ויניציאה מתכוין, שכן בינוני מתפעל צרוי הוא והרבה פעמים באה יו"ד בסוג זה אף בכתבי יד ישנים, כגון: מתכוין, מתכוין (שרידי הירושלמי, 122). וכן – מתכוין – שם, עמ' 123 ועמ' 124. אדלוג על כל החומר הרב הנמצא ברשימותי ולא אביא אלא מתשובות הגאונים, מהדורת הרכבי: נתכוון (עמ' 6, 7, 80, 163), נתכון (עמ' 18), אבל מתכווין (עמ' 257), מתכוין (עמ' 140, 257), וכן: להתכוין (עמ' 181).

אוסיף כאן, כמו בכינוי קָה, ניקודי פיוטים ישנים מנוקדים ניקוד א"י; ללמדך, שאף סוג זה שרשיו בודאי בלשון התנאים הם. הרי: ונתִיָּקס ראש לתולדותי, נתגַדֵּל יוצר על חומרי, ניתִתָּן²⁴, ניתִתָּשֶׁב²⁵, וניתִתָּפֶס סני ניצב²⁶, ונתִיָּצֵב נוכח הכפול[רת]²⁷.

ואין צריך לומר, שאף בסוג זה לא לגרוע באתי ולומר, ראוי צורת נתפַעַל שתדחה בכל מקום צורת נתפַעֵל. לקבוע דרך לשון חכמים באתי, ולמעשה – צרכיו וטעמו של הכותב יכריעו.

²⁴ קרובות יגיי, מהדורת קאהלי בספרו Masoreten des Westens, I, עמ' כו. החלפתי כאן, וכן בסמוך, את הניקוד הא"י בטברני.

²⁵ פיוטי יגיי, מהדורת מנחם זולאי, עמ' יג = למחזור יגיי (גרמנית) של מ' קובר, עמ' 18.

²⁶ שם, עמ' כד (בהפסק), ²⁷ שם, עמ' כה (כנ"ל).

²⁸ שם, עמ' סג. בעמ' כב: לא התייחס (כך בניקוד העליון המקורי). החרת דורש צירי (אש) ואפשר שהיו מבחינים בין התפעל, בה"א, צורת מקראית, לנתפעל בגרין: הללו בצירי והללו בפתח.

²⁹ Zur Frühgeschichte des Mahzor (פיוטים ישנים בניקוד א"י), מהדורת ר' אידלמן, עמ' סו, שורה 16.

אסתפק בשתי דוגמאות הללו — קָדַח, נתפַּעַל — ואפסיק לפי שעה. אף בשאר הצורות שנהגתי שלא כניקודן במקרא, כגון כָּלִי, יָפִי, אף שלא בהפסק, ראיות בידי ליושנן המופלג, ואף הן שמא תגיע שעת בירורן.

8. אוסיף כמה דברים, עניין למסורות כלליות, בדבר ניקוד כְּתָבִי, להשלים את שהתחלתי למעלה, סוף פיסקה 3. ביקדתי כְּתָבִי הקדש (שבת טז, א; ערובין י, ג). כך מנוקד בכ"י קויפמן ובכ"י פרמה, ויש גם כתיב ישן: כיתבי, ביר"ד. אף בקטעי תגניזה המנוקדים ניקוד בבלי, כמה פעמים כְּתָבִי; עיין בקטעים שפרסם קאהלי³⁰, עמ' 317 (ידים ג, ב), עמ' 318 (שם, ה) ועמ' 321 (שם ד, ו)³¹. אף הרד"ק מנקד כְּתָבִיו. ר' שלמה אלמולי, שידע לחלוק כבוד לדברי לשון שבמסורת, כותב³²: 'כְּתָב' לא נמצאו לו חבור (כלומר לשון רבים) במקרא אך נהגו העולם לומר כתבים — ועוד נהגו לומר כְּתָבִי הקדש'. על 'שיבוש' זה העיר שד"ל³³: יש לומר כְּתָבִי, לא כְּתָבִי כבמכלול, וכן כְּתָבִיהֶם; ונגררו אחריו מקצת מדקדקים, כאמור למעלה. יש בצורה זו, כְּתָבִי-כְּתָבִי, עניין לתופעה של התחלפות משקלים וטשטושיהם בפי עדות בני ישראל, בייחוד במשקלי פֶּעַל, פֶּעַל פֶּעַל ופֶּעַל. וראויים הדברים לבירורים מפורטים, כדי מאמר גדול בפני עצמו (פרטים אחדים לקמן, פיסקה 14).

מסורות פרטיות

9. לא בכל הספקות שנתעוררו למנקד היתה התשובה 'פשוטה' כדרך הדוגמאות שנתבררו למעלה. רבים הם הניגודים שבין העדות למסורותיהן; יש מסורות לאשכנזים בלבד ויש פרטים שנתייחדו בהם הספרדים, כיוצא בזה אף התימנים, ויש פרטים שמשותפים בהם שתי עדות, וכולם ראויים לעיון של כובד ראש והטובה שבהן מכרעת, ואין כאן עניין של רוב ומיעוט. יש סוגי מלים שלבשו אצל אחת

³⁰ HUCA, XII—XIII.

³¹ במהדורת קאהלי: משנה יד (סדר משניות אחר).

³² מכלול, מהדורת ריטנברג, דף קמה, ע"ב.

³³ הליכות שבא, הוצאת מוסד הרב קוק, עמ' ס (דפ' ראשון של ספר חשוב זה הרי הוא קושטא שנת ר"ס).

³⁴ בדפוס ראשון אין ניקוד וניקדתי על פי העניין וכן בסמור 'כְּתָבִי'.

³⁵ פרוליגומנה, עמ' 149; בית האוצר א, דף למ, ע"א; Grammatica etc., עמ' 350.

העדות לבוש ספציפי, ואם תפשיטם לבוש זה יתגלו לעיניך פניהם העצמיים. צורות כשרות ונאות להכרעה ולשימוש (פרטים לקמן בסמוך). סבצי הוא, שאין אחידות גמורה של קריאה לשום עדה ועדה, רוצה לומר, כל עדה ועדה מחולקת בינה לבין עצמה בכמה פרטים. לא יכולתי לחזור אחרי מאות בני אדם, למרכזיהם הגדולים והקטנים, לשם בדיקת פרטי פרטים, אף לא היה לי צורך גמור בכך. מאותו מיעוט שידעתי וששאלתי נצטברו לי עשרות חילוקים בקריאת האשכנזים. כמה מלים הן ששוים בקריאתן מקצת האשכנזים לתימנים ומקצתם לספרדים. 'בינתיים' הרי הוא בפי חלק גדול של האשכנזים וכפי תימנים בְּנִתִים ומקצתם קוראים את הכית בתנועת e, וכמותם נוהגים ספרדים. לשתי הדרכים הללו סמוכין בפיוטים ישנים מנוקדים, שהוציאה הגניזה הקהירית לאור עולם, ואין הפרש פרינציפיוני בין שתיהן. ניקדתי בְּנִתִים. רוב האשכנזים קוראים: אכן מְסָמָא (כלים א, ג), מקצתם מְסָמָא, וכן הספרדים, ומקצתם מְסָמָא.

10. כבר הוברר, שבהרבה מלים שהן בפי האשכנזים בתנועת a, כגון: כָּלֵל, פֶּרֶס דָּם, יָד, יָם, אֵין ה־a אלא שריד ספרדי; בני אשכנז היו הוגים את הקמץ כפתח, כמו הספרדים, עד המאה הי"ג בערך. וכך נתקיימו בפי האשכנזים הרבה מלים בהגייה ספרדית עד ימינו. לפיכך יש לנקד את השמות הנ"ל בקמץ, ומשקלם של כלל ופרט הרי הוא משקל פֶּעֶל ונכונה קריאת המוני ישראל: כָּלְלִי, פְּרָטִיית וכו', ולא כָּלְלִי, פְּרָטִי. אף שֶׁבַח אינו משקל פֶּעֶל, על דרך דְּבַשׁ, וְרַע וכו', אלא משקל פֶּעֶל ונכונה קריאת ישראל: מִקְצַת שֶׁבַח וכו'. שֶׁבַח שבתפילה ושכפיוטים משקל

³⁴ כגון: איסקופא, אַסקופא; מוֹכִין, מוֹכִין; צדוקים, צדוקים; גִּבְבָּא, גִּבְבָּא; כּוֹי, כּוֹי.

³⁵ הפתח של הסמ"ך 'ספרדי' הוא, עיין לקמן, פיסקה 10. ובניקוד יש להחליפו בקמץ.

³⁶ הסגול אינו ברור בפי האשכנזים, שכן אינו מוסעם. הבאתי דוגמא זו, שכן דוגמא היא לקשיים של מנקד משניות מתוך עקרונות של מסורות ולתרעומות שעתיד הוא לעזור. תלמיד חכם מובהק, שרגיל לקרוא מְסָמָא וראה את ניקודי מְסָמָא, קרא כמעט בבהלה: והלא מקובלים אנו לקרוא מְסָמָא! השבתי, שיש קבלה אחרת, ולא נחה דעתו. קובלנות מעין זו שמע המנקד גם בפרטים אחרים: מפי רבי קיבלתי כך וכך! ואתה צא ונקד משניות לקורת רוחן של כל הקבלות בישראל.

³⁷ קונטרסים לענייני הלשון העברית א, עמ' 63, 66: ענייני לשון, שנת תש"ב, עמ'

16-28; י"ט גומפרץ, ענייני לשון, תש"ג, עמ' 12.

^{37*} אף שגור בפי אשכנזים בתלמודם שְׁטְרִי חוב וכך ניקדתי. ויש כתיב ישן: שטארי. לניקוד צורה זו ואחרות שכמותה עיין ברגרין, לשוננו יו, 5 ואילך.

אחר הוא, על כל פנים בדרך התפתחות הלשון. ואם טעם אטימולוגי דקדוקי
אמר לי לנקד מִסְמָא (למעלה, סוף פיסקה 9), העברתי על הפתח של האשכנזים
(ושל התימנים³⁸) והחלפתיו בקמץ.

להפך, לא נראה לי לנקד את שם העצם הפרטי גָּחֹם בקמץ, נגד המקובל
במקרא, שכן אף כאן נראה, שספיציפיות של אשכנזים היא, המחליפים בדיבורם
תנועת חסף פתח ופתח שבכמה מלים עבריות לקמץ, כגון: הָדָס, תָּלוּם, חָצִי שלי
וחָצִי שלך וכיוצא באלו. לפיכך ניקדתי במשנה גָּחֹם, בפתח, כבמקרא וכך מנקדים
תימנים³⁹.

11. אשכנזים מבטאים שוּפְרוֹת, אוֹצְרוֹת בנפרד ובנסמך ונגינתן מלעיל. ברור, שלא
אסמוך על 'קבלה' זו ואנקד בנפרד שוּפְרוֹת, אוֹצְרוֹת. ומכאן לסוג אחר. לשון
רבים של אָכַל הרי הוא בדפוסי המשנה אוכלין, בוי"ו. לפי כללי הדקדוק יש
לנקד אָכַלִּין (אָכְלִים), אלא שאשכנזים מוציאים מפיהם כ"ף שוואית והנגינה
מלעיל. יש כאן היקש של אָכַל, שם סגולי, ל'אוֹכַל', כינוי פועל, שנגינת שניהם
מלעיל בפי האשכנזים וההבדל של תנועותיהם האחרונות (הסגול של אָכַל והצרי
של אוֹכַל) מטושטש. לפיכך: מה אוֹכַל ברבים אוֹכְלִין אף לשון הרבים של אָכַל
יוצא מפיהם בצורת אוֹכְלִין, שלא כדרישת משקל זה.

על כרחי ראיתי את השווא של אוֹכְלִין כשווא של שוּפְרוֹת, אוֹצְרוֹת וביקדתי
אָכַלִּין (חסר וי"ו, שכן שם סגולי הוא), וכך קוראים ספרדים ותימנים, דוגמת
גלים (בראשית כה, כז) וזוהי דרך סוג זה בניקוד הבבלי. הרי כאן ספיציפיות
כנזית מלעילית³⁹.

זעין הנ"ל. חזרי"ן חלילה (סוכה ה, ו) הרי הוא מלעיל בפי האשכנזים. כנראה,
גם חָלִילָה הידוע (בראשית יח, כה: חלילה לך) ואף ספרדים קוראים: חזרי"ן
חָלִילָה, מלעיל. פירושה של מלה זו: הקפה, סיבוב⁴⁰; נגזרה מן חלל = חול, לשון
ריקוד במעגל ומעין זה. במליצה השגורה 'חזר חלילה' הרי 'חלילה' שם עצם
המשמש תואר הפועל. התימנים מנקדים חָלִילָה, כדין. אף אליהו בחור, חשבי,

³⁸ עיין לקמן, פיסקה 13. ³⁹ עיין לקמן, פרק יח.

³⁹ כתיבה וניקודה של חיבה זו בכתבי יד ראויים לעיון מיוחד.

⁴⁰ מפי הרב"י בן ציון בן נאים ו"ל שמעתי, שבילדותו היה שומע מכנים את לוח השנה
'חלילה'. דברי בן יהודה בערך חלילה ב ובערך שלאחריו תמוהים. אף איני יודע, היכן
מצא את הציטטה מרש"י איוב א, ה, באותה הצורה שהביאה.

ערך חזר, מנקד חֲלִילָה, ובערך חלל הוא כותב בפירוש: 'והחית נקודה בחטף כפחח כי המלה בטעם מלרע'. אף פִּינָה מנקד כך, וכן ביאליק⁴²: 'זהם בשנים וחוזרים חֲלִילָה'.

12. ידוע, שאשכנזים מחליפים בהרבה מלים חולם בשורק (ויש שהם מחולקים ביניהם לבין עצמם) כגון: בשורה, מסכת יִמָּא, תערוכת, תרעומת, קצו של יִרְד וכיוצא באלו. מכאן באנו לחשוד כמה מלים שרוקות שמא ספיציפיות אשכנזית בהן ויש להחליף ולהחזיר את החולם למקומו. הרי דוגמא. מוכין (שכת ד, א), מקצתם של האשכנזים קוראים מוכין ומקצתם מוכין. קירבתי את הצורה החלומה, ששמעתי אף מפי ספרדים ותימנים. מפי רב גליצאי שמעתי מְכִין, וקרוב לומר, שאין הוא יחיד בכך, וכך מנוקד בכ"י קריפמן ובכ"י פרמה. אפשר שורש מכך כאן, ודאות אין כאן, והעדפתי את הברי של מציאות חיה שבפי עדות ישראל על השמא של יחידים ושל כתבי יד וניקדתי מוכין.

אף לא פקפקתי וניקדתי 'זו' כספרדים ותימנים וכתבי יד במקום זו של אשכנזים. אף היו נימוקים של מציאות חיה לנקד סוּמָא במקום סוּמָא של אשכנזים. לא כן בניקוד לוד. במקרא נמצא שם זה, לוד, בחולם חסר, שלוש פעמים (עזרא ב, לג: נחמי' יא, לה; דברי הימים-א ח, יב). אשכנזים קוראים במשנה ובתלמוד לוד וכך קוראים אף שאר עדות בני ישראל. אף בדפוסי משניות ישנים כך (קושטא ת"ד ואמשטרדם ת"ו) וברור שלא מלבם בודו מנקדיהם לשנות מניקוד מפורש שבמקרא, ולא כאן המקום להיכנס לבירורי פרטי פרטים של דפוסים שונים. ספק הוא, אם נמצאים כאן וכאן בזמננו יהודים שקבלה בידיהם לקרוא לוד על דרך המקרא. אין בקריאת לוד ספיציפיות של אחת העדות, אבל יש כאן קריאה ישנה של הרבה דורות. ואף על פי שכתבי יד ישנים מנקדים לוד, הרי זכות אורת, של מציאות חיה, לה לקריאת לוד ואסור לבטלה. מאחר שמסורת כללית היא, יש לשער שהיתה קיימת בתקופות קדומות בצדה של הקריאה החלומה והיא היא שזכתה לאריכות ימים בדיבורם ובתלמודם של ישראל⁴³.

⁴¹ אוצר לשון המקרא והמשנה, ערך חול. ⁴² בשיר 'כוכבים נוצצים וכבים'.

⁴³ בסגול (ולא בצירי) כתימנים והוא כמות: חוּטָא (קהלת ח, יב; ט, יח), מוּטָא (שם ז, כו). השורש של 'סומא': ס מ ה, והאלף במקום ת"א, כמו: נָשָׂא שמואל"א כב, ב). ובמשנה: שווא (נדה ה, ח), כך בדפוסי המשנה, במהדורת לו ובכ"י פרמה.

⁴⁴ על ניקוד לוד מגינים אביגרי (על המשמר, כ"ד באדר ב' תשי"א) וברגערין (לשוננו

13. הבאתי למעלה, פיסקה 10, אבן מסמא, סמך פתוחה בפי אשכנזים. מעניין שאף התימנים קוראים מסמא, סמך פתוחה והמ"ם רפה, לומר שאין זה בניין פיעל. מאחר שהתימנים נוהגים כך בקבוצות ידועות של מלים (עדיין לא היה סיפק ביד לכולל כלל לתופעה זו בגלל הצורך לעיין בכתבי יד ישנים), כגון: אִילָנִי, קָלָלִי, פְּרָטִי, שִׁירִי ועוד הרבה כיוצא בהם (בכולם אין דגש באות שלאחר הפתח) ואין ספק שהפתח במקום קמץ הוא, ברור הוא, שאף במסמא יש לשנות את הפתח לקמץ. עניין זה חשוב הרבה לתולדות המבטאים השונים וראוי לעיין מקיף ומעמיק (עיין עיוני לשון תש"ב, 29–30)***. לא באתי אלא להעיר הערה כללית לומר, כי בשעה שנסתיעתי בקריאתם של תימנים בכמות אלו החזרתי את הקמץ למקומו. וכשניקדתי דרך משל גִּבְבָּא⁴⁵, אף על התימנים סמכתי, שהם מנקדים גִּבְבָּא. בספר המעשיות, מהדורת גסטר, עמ' 76: גבאבא.

כך עשיתי אף בשם עצה (עצה כמלוא פי גמל – שבת ז, ד). אשכנזים קוראים עצה. הרבה עיינתי וחפשתי ולא מצאתי עיצה, ביר"ד. מפי ספרדים שמעתי עצה, ויש ניקוד כזה בדפוסים ישנים. לא נחה דעתי בכך, שכן בכ"י קויפמן ובכ"י פרמה עצה. נהגתי על פי עקרוני לסמוך על מסורות חיות וצירפתי לניקודם של שני כתבי היד הללו את קריאת התימנים עצה, ומאחר שאינם מדגישים את הצד"י, היה פשוט בעיני לדון פתח זה כחבריו שהובאו למעלה, רוצה לומר, שמייוחד הוא לתימנים ושכמקום קמץ הוא⁴⁵.

14. ויש עוד ספיציפיות תימנית. קבוצה גדולה של שמות, משקלי פֶּעַל וסגוליים, הרי הם בפיהם במשקל פֶּעַל, כגון: גֶּשֶׁר (גֶּשֶׁר), דֶּבֶק (דֶּבֶק), זֶסֶר (זֶסֶר), עֶסֶק (עֶסֶק), ואפילו הֶדֶס במקום הֶדֶס (ישעי' מא, יט) וכן דֶּלֶף במקום דֶּלֶף (משלי כז, טו). הרבה כיוצא באלו תמצא במאמרו של יצחק שבטיאל (דמתי) בקונטרסים

יו, עמ' 251–252), כל אחד וטעמו ונימוקיו.

*** [בירור מפורט בעניין זה עיין במאמרו של שלמה מורג Notes on the Vowel System of Babylonian Aramaic as Preserved in the Yemenite Tradition, *Phonetica* 7 (1962), 221–224. ועיין לקמן פרק ג, הערה 112].

⁴⁵ עיין למעלה, הערה 34.

⁴⁶ עיין גם גנזי שכטר ב, עמ' 77, הערה 3, בניקוד בבלי עצה (עיין קמוצה ולימינה של הצד"י, למעלה, נקודה שאיני יודע מהי) 'וכך הוא הנכון ולא עצה... שעצה במשמע תבן קשה היא מלה אחרת לגמרי מעצה, ירמיה ו' ו שרשיהם שונים'.

שנה ב, עמ' 63–64. לפיכך אין בניקוד זמן של התימנים כדי ראה נגד זמן (זימנא בארמית). התימנים מנקדים קָבַע, ספרדים קוראים קָבַע, וראיתי צורך לנקד קָבַע כקריאת אשכנזים, רוצה לומר, נראה לי שאין הפתח של הברית 'ספרדי' דוגמת כלל, סרט וכו' שהובאו למעלה, פיסקה 10, ויש לנקד בפתח. תימנים קוראים נָפֶש (ציון על קבר, מצבה), שאר עדות ישראל קוראים נָפֶש, והעירני הרב חיים חובארה ז"ל (שמפיו למדתי הרבה בקריאת התימנים במשנה) "ששמע מפי זקני תימן נָפֶש. לפיכך ניקדתי נָפֶש (שקלים ב, ה). אבל סמכתי על קריאתם נָשֶׁר (פירות, או עלים וכדומה, הנושרים מן האילנות) וניקדתי: פירס עליה סדין... מפני הַנָּשֶׁר (סוכה א, ג – וכן רמב"ם ששון בפנים ובפירוש). לא ניקדתי נָשֶׁר כקריאת אשכנזים וספרדים, שכן נראה שיש מיעוט של אשכנזים הקוראים את השי"ן בקמץ, או בפתח; סין, לוי וקוהוט מנקדים נָשֶׁר, ואחד מחכמי אשכנז ניקד לי בתורת תשובה על שאלתי: נָשֶׁר. בכ"י קויפמן מנוקד הַנָּשֶׁר, גרין צרויה, שכנראה במקום שווא הוא. דנתי בלבי, שהפתח של נָשֶׁר שהובא כאן 'ספרדי' הוא ושיש לשנותו לקמץ.

בכל הפרטים שנידונו עד כאן לא הבאתי את כל מה שיש להביא לתוספת ברור. ואל נא תקצר רוחם של הקוראים, אם ייראו מגומגמים כמה מדכריי, שלא יתבררו בחיבור זה.

15. רבים עתידים בוודאי לטעון: ניקוד שכזה הרי רבה בו המלאכותיות, מקצתו אשכנזי, מקצתו תימני וכו', ואנו יצירה מוצקה באחידותה ביקשה נפשנו. תשובתי: אין דרך אחרת! ראינו למעלה, פיסקה 9, שאין קריאה אחידה לאשכנזים ולספרדים, ובמקצת אף לתימנים. אף שיבושים הם שעלו בפיהם של כל עדה ועדה. תאמר שנבחר מסורת קריאה של עדה אחת על כל חילוקיה ושיבושיה; ודאי לא. על כרחנו ננכש את השיבושים ונשווה את החלוקות, אם כן שוב נמצאו עומדים בתוך תוכה של 'מלאכותיות'. בתוך עבודתי למדתי, שקשה למצוא תלמיד חכם אחד שבידו מסורת ערוכה ושמורה לפרסיה, כפי ששמע מרבותיו. יש שנשאלו לדרכי קריאתן של מלים שונות, והיו מגמגמים במקצתן, ויש שהשיבו: אפשר כך ואפשר כך. עיין גם למעלה, סוף פיסקה 9, ד"ה: כמה מלים הן וכו' (יש להוסיף על מה שנאמר שם). על כרחנו אין לנו אלא לראות את כל עדות

¹⁰ וכן ממאמרי מר יצחק שבטיאל (דמתי), שאני מצטט במאמרי זה.

ישראל כעדה אחת ולהחזיק, מתוך עקירה והנחה, בכל החומר הכשר לבוא בקהל צורות לשון חכמים ולהכריע מתוך כללים קבועים בין שתי אפשרויות ויותר. אוסיף עוד דרך אגב, שעניין זה של חזון אחרי תלמידי חכמים ללמוד מפיהם ניקודי מלים שבמשנה אינו קל ביותר. ולא עוד אלא שכירושלים, שעדות ישראל שוכנות בתוכה כמה דורות והן סמוכות זו לזו, כבר ניטשטשו כאן וכאן הבדלים; גורם עיקרי הם החדרים והשיבות. אינך יכול לדעת בכל פרט ופרט מהו ספרדי ומהו בבלי⁴⁷ וכו'. המשניות המנוקדות שנפוצו במזרח אפשר וגם הן השפיעו מעט. סת לי חכם ספרדי: כילדותי תיקנו לי את קריאתי במשנה ובתלמוד. המלמד שבחדר ודאי שתיקן מה שהביאו תלמידיו מבית אביהם וכדומה ויצר קריאה 'אחידה'.

ודאי שנכשל המנקד כאן וכאן בהכרעותיו בטעויות ובסובייקטיביות ויום ליום יביע אומר.

תיקוני שיבושים

16. הזכרתי למעלה, סוף פסקה 1, בתורת עיקרון, תיקוני שיבושי מעתיקים ומדפיסים, ובפסקה 7 הבאתי, מעט מהרבה, משינויי מדפיסים לכתיב בתכרין, ביר"ד, במקום הכתיבים הישנים: נתכון, נתכון. רבים הם השיבושים, והסכימה דעתו של המפרש, פרופ' אלבק, ושל המנקד לעקור את הגסים שבהם. התיקונים נעשו על פי נוסחאות ישנים ואין אפילו תיקון אחד שתיקנתי מסברא. אביא כמה דוגמאות ממסכת שבת.

כדי שתאחז האור ברובן (א, יא), 'אור' לשון זכר ותיקנתי: שיאחוז. — כפתמין כל שהוא (שם): שהן (פתמים לשון רבים), וכן: פלפלת כל שהוא (שם ז, ו): שהיא, וכן: צפורת כרמים... כל שהוא (שם, ז): שהיא. — בעור הקופר ה, ד): הקופד. — ובמסמר מן הצלוב (סוף ו), 'מן' לשון פגומה ונמחק. — שתי בתי גירין (ו, ב): שני, וכן פרק יג משנה ב: שתי בתי גירין: שני. — תגב חי... שמצניעין אותו לקטן לשחוק בו (סוף ט); אין ילד שוחק בתגב אלא משחק בו ותיקנתי: השווה: התשחק בו כצפור (איוב מ, כט). — לידע איוו בן זוגו (יב, ג):

⁴⁷ עכשיו, בזמן קיבוץ גלויות שזכינו לו, הרי עלו לכאן גם מסורות קריאה ישנות במשנה ובתלמוד והרבה מהן נשתמרו מדורות קדומים. ולוואי ויבואו ראויים לכך ויצילו מה שניתן להציל.

איזהו. — האורג שלשה חוטין בתחילה ואחת על האריג (יג, א): ואחד. — מי שהיו לו שתי חינוקות אחד למול אחר השבת וכו' (יס, ד): שני. כאן וכאן נוספה ה"א הידיעה, במקום שהשמיטוה מעתיקים ומדפיסים (עיין סוף פסקה 18). המשניות דפוס ווילנא עם ג"א פירושים שימשו לנו יסוד לניקוד ולתיקונים וכל הרוצה להשוות את מהדורתנו לנוסח המסורת של המשנה, מוטב שיעיין בדפוס ווילנא הנ"ל, שכן אין דפוסי המשניות השונים שווים זה לזה בכל פרטיהם; עיין, דרך משל, לקמן, פרק ב, פסקה 13: לא ימלא אדם וכו'.

17. יש שמחקו מעתיקים ומדפיסים יו"ד במקום שאינה ראויה למחיקה. כשבת כד, א, ניקדתי: והשקין נופלין מאליהן, אל"ף צרויה, וכוודאי ימצא ניקוד זה תמוה, שכן רגילין הרבה לקרוא מאליהן, מלת היחס אל בנטיה. ניקדתי בצירי על פי קריאת ספרדים ותימנים ועל פי נוסחאות ישנים מנוקדים⁴⁷ ועל פי הכתיב המלא, ביו"ד, שהוא מצוי הרבה בנוסחאות ישנים⁴⁸ וחדשים. ואם תמצא, דרך משל: והן מתעצמין מאליהן (שבת דף קנא, ע"ב), אין זה אלא כתיב הדפוסים, אבל בכ"י מינכן: מאליהן; בהלכות פסוקות לרב יהודאי גאון, מהדורת הרב ס"ד ששון. עמ' ה: והן מתאמצות מיאליהן. מעניין: אתם (!)⁴⁹ אומרות שירה מאליכן (ב"ר נד, ד)⁵⁰. בקובץ ר' סעדיה גאון, בעריכת הרב י"ל פישמן [מיימון ז"ל], עמ' תקסד, הבאתי השערת פרופ' ח"א גינזברג (בעל פה), כי מאיליו וכו' הרי הוא לשון אייל וכו'. נרדפת צורה זו ל'מעצמו', מכוח, מחמת⁵¹; מאליהן פי' מכוח, מעצמן. [השערה זו — מאיליו = מעצמו, מכוח — צריכה עיון ובירור נוסף, על פי חומר שנצטבר, מאז נדפס מבוא זה לראשונה. אין בכוחי לעשות זאת עכשיו. על כל פנים הניקוד מאליהן, מרוח מסורת ישנה, במקומו עומד]. הקוראים ימצאו בניקודנו בכל מקום צוּנִין במקום צונן שדפוסים. כגון: סילון

⁴⁷ גם בבא מציעא, ז, א, כ"י קויפמן: מאליהם.

⁴⁸ כגון שרידי ירושלמי: ומאליהן הן באין (עמ' 122, פעמיים), ומאליהם הם באים (עמ' 123), כילו מאליהם קבלום (עמ' 228).

⁴⁹ אין זה שיבוש. עיין לקמן, פרק ג, פסקה 20.

⁵⁰ במהדורת תיאודור-אלבק, ועיין שם חילופי נוסחאות. בדפוס ווילנא: מאליכם.

⁵¹ הבאתי שם בשם ד"ר זיידל, מנחה לדוד, עמ' מה, כי 'חמה' משמע אף כח: ותושע לי זרועי וחמתי היא סמכתני (ישע' סג, ה), זרוע — חמה מקבילות.

של צונן לתוך אמה שלחמין⁵⁰ (שבת ג, ד), לא יתן לחוכו צונן בשביל שיחמו (שם, משנה ה). כך הוא, ביר"ד ובחירק, בכ"י קריפמן ובכ"י פרמה, אף במהדורת לו: צונן. זוהי הצורה הישנה העיקרית, לשון רבים, במקום צונן, צוננים. מצויה צורה זו הרבה בספרות חז"ל בכתבי יד וכדפוסים ישנים: עיין דרך משל דברים רבה, עקב טו, פעמיים: צונן, בדפוס קושטא וויניציאה, והעיר בעל מתנות כהונה: 'צונן כמו צוננים'. וכן: צוגים מזוגים בחלכים (מספרות הגאונים, מהדורת ר"ש אסף, עמ' 170) וכך גיסה ביאליק: בין על החמין בין על הצונן פטור... על החמין חיב ועל הצונן פטור (מעשרות ד, ד) והעיר שם: 'הצונן (= הצונן)'. ומדת ההגיון דורשת להקביל ל'חמין' לשון רבים ולא לשון יחיד; במכשירין ה, י: מחם לצונן, בכל הנוסחאות, לשון יחיד ברור. אף נמצא צוננים במקום צונן; עיין שרידי ירושלמי, עמ' 76 – שלוש פעמים, עמ' 201 ועמ' 249. צונן > צונן, הפלולוגיה. ניקוד צונן, נר"ן דגושה, הרי הוא נגד כלל יסודי: אין דגש חזק אחרי תנועה גדולה בלתי מוטעמת. תף – תפים ולא תפים, חק – חקים ולא חקים, מקל – מקלים ולא מקלים וכמה כיוצא בהן. עיין י"ב אפשטיין, מבוא, עמ' 1242; קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית, ירושלים, תשי"ב, עמ' 38.

18. עוד סוג של חיקונים הוא בניקודנו, בעצם: אחד שהוא שניים, והוא חיבור 'של' לתיבה שלאחריה, כגון: שלצונן, שלחמין (למעלה, פסקה 17), ודבק בו ענין ה"א הידיעה, כמו שיתבאר מיד. ראינו הכרח בתיקון זה, ורק לאחר פקפוקים רבים הסכמנו לו. המשנה הראשונה שבניקודי היתה מסכת שבת א, א: 'ציאות השבת... העני עומד בחוץ ובעל הבית בפנים וכו'. בשני השמות באה ה"א הידיעה והוא ידוע כללי, וכן: פשט העני... העני חייב, כאן ודאי צורך בה"א, שכן מדובר בעני שנזכר כבר. אם כן, כיצד נאמר שם מיד: פשט בעל הבית את ידו ונתן לתוך ידו של עני, בלא ה"א? ושוב שם: פשט העני את ידו לפנים... ונטל העני מתוכה. כלום ייתכן שגדרי לשון המשנה פרוצות כל כך? או כלום ייתכן לומר כלל הוא, שאחרי 'של' אין במשנה ה"א הידיעה? בכ"י קריפמן כתוב

⁵⁰ במקום: של צונן... של חמין, עיין פסקה 18.

⁵¹ בדפוס המשנה אין ה"א הידיעה אחרי 'של', ואם תאמר הרי בסנהדרין ד, ה נמצא: ולהגיד גדולתו של הקדוש ברוך הוא? ויש לומר, בנוסחאות ישנים: 'של מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא'. בדמאי ה, ג ובזבחים י, ו: 'ושל היום', אין זה אלא 'תיקון' במנחות ט, ד: 'של יום' ואין צריך לומר שציקרו 'שליום'.

כאותה המשנה: לתוך ידו של עני, מלה אחת. והלמד נקודה בסגול של ה"א הידיעה שנשמטה על דרך: בְּבֵית וכו' = בְּהֵבֵית. וכך נוהגים כ"י ישנים לחבר 'של' לשלאחריה ומנקדים את הלמ"ד בתנועה, או בשווא ובדגש, וכך הוא במקרא: מטתו של שלמה (שיר השירים ג, ז), בְּשֵׁלְמִי הרעה הזאת (יונה א, ז), ומיד שם בפסוק ח: כאשר למי הרעה הזאת. ונתקיימו בנוסחאות התפילה: זה שבח שלום השביעי⁵¹, להדליק נר שלחנוכה⁵². ר"י בר בסידורו עבודת ישראל: איזהו מקומן של זבחים וכתב: כן הנוסחא בכל סדורים ישנים וכ"י וכן במשניות ובגמרא — ואין לנו רשות לשנות הלשון ולכתוב שלוחבחים, שלום, שלמזבח, כמו שעשה רור"ה [ר' וואלף היידנהיים], כי כן בלשון משנה מלת של מלה בפני עצמה בכל מקום. אמת, כך הוא בדפוסים, וראינו למעלה: שכתבי יד מחברים 'של' לתיבה שלאחריה ומסתתמות פרצות בשימוש ה"א הידיעה בלשון חכמים⁵³.

ואף בסוג זה גשומרה מסורת בידי החימנים והם נוהגים בחיבוריהם כקדמונים; ע"י, דרך משל, במדרש הגדול בכל מקום. בספרים שלנו הרי הם קוראים כאילו היתה 'של' מחוברת לשלאחריה, ואינם משגיחים בדפוס. ואם הם מחקים את ספרי הדפוס, הרי את האותיות בלבד הם מפרידים ואילו הניקוד ביושנו הוא, כגון: רבנו של עולם⁵⁴, איזהו מקומן של זבחים⁵⁵, של מזבח החיצון, ושל מועדות⁵⁶. ע"י לקמן, נספח א, 'של', פסקאות 1-3.

החזרת ניקוד ה"א הידיעה ליושנו בצורות 'של' גררה אחריה תיקוני ה"א הידיעה במקום שנשתבשו מעתיקים ומדפיסים (למעלה, סוף פסקה 16). תיקונים אלו נעשו, בדרך כלל, על פי דפוס נאפולי רנ"ב. אף החזרו למקומן כמה 'אתין', שיש בהן משום קרבה לה"א הידיעה, ואף זה, בדרך כלל, על פי הדפוס הנ"ל.

⁵¹ בסידורים נוסח ספרד: 'זה שיר שבח'.

⁵² יש גם נוסחאות 'נר חנוכה'; ע"י הערת הרב יעקב ברמן, הצופה, כ"ז בכסלו תשט"ו. ב'לקט יושר', מהדורת יעקב פריימן, ה"א, צמ' 152: 'וגם בדיקות אמר [ר' ישראל איסרלין] שלחנוכה בתיבה אחת, והעיר שם המהדיר: 'כמו שכ' במטה משה סי' תתק"ט בשם הרש"ל'.

⁵³ ביאליק נהג כך במסכת ברכות: ושלמוספין (ד, א) שלגוים (ה, ו), שלמתים (שם), מפאיה ואילך נהג כספרי הדפוסים.

⁵⁴ תכלאל, סידור תפילות, ירושלים תרנ"ד, דף פד, ע"ב.

⁵⁵ שם קטז, ע"א. ⁵⁶ שם, ע"ב.

19. בעניין דגש הקל. ידעתי שאין יהודים מקפידים בכך בקריאתם ובתלמודם והם מדגישים בג"ד כפ"ת בכל מקום שדקדוק המקרא דורש רפות. לא ראיתי את עצמי רשאי לבטל הכל ולהדגיש בכל מקום. כ"י קויפמן נוהג בעניין זה, בדרך כלל, כמו במקרא וכן כ"י אחרים. עיין לקמן, פרק כ, שעה וכו', פיסקה 6.

משניות כ"י מנוקדות

כ"י קויפמן⁵⁷

20. כ"י זה מפורסם ביותר ואין לך חיבור חשוב באחד מענייני המשנה, שלא נתן דעתו עליו.

עיסוקי בו, וכן בכה"י שידובר בהם לקמן, אינו לגופו, לעיון בנוסחאותיו לפרטיהם, בכל סוגי הדקדוק ובצורות הלשון השונות; היפכתי בו בשעת צורך של בירור פרטי ניקוד שונים. לפיכך אצמצם את דבריי⁵⁸.

מוסכם שסופר כה"י ונקדנו אינם זהים. הניקוד מאוחר מן הטקסט. אנו לומדים זאת מניקודים שאינם על פי הטקסט; הרבה פעמים הניקוד הוא עפ"י כתיב מתוקן, בידי הגקדן או בידי אחד הלומדים בכה"י. דוגמאות מעטות: מפני שהוא עושה פחם (שבת ב, ה), סופר כה"י כתב 'שהיא', ביו"ד, והוגה⁵⁹, קופת⁶⁰ שהיטיקו... הרי הוא ככירים (שם ג, ב), הוגה 'שהיטיקה', אבל הוי"ו של 'הוא' לא הוגה ונוקדה בחירק, כאילו כתוב 'היא'⁶¹. אילו הופכין את פניהם הולך ואוכלין ואילו הופכין את פניהם הולך ואוכלין (פסחים ז, יג). ניקד כאילו כתוב 'הלך', בלא וי"ו כמו במשניות אחרות⁶². קלעיני מראשי קלעיני מורועי (סנהדרין ו, ז),

⁵⁷ היה קניינו הפרטי של סרופ' דוד קויפמן ונמסר אחר פטירתו לאקדמיה האונגרית בבודאפסט. נתפרסם ממנו דפוס צילום בשנת 1929 בהאג על ידי גיאורג Beer.

⁵⁸ כתב על כ"י זה ש' קרויס במונטסשריפט 51 (1907) בהמשכים. המבוא לגוסה המשנה של ר"ג אפשטיין גדוש ומגודש בחומר חשוב של כ"י זה, ביחוד מעמ' 1207 ואילך (קדם לכן ב'התקופה' כרך יג, תשרי—כסלו תרפ"ב, עמ' 505). דברים חשובים תמצא במבוא למשנת תמיד, מהדורת א' ברודי (גרמנית), עמ' 17—20. עיין ראוי לשבח בפרטיו של כ"י זה: אברהם גולדברג, מסכת אהלות, מבוא עמ' י—כד, [י' קוטשר, זכרונות האקדמיה ללשון העברית, תשכ"ב, עמ' 5—8].

⁵⁹ לקמן, פרק ב, פיסקה 14. ⁶⁰ במקום 'קופת'.

⁶¹ לקמן, פרק ג, פיסקה 4. ⁶² לקמן, פרק א, פיסקה 8.

כאילו כתוב 'קלני' ⁶³ ולא מחק את העי"ן ואת היר"ד, שהן, כנראה, מיותרות לדעתו. אמרנו, שמאוחר הוא ניקוד כה"י מן הסקסט. אין להקטין משום כך את ערכו; מסורות קריאה ישנות בעטו; עיין לקמן ⁶⁴ לעניין 'שעה' ובסמוך.

21. מעניין ביותר ניקוד רבון במקום רבון ⁶⁵. רבוננו של עולם' שכמשנה: רבש"ע בניך שמו פניהם עלי (תענית ג, ח) נמצא בכי"ק בצורה כזאת: 'שלעולם' בין השיטין, כאילו טעה הכותב ודלג על תיבה זו, ומנוקד רבוננו. לא קשה להבחין שם, שהוי"ו השנייה 'מתוקנת' מיר"ד, כלומר היד הראשונה כתבה 'רבוני' (אדוני) ולא יותר ⁶⁶. בקטעי תרגום א"י נמצא ניקוד שכמות זה כמה פעמים: רבון, רבתי, רבותך ⁶⁷. צורת ניקוד זו מקיימת באיונגליון: $\delta\alpha\beta\beta\omega\nu\epsilon\iota$ (יוחנן כ, טז) ⁶⁸. דלמן, שם, מביא מנוסח אחר של המקור הג"ל: $\delta\alpha\beta\beta\omega\nu\epsilon\iota$. אף בקטעי תרגום א"י: 'רבון כל עלמאי' ⁶⁹. בתענית, שם, כ"י פרמה: רבוני וחיבת 'שלעולם' בגיליון. מכאן שצורת רבון, רבון ישנה היא, שרשיה בתקופת סוף בית שני ⁷⁰. ושמה העתיקו שני הנקדנים הג"ל — קויפמן ופרמה — 'רבוני' וניקודה ממקור שלפניהם, והם עצמם לא הגהו כך? נאמנותם אינה נפגעת ע"י כך. אדרבא.

22. על חשיבות ניקודו של כ"י קויפמן, על פי מסורת חייה, מעידים ניקודיו בצורות שאינן על דרך המקרא. במקרא: טבור (שופטים ט, לז; יחזקאל לח, יב) ואילו בכ"י שלנו: סיבור (שבת יח, ג; סוטה ט, ד; בכורות ז, ה). אף במהדורת לו בכולן 'סיבור', ביר"ד, וכן

⁶³ לקמן, פרק ח, פיסקה 4. ⁶⁴ לקמן פרק כ, פיס' 6—10.

⁶⁵ לשוננו כד (תש"ך), 162 [י' קוטשר, Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft, 51. Band, 1960, pp. 46—54].

⁶⁶ וכן תנחומא בהעלותך, יג: אמר משה לפני הקב"ה רבוני (גם בדפוסים ישנים) איני יודע וכו'. בתנחומא מהדורת בוכר, כג: 'רבש"ע'.

⁶⁷ קאהלי M.d.W., II עמ' 10, 17, 19, 20. גם רבון (שם, עמ' 13). בעמ' 20: רבני (הרי"ש אינה מנוקדת).

⁶⁸ דלמן, דקדוק הארמית, 176. ⁶⁹ קאהלי, שם 17.

⁷⁰ [עיין קוטשר, ספר ילון, עמ' 268—271: רבון נתקיימה בגולת איטליה, ושמה אף כפי עדות אחרות, עוד לפני מאות שנים אחדות].

בירושלמי בשבת ובסוטה. בכ"י מינכן 'טבור' ולא נשתיר שם 'טיבור' אלא בסוטה, ומעניין שנתקיימה צורה זו, 'טיבור', בסוטה אף בדפוסים. לפיכך ניקדתי בסוטה: טבור. בדפוס נאפולי בכל המשניות הנ"ל 'טבור' בלא יו"ד.
במה מדליקין?⁸

תמיד 'סָכִין' (שקלים ח, ג פעמיים; חולין הרכה פעמים ועוד) וכן 'סָכִינִין' (מדות ד, ז). אף בכ"י פרמה, בחלק המנוקד 'סָכִין', במקרא: שָׁכִין (משלי כג, ב). טָהַר במקום טָהַר בכ"י זה, שהעיר עליה גולדברג, עמ' כג, שגורה בפי ספרדים, תימנים ואשכנזים, וכן בניקוד בבלי (פורת, עמ' 102).

לא תרגיש הנקדן קושי בצורות יוצא, במקום 'יוצאה' (שבת ה, א)⁹, בדומה לכך, פעלי ל"א על דרך ל"י, ניקד על פי הכתיב: וַיִּקְרוּ (ברכות א, ג)¹⁰ ולא תיקן 'ויקראו' וכן שם ג, ה: ויתכסה וַיִּקְרָא... יתכסה במים ויקרא¹¹. כאן יכול היה לנקד בקמץ, שהרי הכתיב באל"ף. וכן: לא יקרא לאור הנר... אבל לא יקרא וכו' (שבת א, ג), ושוב: לא יקרא לתורגמן (מגילה ד, ד). גם כ"י פרמה בכל המשניות הנ"ל הרי"ש צרויה. אף בבניין נפעל: נקרא ולא מתרגם (מגילה ד, י) ועוד שם פעמים 'נקרא', וכן שם: 'נקרים'. אף בדפוסים: עד כאן היו מקריין... וכשהקרא¹² רבי הורקנוס (יבמות יב, ו) ועוד כמותם.

(נקדן מדקדק, שלא על פי מסורת שבעל פה, ודאי יתקן צורות כנ"ל על פי המקרא)¹³.

על פי האמור לקמן, פרק כ, בעניין 'שעה' ועל פי העקיבות הגמורה של 'ספרדיות' בכמה תיבות (שם) קרוב לוודאי, שנקדן אחד הוא שניקד את כתב היד, רובו ככולו. אף על פי כן יש כמה סתירות בניקודו, כגון: לִידָתָן, לִידָתוֹ,

⁸ לקמן, פרק ב, פיסקה 8.

⁹ לקמן, פרק ג, פיסקה 12.

¹⁰ כ"י פרמה: וַיִּקְרוּ עיין הערה 85. ועיין לקמן, פיסקה 25.

¹¹ רמב"ם ששון פעמיים: ויקרא. כ"י פרמה: ויקרה... ויקרה, בה"א, כגורת לוי ממש.
¹² ולא: וכשהקריא.

¹³ דוגמאות ניקודיו של כ"י פרמה ב (גולדברג שם, עמ' כג, כד, כז) הרי הן של נקדן מדקדק מקראי. ועיין לקמן פרק א, פיסקה 3. הערת דונש: אַבְרָהָם. מעין הערת דונש (שם) העירו גם מדקדקים אחרים לתיקון קריאת צורות של המשנה על-פי המקרא: ר' שלמה אבן פרחון, מהברת הערוך, ערך צרה: 'וכל הקורא במשנה שתי וערב הרי זה טועה עד שיאמר שתי וערב או ערב ושתי'. אף ר"י קמחי מעיר על תיקונים מעין הנ"ל: עיין גיגור, אוצר נחמד א, 99–100; מדקדקים מעירים ונקדנים 'מתקנים'.

לִידָתָהּ¹⁴, זוגין, זוגין¹⁵; מִקָּח, מִקָּח¹⁶ וכיוצא בהן. נקדן היודע שתי מסורות קריאה לחיבה אחת נוטה פעם לכאן ופעם לכאן, שאם לא נאמר כן, נצטרך לייחס לכ"י זה כמה וכמה נקדנים, שבדרך פלא הסכימו לניקוד אחד תמוה בכמה תיבות. עיין לקמן פרק כ, שעה, פיסקה 9.

23. דרך נקדנים ההוגים את התנועות כספרדים מערכבים קמץ ופתח מכאן וצירי וסגול מכאן. נקדן כ"י קויסמן אינו מרבה לערבב. אף על פי כן ברור שאף הוא 'ספרדי' היה. גולדברג, שם, עמ' כג, מביא דוגמאות של פתח במקום קמץ בקרבתן של אותיות גרוניות. אבל אף באותיות אחרות אין בכ"י זה דיוק לענין התנועות הנ"ל. הרי בזה ממה שרשמתי דרך אגב: ואם קָדָם הקטון (יכמות ב, ח), בְּתִי דיגין (תענית ג, ח), שׁוֹבֵבִין (פסחים ד, ז), צִרִיךְ אָתָּה (תענית ג, ח), מַעֲמֵד (שם ד, ד), הַהִיכֵל — בַּצֵּד 'ההיכל' (מדות ד, ג), הַמְדוּבָלֵל (בכורות ג, ד), וְהַצִּיפּוּיִן (כלים ד, ה), אָמָה (עירובין ד, יא).

אף ערבובי צירי וסגול: יקרא — יקרא (למעלה, פיסקא 22) הסובב (כלים יד, ה). גולדברג, שם, מביא ממסכת אהלות: הַמָּת, וְאֵין, עוֹמֵד, עָלָל, הַבּוֹדֵק, הַמִּפְנֵה, עוֹשֶׂה.

וכן חילופי קמץ קטן וחולם (חולם כהגיית הספרדים): ועוקציהן (שבת ז, ד), בקודשי (בכורים סוף פרק ג; ד, ד), צורכה (כלאים ז, ז), צורכס (שם), צורכו (מעשרות א, ה — פעמיים), צורכי מילה (שבת יט, ג), צורכי המת (שם כג, ו), צורכיהן (כלים א, ח).

משניות מנוקדות בבלי¹⁷

24. את זמנם אין צורך לברר; ניקודם, ניקוד בבלי, מעיד על קדמותם, תקופת הגאונים. נסתייעתי ב'לשון חכמים' וכו' של פורת ואין צריך לומר שכל מה שהבאתי מניקוד זה עיינתי במקורות גופם, אותם שנחפרסמו בדפוס¹⁸. פרידמן, יארבוך 18, עמ' 265—288b, קטעים מגידה וממכשירין.

¹⁴ לקמן, פרק ב, פיסקה 16. ¹⁵ לקמן, פרק ג, פיס' 7—8. ¹⁶ לקמן, פרק יז.

¹⁷ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה 1269: 'ואף משניות עם הניקוד הבבלי, שכמה קטעים מהם נחפרסמו, אינם נוסח בבלי, אלא הם בעיקרם ספרי א"י שנוקדו במזרח, בבבל ותימן וכדומה'. ¹⁸ עיין קונטרסים ב, 84—88.

קאהלי I, עמ' 185—222. קטעים מברכות ומפיאה⁷⁹.
הג"ל II, עמ' 275—325. קטעים מן הסדרים: גשים, נזיקין, קדשים וטהרות.
תורת כהנים כ"י רומי⁸⁰.

מורטונן, לשוננו כרך כא, עמ' 1—6. קטעים מביכורים ומשבת.
ניקוד זה דרכים מיוחדים לו בכמה סוגי וקדוק, שלא עפ"י מסורת טבריה.
עיין פורת בפרקים שונים, קונטרסים א 27—28. במובאות החלפתי את הנקודות
הכבוליות בטברניות.

כ"י פרמה

25. כ"י זה הרי הוא לדברי די רוסי של המאה ה"ג. טיפוס ירושלמי⁸¹ (אפשטיין,
מבוא, עמ' 1269), פחות מכ"י קויפמן. מנוקד עד תחילת גטין⁸², והשאר ניקוד
חלקי⁸³. תיאור מפורט של כ"י זה — ברודי, תמיד, מבוא 22—26⁸⁴. דומה הוא
בניקודו לקבוצת כה"י של המקרא, שתיאר קאהלי בהשתתפות ר' אדלמן⁸⁵. כלול
בוה אף ניקוד ויקרו (למעלה, הערה 71).

אין מענייננו לפרט פרטים, ולא אעיר אלא על שני פרטים האופייניים לכ"י זה.
(א) ערכוביה גמורה של קמץ-פתח ושל צירי-סגול.
(ב) דגש קל בכל האותיות, פרט לגרוניות, כגון: לונטית (שבת כב, ה) אפיקט-
פיון (שם כב, ו), מכנה (תמיד א, ד), בורקי (שם ג, ב), שומעין (שם ג, ח),
הצלצל (שם).

⁷⁹ במבוא מאמרו רשימה מפורטת של כל מה שנמצא בגניזה בניקוד זה.

⁸⁰ ראוי כ"י זה לעיבוד מפורט אף מבחינה לשונית, וניקודו בכלל זה.

⁸¹ אין כוונתי לתלמוד ירושלמי אלא לנוסחאות המשנה שבא"י, שאינם כנוסחאותיה
הכבליים.

⁸² סדר המשניות: יבמות, כתובות, נדרים, גטין.

⁸³ רשמתי לעצמי את שינויי ניקודיו בגיליון כ"י קויפמן. דייקתי ועיינתי הרבה, אף על
פי כן אפשר שטעיתי טעויות קלות. בכל אופן לא עד כדי טעויות של ממש במסקנות: ד'
הסדרים הראשונים מן הצילום שהיה במכון הרי פישל ועכשיו במכון להוצאת התלמוד
הא"י השלם והשאר מן הצילום שבידי פרופ' י' קוטשר. תודתי לכולם.

⁸⁴ עיין גם גולדברג, שם, עמ' כח—כט.

⁸⁵ 45°—68° M.d.W., II. קאהלי מכנה את כה"י הללו 'בן נפתלי', שלא בצדק. ראוי
להאריך בוה ולא כאן המקום.

רפה של האותיות מסומן בקו אופקי: שלאדם (ברכות ה, ה) כביצה (שם ז, ב), ממונך (שם ט, ה), בצלים (פאה ו, ג).

רמב"ם ששון

26. בתיאור כ"י זה ובראיות שידי רמב"ם כתבוהו עוסק המהדיר במבוא מפורט בדייקנות מרובה.⁸⁶

לדעת י"נ אפשטיין⁸⁷: "יוצא שהרמב"ם קבע לו גוסס משנה מתוך הספרים שהיו מצויים במקומו... זאת אומרת שהכריע בין הנוסחאות, כלומר בין הנוסחאות הירושלמיות ובין הנוסחאות הבבליים. הרב א"י ברומברג⁸⁸ מכיח דוגמאות להוכיח, שפירושו של הרמב"ם מתבסס על הרבה מקומות בירושלמי ועל המשנה מהדורת לו⁸⁹.

אין זה מענייני להעמיק בפרטי בעייה זו. אעיר בקצרה, שנראה לי, לאחר עיון שטחי, שאף כ"י זה, אם כי יש בו מיסודות הבבלי, עיקרו ורובו ירושלמי הוא.⁹⁰ מרוכות בו מלים מנוקדות. הרב יעקב משה טולידנו [ו"ל]⁹¹, שההדיר מסכת פסחים של כ"י זה, מפרס פרטי ניקודיו, דף לא ואילך, בלא שום הערה; נראה שלדעתו ניקוד הרמב"ם הוא. המהדיר רס"ד ששון כותבני: "ולפיכך יש ערך מיוחד לחקר דרכי הניקוד של הרמב"ם". וזה לשונו במכתבו אלי, י"ז טבת תשכ"א: "אני מצד עצמי אין לי שום ספק שהניקוד ג"כ מידו של הרמב"ם ז"ל בעצמו, כשרואים במקור מרגישים תכף ומיד שהניקוד נעשה באותה דיו ואפי' באותו קולמוס עצמו בו נכתב גוף הספר". ובמכתבו מיום 26.1. תשכ"א, הוא מוסיף ראייה חשובה: עמ' 57 נכתב כתיבה דקה, גוף הספר והניקוד, ועמ' 70 נכתב כתיבה גסה, גוף הספר והניקוד.

⁸⁶ עיין גם: על פירוש המשנה בעצם כתב ידו של הרמב"ם מאת שמואל מ' שטרן ורס"ד ששון (תרביץ כט, תש"ד, עמ' 261–267).

⁸⁷ מבוא לגוסס המשנה, 1276.

⁸⁸ "סיני" כרך כט, עמ' קמו–קעב.

⁸⁹ שם, עמ' קמו.

⁹⁰ עיין לקמן: אותותיה (פיסקה 27), שגרה (שם).

⁹¹ ידי משה, מן פירוש המשניות של הרמב"ם מסכת פסחים... עם מבוא הערות... צפת, תרע"ה.

⁹² מבוא, עמ' 35, טור ב בסופו.

27. כנראה נתכוון לנקד מלים מסופקות, אבל הוא מרבה לנקד גם מלים פשוטות, שלכאורה אין ספק בקריאתן, כגון: תפלת השחר (ברכות ד, א), שמונה עשרה (שם), תפלה קצרה (שם, ב), אני (שם), מציינן (מעשר שני ה, א), בסיד (שם), עזלה (שם), שעשו (חלה ד, א) וכמה כיוצא בהן. יש משניות שהוא מנקד בהן מיעוט שבמיעוט, כגון: כיצד (ברכות ו, א) — המלה היחידה המנוקדת במשנה זו) ויש שהוא מרבה, כגון: הכותב וְכָסִיו שָׁכִיב מֵרַע שִׁיר קִרְקַע... מִתְּנָתוֹ קִימָתָהּ לא שִׁיר... אין מִתְּנָתוֹ (כך!) קִימָתָהּ הכותב וְכָסִיו לְבָנָיו וכתב לאֲשֶׁתוֹ... איבדה כתובתה (פאה ג, ז).

נראה שהנקדן לא נתן דעתו ביותר לניקוד וקולמוסו פולט חילופי תנועות על דרך הספרדים: קמץ-פתח, צירי-סגול. הרי דוגמאות ממסכת ברכות:

תְּכַלֵּת (בפירוש), לא יֵטֶה לארץ מנלם (א, ג בפירוש, מובאה מאיוב), באותיותיה⁸² (ב, ג), הנדבך, ובפירוש: הנדבך (ב, ד), כֹּתֵת הלב (שם בפירוש), וחלופיהן וחלופי חלופיהן (ג, א), יתכסה (ג, ה — ג' פעמים), שיטיל לתוכן מים (שם) — שיטיל (שם בפירוש), שפִּלְטָה (ג, ו), ומנחה (ד, א), לָהּ (שם בפירוש), שְׁגִירָה⁸³ תפלתו בפיו (ד, ג גם בפירוש), הוֹשַׁע ה' (ד, ד), ומתפללים (ה, א), בְּהוֹדִיָּה (ה, ב), שְׁטֵעָה (ה, ג), מְטוֹרֶף⁸⁴ (ה, ד — בפירוש: מְטוֹרֶף), חוֹמֶץ (ו, ג בפירוש), פָּטָר (ו, ה בפירוש), המוֹגֵמֵר (ו, ו), מִלִּיָּח (ו, ז — פעמיים), הֶעִיקָר (שם), וּטְפִילָה (שם בפירוש), והשוֹתָה (שם), שִׁתָּן לתוכו מים (ז, ה), מִצְטָרֶפִין (ז, ה בפירוש), ויִבְרַךְ (ח, ז), המִבְרָךְ (שם), שִׁשְׁמַע (שם), שֶׁעָשָׂה (ט, א), וצוּעֵק לַעֲתִיד לְבֹא (ט, ד), הִנֵּכֶנֶס לְכַרְךָ (שם בפירוש: כָּרְךְ), יַעֲשֶׂנוּ (ט, ה).

אף חילופי שוא-פתח, על דרך הגיית התימנים, מצויים בניקוד זה. הרי דוגמאות מפאה:

וְהִבָּאת⁸⁵ שלום (א, א), הִרְמַאֲיָה⁸⁶ (א, ג, בפירוש), אֲמַת המים (ב, ב), נוֹהֲגִין

⁸² במקום 'באותיותיה', וכן כ"י קויפמן וכ"י פרמה ומהדורת לו. עיין ר"ש ליברמן, קרית ספר, שנה יב, עמ' 56—57; קונטרסים א, 35; י"ג אפשטיין, מבוא 1257. (ברמב"ם כ"י זה בפירושו למשנה זו כתוב: 'דיקדוק אותיות').

⁸³ במקום 'שגירה', וכן קויפמן, פרמה ולו.

⁸⁴ הרי"ש דגושה, גם 'שראה' (ג, ו) הרי"ש דגושה, כך תימנים; שבטאל (דמתי), קונטרסים א, 12. עיין ש' מורג, תרביץ, כרך ל, עמ' 128.

⁸⁵ במקום: וְהִבָּאת. ⁸⁶ במקום: הִרְמַאֲיָה.

היו (ב, ב), ללשכת הגזית (ב, ו), לעצמן (ג, ג), ושתתפו (ג, ה גם בפירוש:
 ושתתפו), מתנתו⁹⁷ (ג, ז), מחלקן (ח, ו), מתכונן (ו, יא), המעמר (ה, ח-ג'
 פעמים).

כל זה צריך עיון אף לבירור שאלת מי הוא כותב כה"י.
 פרטים שנסתייעתי בהם מכ"י זה, ניקודים וצורות שונות, מפוזרים בפנים.

---

⁹⁷ במקום : מתנתו.

מחלקה ראשונה : ממשנה למשנה

СЛУЖБА ГРАЖДАНСКОГО СЛУЖБЫ

פרק ראשון: ברכות א

1. מאימתי קורין את שמע בערבית (משנה א). הבית השנייה של 'בערבית' רפה, בקריאת אשכנזים וספרדים. שגור: 'שחרית וערבית'. סמיכות הגייה של 'ערבית' - 'בערב' גורמת לרפות הבי"ת. במקרא: שרביט, רצפה, שפכה, מרבדים ועוד. ועיין לקמן, פרק ג, פסקה 10 (לדגשות בגד כפת של 'קיתון'). אף ראש השנה ב, ח: וערבית - כ"י קויפמן, פרמה ושאר המשניות המנוקדות שלפניי. תימנים: 'ערבית', בי"ת דגושה.

'בערבית', בי"ת קמוצה, וכן: בשחרית (משנה ב). כ"י קויפמן בכל מקום במשנה: 'בשחרית'. במקרא: בראשונה, באחרונה, בתחלה, למחרת. לא הזכרתי ניקודי כ"י קויפמן ופרמה לעניין 'בערבית', שכן בהללו 'בערבים', לשון רבים של 'ערב', וכן בהללו: בשחרים (משנה ב) וכן רמב"ם ששון, דפוס נאפולי, דפוס קושטא ובמשנה שבבבלי ושבידושלמי.

האשמורה הראשונה (שם)

2. העיר בעל דקדוקי סופרים: 'ובכל הדפוסים הישנים הגי' בגמרא ורשי [האשמורת] וכ"ה במשנה שבירושלמי וכ"ה: זכון כמו שהוא במקרא בשופטים ז, יט (האשמורת התיכונה) וכ"ה במשניות ד' נאפולי. גוסיף: וכן כ"י קויפמן, פרמה, רמב"ם ששון, דפוס קושטא ושאר המשניות המנוקדות שלפניי. אף על פי כן לא שינינו את גירסת וילנא נ"א; אף 'אשמורה' נמצא במקרא: תהלים צ, ד.

הקטר חלבים (שם)

ה"א בסגול כמקובל. וכתב שד"ל²: 'כן היא הקריאה בפי כל וראוי לסמוך על הקריאה הרגילה ומקובלת אם אינה משובשת' וכו'. ואל ישיב המשיב מן האמור

¹ = וכן הוא. ² 'המסדרונה', שנה ב, עמ' קצה, הערה 4.

בסידור עבודת ישראל כמשנת איזהו מקומן: הפֶּשֶׁט, על פי סדור פראג רפ"ז (במקום הפֶּשֶׁט המקובל), וכן אוצר התפלות לרא"ל גורדון. בקדן סידור דפוס פראג תיקן שם בכמה מקומות על פי דקדוק המקרא³ ואין לסמוך עליו. ניקודים ישנים מנקדים משקל זה בסגול. כ"י קויפמן: הֶקְדֵּשׁ, הֶקְטֵר, הֶבְקֵר, וכן כ"י פרמה, דפוס קושטא, אמ"ד.

אליהו בחור מנקד משקל זה: הֶסְחֵה־הַדַּעַת (תשבי, ערך נסח), הֶפְקֵר (ערך זה), הֶפְסֵד (כנ"ל), הֶקֶשׁ (כנ"ל), הֶתֵר (כנ"ל), הֶרְגֵשׁ (ערך רגש), הֶפְרֵשׁ (ערך פרש). ר"י עמדין, לוח ארש, דף פב, משיב על שאלה אם לומר הֶתֵר או הֶתֶר: היו"ד סימן לסגול ולא נחשדו כל הסופרים והמעתיקים על כך להוסיף אות שלא לצורך מדעתם. אף נמצא: 'היפרש', 'היפריש' (שרידים מהגניזה מהדורת מ"צ ווייס)⁴.

ואברים (שם)

3. לשון יחיד אָבֵר, כך ספרדים, אשכנזים ותימנים. כ"ק בכל המשנה אָבֵר. גם בניקוד הבבלי האל"ף צרוייה. קהלי II, 293–295, כמה פעמים: אִיבֵר, מאִיבֵר ואִיבֵר. היו"ד כנראה בהשפעת 'איברים'. בסורית אָבֵרָא.

וכתב ר"י עמדין, לוח ארש, סימן שב: 'האלף בצירי מושך יו"ד במשקל היכל, עילם, שאין המלה על דרך אבר (כלומר אין היחיד אָבֵר אלא אָבֵר). הסיק זאת מצורת 'איברים' ביו"ד והוא מוסיף: 'כמו שהוא בתרגום ובכל ספרי משנה ותלמוד לא שנה בו אדם מעולם... אך ביחיד נשמטה [היו"ד] בספרי התלמוד'⁵. ועיין בסמוך, פסקה זו, במובא משד"ל, החולק עליו בזה; לדעתו אין היחיד אָבֵר. ואעפ"י כן, אעפ"י שהיחיד אָבֵר, אין להסיק מכאן לשון רבים אָבֵרִים. הרי אָבֵרִים, כמנוקד במשנתנו, קריאה ישנה היא. על יושנה של קריאה זו מעידה השגתו של

³ עיין לקמן, פרק ב, הערה 13. ⁴ נוסח 'ירושלמי' במקום 'הפקר'.

⁵ בצירי. נראה שנתקיים עוד בזמנו שטטוש צירייסגול באשכנז. (על הגייה ספרדית באשכנז הרציתי בקונטרסים שלי ואכמ"ל).

⁶ ספר היובל למלאת חמשים שנה לבית מדרש הרבנים בבודאפסט, עמ' פח.

⁷ במקרא אָבֵר לשון 'כנה' (ישעי' מ, לא, ועוד).

⁸ בניקוד הבבלי סימן אחד לסתח ולסגול, כמו התימנים; שתי התנועות הללו תנועה אחת היא בפיהם.

⁹ אף מָרְקֵס, Targumica, 166, גזר לשון יחיד אָבֵרָא מן אָבֵרָא (מיכה ג, ג) — ניקוד בבלי. עיין לקמן, פסקה 5.

דונש⁹: 'ואני אומר כי קבוצ' אבר – אברים ואינו כשאומרים איברים'. כלומר דונש בא לעקור קריאה מקובלת, 'שאומרים'. אף הוסיף גייגר, שם, מקריאת ר"ש בן גבירול: 'בראש אזהרותיו אשר משקלן יחד וארבע תנועות תמצאהו אומר: במספר איברים וא"כ האל"ף מתנועע בתנועה לא חסוף בשוא'. הוסיף חומר חשוב בר, סידור עבודת ישראל, עמ' 207, אגב ניקוד: 'על כן אברים שפלגת בנו'.

אף שד"ל, אוצר נחמד ג, עמ' 103: 'וכן איברים בירד נחה להורות על הצירי באל"ף, לא שתהיה ממשקל איבר' ואף לא שהקריאה אברים, אך הצירי הוא על דרך לשון סורי, כמו במלת ואיברכינך וחברותיה. ודוגמתו במקרא אפו (שמות לז, לג) אָתָיו (ירמ' כא, יב) יי.

כתיב וניקודים ישנים

4. בפיוטי יניי, מהדורת מ' זולאי: אברייך (עמ' רעט). ניקוד זה נמצא שם בהערה והוא על פי ניקוד א"י, שאין בו סימן מיוחד לשוא ולחטפים. אילו קרא המנקד אברייך, היה מנקד א, בפתח.

בפיוטים מנוקדים ניקוד א"י, מהדורת אורמן¹⁰: 'סיככתה אברים'. אף כאן, כמו בפיוטי יניי, אילו קרא אברים, היה מנקד את האל"ף בפתח, כמו שמנוקד שם: אָבֵל¹¹ (אָבֵל, עמ' 27), עֶקְלָקְלוֹת¹² (עֶקְלָקְלוֹת, עמ' 25), וכיחשו (עמ' 27).

⁹ תשובות דונש בן לברט על רס"ג, מהדורת Schröter, סימן קיח: על ארד האבר (יחזקאל יג, ז), על אברתו (דברים לב, יא). עיין גייגר, אוצר נחמד א, 104 = קבוצת מאמרים מאת א. גייגר וכו', עמ' 195.
¹⁰ = לשון רבים.

¹¹ הוא מתרעם שם על 'המדקדים האחרונים אשר עמדו להגיה סדר התפלות ורצו להשוות לשונן ללשון המקרא ולא ראו כי לשון תורה לעצמה ולשון חכמים לעצמה'.

¹² ראה למעלה, פיסקה זו, דברי ר"י עמדין.

¹³ אל"ף עתיד פיעל בצירי בניקוד הבבלי, מקרא ומשנה וארמית. עיין קאהלי Der Masoretische Text, 60, 61; Masoreten des Ostens, 190, 224 פורת 66–67, וכן: אישלים במיטבא (חוספתא בבא מציעא, צוקרמנדל 191) וכן: אנא איקום ואישפי ואידכי וכו' (בבא מציעא טו, א); עיין דקדוקי סופרים לבבא מציעא, דף יח.

¹⁴ עיין גם דבריו, 'המסדרונה' שנה ב, עמ' קמו; הוסיף שם: ואסערם (זכרי ז, יד).

¹⁵ Das Sündenbekenntnis, 29.

¹⁶ קמץ ופתח בערבוביה, על דרך הספרדים.

בסידור רס"ג, עמ' קיט: 'איברים שפלגת בנו'¹⁷.
 בכ"י קייפמן ובכ"י פרמה הרבה פעמים: אברים, איברים — ברכות א, א;
 שקלים ז, ג; יומא ב, ג; ג, ד; ביצה ג, ג; אהלות א, ח; ז, ו.¹⁸
 אף בניקוד בבלי: האיברין (תורת כהנים כ"י רומי, עמ' קלב), ואברין (שם)¹⁹.
 רמב"ם ששון במשנתנו 'ואיברים', מלא יו"ד; בשקלים ז, ג 'אברים' (בפירוש).
 וכן שם: איברים (יומא ד, ו — בפירוש).
 אף מנקדים כ"י ודפוסים את נסמך הרבים: איברי, אברי (שקלים ח, ח; זכחים
 ח, ד, ה; י, ב), וכך הוגים ספרדים, תימנים²⁰ ואשכנזים.²¹
 ניקוד בבלי מדוקדק: אברי עולה²². כ"י פרמה אברי (שקלים ח, ח)²³.

5. בארמית שונים הניקודים המערביים מן הבבליים. מקראות גדולות בומברג
 רע"ח²⁴: אבריא (ויקרא, א, ח; ח, כ) — ניקוד בבלי: אבריא²⁵; לאברוהי (שם
 א, ו) — בבלי: לאברוהי; לאברהא, אברין (שופטים יט, כט) — בבלי: לאברהא,
 אברין; כל עצמותי תאמרנה (תהלים לה, י), תרגום: כולהון אבראי, ועצמי עששו
 (שם לא, יא) — ואברי.

בניקוד בבלי אף: אבריא (מיכה ג, ג)²⁶. מרקס סובר, שם, שזוהי הצורה
 העיקרית והוא מוציא ממנה לשון יחיד אברא. דלמן, דקדוק ארמי 142, הערה,
 חולק עליו: אין ניקוד זה שבמיכה אלא Hebraismus.

¹⁷ בסידור זה: צמו והציעו איפרים (עמ' שלח) לשון רבים של 'אפר'. כך בכ"י אונספורד,
 היסוד של מהדורת הסידור: עיין שם בהערה 7.

¹⁸ א' גולדברג, מסכת אהלות, מביא מכ"י פרמה ב ניקוד אברים. מכל האמור כאן ברור
 שנקדן מדקדק הוא שניקד כך, עיין למעלה, מבוא, הערה 73. אף 'אברין' בקטע של
 משנה בניקוד שבין בבל לסבריה' (תחילת ברכות—מורג, לשוננו כה, עמ' 29) לא קריאה
 מסורתית היא.

¹⁹ פורת, עמ' 109.

²⁰ איברי (כדרכם: פתח במקום קמץ, עיין מבוא, פיסקה 13), וכן כ"י תימני ירושלים
 (הפתח מתוקן שם בדיו דיהה לקמץ).

²¹ אלא שהם מטעימים את האלף (אברי, אברים) ובפיוט 'ואתה אדון' לר"א הקליר, מוסף
 לא' דראש השנה: איבריהם (רורה במחזור רעדעלהיים תקצ"ב, עמ' סג).

²² פורת, עמ' 109. נקדן כ"י זה נוהג בסוגים אחדים מנהג הניקוד הבבלי.

²³ גם בסמוך על פי דפוס זה.

²⁴ כאן ובסמוך על פי מהדורת שפרבר. ²⁵ למעלה, הערה 8.

אף הניקודים הטיברניים, שהובאו מן התרגומים, הבראיזמים הם, עדות ברורה על תגיה ישנה אֶבְרִים והיא שהשפיעה על מנקדי הארמית לשנות בפרט זה את אופייה הדקדוקי.

ואין ניקוד אֶבְרִי וכו' מקרה ולא דווקא באל"ף. כמה שמות הם שאינם בדרך המסורת הטיברנית בלשון המשנה ובפיוטים. בירורים מפורטים – עניין למאמר ארוך ולא אעיר אלא על: בתריהם (פיוטים לכ"ד משמרות, פירסום קאהלי, חלציהם (פיוטי יג"י, מהדורת קובר, עמ' 14 = זולאי, פיוטי יג"י, עמ' ז, הערה כה). זולאי, שם, העיר לעמ' צה, הערה כה: אֶבְרִיָהֶם (ניקוד בבלי, במקום אֶבְרִיָהֶם). עוֹלָלִיהֶם (כנ"ל). אף העיר שם על רגְלִי רון – עמ' רסה, שורה צא (איני יודע פירושו). ועיין במאמרו החשוב של ז' בן-חיים, לשוננו כב, עמ' 227. וכבר הערתי על תופעה זו בקונטרסים א' 82, הערה 13. מכאן למידת זהירות ודרך כבוד שיש לנהוג בכתיבים ובניקודים מוזרים של כ"י והם שהיו לי לעיניים בניקוד המשנה.

בשחרית (משנה ב)

6. עיין למעלה, פיסקה ב, ניקוד 'בערבית'. כתיב ישן: בשחרין, בשחרים, וכן רמב"ם ששון: בשחרים.

בין לבן לכרתי (שם)

גם סוכה ג, ו: ירוק ככרתי. קויפמן: כֶּרֶתֶן (תי"ו דגושה), בסוכה: כֶּרֶתֶן (כנ"ל), פרמה: 'כרתן' (בשתי המשניות, רי"ש דגושה ותי"ו רפה). רמב"ם ששון במשנתנו: לִכְרֶתֶן²⁶ ובסוכה: כֶּכֶרֶתֶן²⁷, במהדורת לו בשתיהן 'כרתן', בדפוס גאפולי רק בסוכה 'כרתן'. אף שרידי ירושלמי ברכות, עמ' ד: 'לכרתן'. לעף, פלורה II, עמ' 135, מביא מקבילות, רובן 'כרתי'; במדבריא, ה: 'ואת החציר', תרגום אונקלוס: וְכִרְתִּי²⁸; מהדורת שפרבר: וְכִרְתִּי, וכך קוראים תימנים. דפוס קושטא כֶּרֶתִי (כאן ובסוכה). ספרדים: כֶּרֶתִי²⁹, מפי אשכנזים שמעתי כֶּרֶתִי (תי"ו רפה)³⁰, אף שמעתי כֶּרֶתִי, וכך מנקדים פין וגור. יסטרוב: 'כֶּרֶתִי' ובסוגריים 'כֶּרֶתִי'. זרעים תרכ"ב:

²⁶ חילופי קמץ-פתח, עיין מבוא, פיסקה 27.

²⁷ מקראות גדולות, בומברג רע"ח ורפ"ד.

²⁸ כֶּרֶתִי, מנוקד בדפ' אמ"ד ועוד.

²⁹ וכך מנוקד בקונקורדנציה מהדורת א', במהדורה ב': כֶּרֶתִי.

לְכַרְתִּי. משניות גרמניות: לְכַרְתִּי (ברכות), כְּכַרְתִּי (סוכה)³⁰. פרטתי כל זה אף כדי להוציא מכן יהודה, ערך כרתי, עמ' 2553, הערה: 'הקריאה המקובלת היא כְּרָתִי, ועוד שם: 'הקריאה המקובלת של ספרדים ואשכנזים היא כְּרָתִי. אין 'כְּרָתִי' הקריאה היחידה המקובלת.

מאחר שגתרחקנו מן המקורות הירושלמיים — כרתן — ניקודתי 'כְּרָתִי' (בהגייה ספרדית 'כְּרָתִי').

ונומרה עם הנץ החמה (שם)

7. 'הנץ החמה' גם פסחים ד, הוי, תענית ג, ט — פעמיים; בדה ט, ט — פעמיים. קויפמן במשנתו הֶנֶץ³¹ ובשאר המשניות הֶנֶץ³². פרמה ברכות אין ניקוד, בתענית: הֶנֶץ. רמב"ם ששון תענית הֶנֶץ³³. דפוס קושטא במשנתו 'הֶנֶץ' ובשאר המשניות 'הֶנֶץ' (הגייה ספרדית). בפיוטי ר' נחמי... הנשיא, מהדורת מ' זולאי: 'מהם תמלא עזרה קודם הֶנֶץ השחרה'³⁴. אף בניקוד בבלי: הֶנֶץ החמה (בדה שם)³⁵. ספרדים הוגים את הה"א בתנועת a. תימנים: הֶנֶץ. משניות גרמניות בכולן הֶנֶץ וכך ניקד ביאליק במשנתו.

סמכתי על כל הנ"ל וניקודתי הֶנֶץ.

מפי בני גליציה שמעתי הֶנֶץ (נו"ן מוטעמת וניקוד הה"א מוטושטש, כעין חטף סתח, והו' כנראה ניקוד 'הֶנֶץ', זרעים תרכ"ב). אף יש מדגישים את הנו"ן כאילו ה"א הידיעה לפניה; כך דפוס וויניציאה תצ"ז (פרט לברכות: הֶנֶץ³⁶), דפוס מנטובה בכל המשניות 'הֶנֶץ'. וכתב רי"מ טיקוצינסקי: 'ורבים טעו בזה וכותבים נץ החמה'³⁷. בידידש: תפילה 'מיט'ן נץ'.

³⁰ ברכות ניקוד ר"א זמטר, סוכה ניקוד ר"י בנעט.

³¹ קויפמן ופרמה: 'עד שתנץ החמה'.

³² דפוס א"מ ד ת"ו וליוורנו בכל המשניות הנ"ל הֶנֶץ (= הֶנֶץ? משקל אחר?).

³³ עיין למעלה, מבוא, סוף פיסקה 22: 'נקדן היודע שתי מסורות להגיית חיבה אחת נוטה פעם לכאן ופעם לכאן. הֶנֶץ — כמו 'יום הֶנֶץ', ניקודים ישנים ומסורות שבעל פה. אף: 'הֶרף עיין'.

³⁴ הפתח בוודאי במקום קמץ; מבוא, פיסקה 27.

³⁵ ידיעות המכון לחקר השירה העברית, כרך ד, עמ' רל. הניקוד על פי הערת המהדיר, שם.

³⁶ פרידמן, Jahrbuch, XVIII, S. 282.

³⁷ עיין למעלה הערה ³¹. ³⁸ 'סיני' לה, עמ' תסו.

הקורא מכאן ואילך (שם)

8. גם בכורות ג, א – ג' פעמים ; מכשירין ו, ת. אף בצירוף אחר : מן הסכנה ואילך (כתובות ט, ט), מהרוגי המלחמה ואילך (גיטין ה, ו), מעזרא ואילך (פסח ג, ה).

בספרי הדפוסים ובכ"י מינכן כולן באל"ף. קויפמן, פרמה ולו רובן ככולן בה"א (והילך). במשנתנו כ"י קויפמן ואילך, על גבי גרד (ג' האותיות הראשונות צפופות, האל"ף והיר"ד צרות מן הרגיל, נראה שנגרדה ה"א, ואולי גם היר"ד – כנראה לא בידי הנקדן, שכן בשאר המשניות בכ"י זה: והלך, והלך, והלך, והלך, והלך). אף פרמה רובן בה"א ובלא יו"ד, במשנתנו: והלך, ככתובות: והלך, בבכורות: והלך, והלך, ואילך. מהדורת לו במשנתנו 'ואילך' וכן במכשירין, בשאר המשניות 'והלך'. רמב"ם ששון במשנתנו 'ואילך'.

ברכות הלוי במשנתנו 'ואלך', כ"י ירושלים בכורות 'ואילך' (בפתח, ג' פעמים)³⁷, קושטא 'ואילך', 'ואילך', אמשטרדם 'ואילך' (בלא דגש). דפ' חייניציאה תצ"ו, דפ' מגטובה וליחורגו ברובן 'ואילך' וכן קריאת אשכנזים וכן זרעים תרכ"ב. תשבי, ערך אלך: 'מכאן ואילך'³⁸, וכך מקובל בדיבור ובספרות מנוקדת. כל אותם הפרטים של 'והלך' בלא יו"ד מרמזים על צורה קדומה שהגייתה לא בצירי ולא בחירק; בניקודים בכלים: וְהֵלֵךְ³⁹ (מכשירין ו, ת), מן הדיבר וְהֵלֵךְ⁴⁰ (תורת כהנים כ"י רומי, עמ' רנא, פעמיים).

ניקוד ואילך שבמהדורתנו תמוך במשניות מנוקדות (כ"י דפוסים) ובמסורת שבעל פה.

³⁷ פסח ומכשירין 'ואילך' בלא דגש (אין כ"י זה מקפיד בדגשים).

³⁸ הפתח שריד הגייה ספרדית ?

³⁹ סורת, עמ' 148. אין בניקוד זה סימן מיוחד לחספים.

פרק שני: שבת א-ב *

שבת א

לא ישב אדם לסני הספר... לא יכנס אדם למרחץ (משנה ב)

1. הספר, בה"א, והוא יידוע כללי. ומטעם זה ניקדתי למרחץ, לבורסקי, בפתח. נראה לי להעיר על 'אדם' שכמשנה זו, שלכאורה צ"ל 'האדם' על דרך: איזוהי דרך ישרה שיכור לו האדם (אבות ב, א) וכמה כיוצא בו. אלא שמצוי שם זה אף בלא ה"א בייחוד במשפטי שלילה, כבמשנתנו. אף שינויי נוסחאות מצינו בכמה משניות וראוי להעיר במקצתם; הם באים ללמד על כיוצא בהם: כל זמן שאדם מרבה שיחה עם האשה (אבות א, ה). כך דפוס נאפולי וכי"פ, אבל במהדורת לו: שהאדם, ויש נוסחאות: כל המרבה שיחה וכו'. זהו דן את כל האדם; לכף זכות (שם א, ו). כך מינכן, פרמה, לו; קויפמן: 'האדן'י, אבל באבות עם פירוש רמב"ם, מהדורת בנעט: 'את כל אדם'. איזוהי דרך ישרה שידבק בה האדם (שם ב, ט). כך דפוס נאפולי, כ"י פרמה ורמב"ם (שם); לו: 'אדם'; קויפמן: 'אדם' ובין השיטין ה"א. איזוהי דרך רעה שיתרחק ממנה האדם (שם). כך דפוס נאפולי, כ"י פרמה ורמב"ם (שם); לו: אדם; קויפמן: אדם ובין השיטין ה"א. שאם יאמר האדם כך אני מקובל (עדיות א, ו). בנוסחאות ישנים: אדם. אפשר שסמיכות הה"א לאות גרונית היא הגורמת, וכן בסמוך, במשנה י, ברוב הנוסחאות הישנים: 'חררה' במקום 'החררה', 'חמור' במקום 'החמור' (פרק ה, משנה ב)².

* לשוננו כד, עמ' 18—28.

1 לכאורה משמע: כל האדם כולו, אבל עוד כדוגמתה בלשון חז"ל. במקרא: כל האדם כזב (תהלים קטז, יא).

2 עניין גרין במקום מ"ם, בנוסחאות ירושלמיים, מפורסם. עיין לקמן, השלמות ג.

3 ע"י מסכת אהלות, מהדורה מדעית של ד"ר אברהם גולדברג, עמ' 3, והערה; שם, עמ' 138; מספר יחיד של אהלות אינו אוהל אלא אהל, קיצור מן האהל, בניין הפעיל, ונשמטה אות גרונית אחת.

עניין זה סרק מיוחד ראוי לו, ויש להאריך בפרטיו, ולא באתי אלא להעיר
הערה לפי שעה.

מפסיקין לקרות קריאת שמע (משנה ב)

2. בד"ר: מפסיקין לק"ש; כ"י קויפמן ולנינגרד: לקרית שמע; ירושלמי, מינכן
וכ"י קאפח: לקרית שמע; פרמה: בקרית שמע; אף לו: בקרית שמע, בבית.
'לקרות' שבמשנה זו, גירסת ספרי הדפוס, מיותרת, אלא שאין זה שיבוש
שהיה הכרח לעקרו.

באמת אמרו החזן וכו' (משנה 6)

צורות כתיב וגיקודים ישנים ופירושי מסורות שבעל פה לימדוני לנהוג בפועל,
בענייני הפסק, על דרך המקרא, גם בהפסק מועט (חומר למאמר גדול המחכה לכינוס
ולעיבוד מקצתו נתפרסם, 'סיני' כו [תש"י], עמ' רעז—רפ). לפיכך חייב הייתי,
לכאורה, לנקד כאן אָמְרו, אלא שפועל 'אמר', שבא אחריו משפט אובייקט,
אי אפשר לו בלא השלמה, ואין כאן הפסק הגיוני. אף במקרא אין ההפסק תוכה

בטקסטים בבליים (קהלי 11) בָּאֵהִיל (עמ' 295), ובָּאֵהִיל (שם, שלוש פעמים). בָּאֵהִיל (עמ'
307). נראה שניקוד האל"ף בפתח במקום שווא הוא, לנהוג בשיטת ניקוד זה, ואינו במקום
קמץ, שכן אין בטקסטים הללו חילופי קמץ־פתח. ונתקיימה כאן הצורה הישנה שלאחרי
נפילת הה"א של בניין הפעיל. מטעמים שבכללי תורת ההגה (הברה פתוחה דורשת תנועה
גדולה) בא קמץ במקום הפתח, וזה, כנראה (אם אין זה סתם טעות המנקד), הקמץ של
בָּאֵהִיל (שם 301).

3 יש להעיר בדרך כלל, שסוג ה"א הידיעה כמשנה (אף במקרא) כלליו לא ניתנו להיכתב
בדרך קצרה בעמודים מעטים; זהו עניין של ספר, ויש קשיים של יוצאים מן הכלל ושל
כללים בתוך כללים ושל 'אפשר כך ואפשר כך' (קשה ביותר למנקד!), וכמעט שא"א בלא
סתירות, ואני ולבי יודעים, מה רבו יגיעותיי בניקוד אותיות בכ"ל.

4 בכ"י פרמה גם: 'אין מפסיקין בתפילה', בבית, אף לו: 'בתפלה'. זה הוא פרט של
חילופי בית במקום למ"ד, שראוי לעיון מפורט.

5 עי' הגהת גיליון דפוס ווילנא בבלי שבת ט, ע"ב.

6 בנוסחאות ישנים ליתא 'אמרו', לא כאן ולא במשניות אחרות (אפשטיין, מבוא לנוסח
המשנה, 1263). 'באמת' שמא על דרך (או תרגום) של 'בקושטא', תרגום של 'אבל':
אבל שרה אשתך (בראשית יו, יט), אבל אשמים אנחנו (שם מב, כא), שניהם מתורגמים
'בקושטא', בעצם: 'אמנם'. [עיי' אברהם גולדברג, לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 116].

7 עי' לקמן פסקה 17: 'חשיכה'.

במשפטי 'אמר', אפילו טעמם אתנח: ויאמרו (אתנח) הכזונה יעשה את אחותו (בראשית לב, לא), וענו ואמרו (אתנח) ידינו לא שפכה את הדם הזה (דברים כא, ז). ואצ"ל שבמשפטי 'אמר' בלא אובייקט ניקדתי על דרך ההפסק: באשתו אמרו ק"ו וכו' (אבות א, ה), באיזה בצק אמרו (כלים ט, א), באלו משקים אמרו (מכשירין ג, ב). אף ניקדתי: ועוד כלל אחר אמרו (שבת ז, ג; שביעית ז, ב ועוד).

ולא יפלה את כליו (שם)

3. שאלני קורא, מפני מה לא ניקדתי יפלה, בנין קל, על דרך: אין פולין לאור הגר (שבת יב, ע"א), אין פולין כרשות הרבים (שם). אף העירוני, שיש קוראים יפלה, בניין הפעיל. ניקדתי יפלה כמורגל בפי וכניקוד המשניות המנוקדות שלפניי, רובם ככולם; קויפמן: יפלא, באל"ף. רק דפוס קושטא: יפלה. לא נתתי דעתי להרכות בשאלות, כיצד קורין תיבה זו, שכן מצינו אף: המפלה את כליו (ירושלמי שבת, פרק א, הלכה ג). אף עצם שימוש של בניין פיעל באחד מגווניו (כלל שמרובים פרטיו) מחייב בניין פיעל. הרציתי על כך, בקיצור ב'התנוך', תשס"ז, חוברת ב, עמ' 177; לקמן פרק כט.

החזן רואה היכן תינוקות קוראים (שם)

4. כך הוא בדפוס המשנה: תינוקות בלא ה"א, אבל כל הנוסחאות הישנים, גם ד"ק: התינוקות, וכך תיקנתי. בתיקוני ה"א הידיעה הילכתי, בדרך כלל, אחרי דפוס נאפולי. ואף על פי, ש'תינוקות', בלא ה"א, ניתן להתיישב שלא בדוחק, שכן לשון רבים ממילא קרוב הוא לשם הסוגי, תיקנתי והוספתי ה"א, משום עקיבות לנהוג כמו דפוס נאפולי. אף בראה לי להשוות 'התינוקות' ל'החזן' שבאותה הפסקה, שניהם בה"א. הנחתי את השמא ותפסתי את הברי של כל אותם הנוסחאות שנזכרו למעלה, שכן הללו הרי קדמו לנוסחאות הדפוסים שבידינו.

אין שורין דיו וסממנים וכרשינים אלא כדי שישרו מבעוד יום (משנה ה)
5. צורת שישרו הרי היא כאילו מגזרת ע"ו, ולכאורה צ"ל 'שישרו'. נראה,

גם ירושלמי ולו: יפלא.

ע"י גזניוס-קויטש, מהר" 28, עמ' 426.

שצורה זו באה כאן על דרך זיווג תנועות ל'שורין', שורין – ש'שורו, שניהם בחולם. וכן לקמן: אין צולין בשר... אלא כדי שיצולו מבעוד יום (משנה י').

אלא כדי שיהבילו מבעוד יום (שם)

ניקדתי את הה"א בחטף פתח, כמקובל בפינו, כדי להבדיל בינו וכין: וילכו אחרי ההבל ויהפלו (ירמ' ב, ה). דומה לכך: ויחבש את חמורו (בראשית כב, ז), אבל לחבישת מכה ויחבש (איוב ה, ית)¹⁰.

אין נותנין עורות לעבדן (משנה ח)

הבי"ת של 'לעבדן' בדגש, על דרך קריאת אשכנזים וספרדים. התימנים קורין בבית רפה, וכן דרכם בכל השמות של משקל זה (אפילו: 'דבךך', בית רפה)¹¹ וצריך עיון.

שהיו נותנין פלי לכן לכובס נכרי (משנה ט)

יש מנקדים פלי (הכ"ף בסגול), ויש מנקדים את הכ"ף בשוחא, אבל נכון הוא ניקוד פרמה: פלי, נסמך של לשון רבים, שאין נופל כאן לשון יחיד. לכן כמו לוכן; עיין תענית ד, ח: בכלי לבן שאולים, וכן: בגדי לבן (יומא ג, ו; ז, ד).

אין נותנין סת לתנור עם חשיכה ולא חררה על גבי נחלים (משנה י)

6. תיקנתי: 'את הפת' על פי הנוסחאות הישנים וכן בבלי שבת כ, ע"א; לו, ע"ב. וכמו שמצינו, אף בדפוסים שלנו: ולא את הצמר ליורה אלא כדי שיקלוט העין (משנה ו); וכן: משלשלין את הפסת, ומאחיזין את האור (משנה יא). וכן: עד שיתן את האפר (פרק ג, משנה א). אף תיקנתי: 'הגחלים' על פי קויפמן, לו, לניגוד (עיין למעלה, פסקה 4, לענין 'תינוקות-התינוקות'). אף

⁹ וכן: עיני שלא חסו על עינין יסומו (תענית כא, ע"א); וזווג תנועות ליסומא. כך בספרי הדפוסים בגמרא ובצי"י, סימן עט. בכי"י גירסה אחרת: עיין דקדוקי סופרים, עמ' 118. עיין גם לקמן, פרק כג, פסקה 4.

¹⁰ ד"ר י' בלאו (לשוננו כח [חש"ך], עמ' 165) מעיר: 'ההבחנה בין חבש חמור לבין חבש פצע בעתיד אינה קבועה, שהרי משקל אפעול נמצא בהוראת חבישת פצע ביחזקאל לד, טז: 'לנשברת אחבש'.¹¹ שמעתי מפי הרב חיים חובארה ז"ל.

ניסחתי, על פי כ"י מינכן: את החררה. בשאר הנוסחאות הישנים חררה, בלא ה"א, שמא בגלל האות הגרונית (עיין למעלה, פסקה 1, לעניין 'אדם-האדם'). חוסר הה"א גרר אחריו חוסר 'את'. קשה היה בעיני להניח תיבה זו כמות שהיא, בלא ה"א, בין הצורות: את הפת, הגחלים. לצורת 'חררה' עלינו לבקש טעם, אבל 'החררה' בה"א, הרי כשרה היא לכתחילה. לפיכך החלטתי, אחרי סקופים רבים, להשוות את המידות וכולן בה"א. אף במשנה ו: 'כדי שיקלוט העין'—בנוסחאות ישנים, וכן ד"נ: 'את העין', וראוי לתקן.

כדי שתאחזו האור ברובן (משנה יא)

7. 'אור' לשון זכר ובנוסחאות ישנים: שיצת האור; אף ביומא ו, ז ובזבחים יב, ו: שיצת האור¹¹; תפסתי תיקון מועט: שיאחזו.

בפחמין כל שהוא (שם)

'פחמין' לשון רבים ותיקנתי: 'כל שהן', על פי הנוסחאות הישנים. העירני אחד מידידי, שנכון הוא לשון הדפוס 'כל שהוא', שמוסב הוא על 'האור', וכן: 'דיו שמאחזו בהם מעט אש' (אלבק בפירושו). אבל אי אפשר לשבש את כל הנוסחאות הישנים (קויפמן, פרמה, לו, מינכן, כ"י קאפת, לנינגרד, דפוס נאפולי וירושלמי), שכולם גורסים 'כל שהן'. והרי כאן קונסטרוקציה על דרך: קשת גבורים חתים (שמואל-א ב, ד), שהגשוא בא על פי השם הסמוך לו, וכן: נגע צרעת כי תהיה באדם (ויקרא יג, ט), עיני גבהות אדם שפל (ישעי' ב, יא) והרכה כיוצא בהם¹².

שבת ב

במה מדליקין ובמה אין מדליקין (משנה א)

8. פרק זה נוהגין, כידוע, לאומרו בתפילת ליל שבת, והקריאה המקובלת הרי היא ובמה, כלומר בסגול, שלא כדרך ניקוד המקרא לפני אל"ף, כגון: במה אדע (בראשית טו, ח). אף מנוקד כך בסידורי ספרדים ואשכנזים (שלא נגעה בהם

¹² גוניוס-קויטש, עמ' 489.

¹¹ כ"מ: 'שתאחזו, ובין השיטין: 'שיצית'.

ידם של מדקדקים) ובתכלאל ירושלים, דף קג, ובתכלאל שיבת ציון, עמ' קה, וכן בסידור וויניציאה ש"ס. אף במשניות מנוקדות: אמשטרדם וכו': ובמה. נמצא שמסורת שבעל פה היא, שלא על פי המקרא.

כתבי יד של משניות מנוקדות מעידים על קיבוצים שהיו קוראים במה, ובמה, בקמץ, אף לפני אותיות שאינן גרוניות. כ"י קויפמן: במה מדליקין ובמה אין מדליקין, במה טומנין ובמה אין טומנין (שבת ד, א) וכן שבת ה, א; ו, א. אף חולין ו, ז: במה מכסים ובמה אין מכסים. אף במשניות אחרות כך ואכמ"ל. כ"י פרמה נוהג כאן כמו כ"י קויפמן. אף כ"י לגינ' כך. מצד אחר יש ניקודים ישנים: במה.... ובמה. כך בסידורי פראג רע"ט ורפ"ז. אף ד"ק, שאינו אדוק בדקדוק, מנקד במשניות הג"ל 'ובמה' לפני אל"ף, וכן מנוקד בדפוס ההוא: ובמה אינה יוצאה (ה, ג) ועוד.

9. ניקוד ובמה היה, כנראה, שגור הרבה; ע"י מלאכת שלמה בפרק זה: 'וראיתי מדקדקין ששניין במה מדליקין המ"ם בנקודת סגול ובמה אין מדליקין המ"ם בנקודת הקמץ וכן במה טומנין ובמה אין טומנין, אבל במה אשה יוצאה ובמה אינה יוצאה שניהם גורסין אותן בקמץ'. ד"ק חכם זה וכתב 'מדקדקין', ולא 'יש קוראין'. אפשר שב'תיקוני שבת', שהיו לומדים בשעות של מנחת קדושת שבת ונתינת דעת יתירה, היו יודעי מקרא מעוררים ספקות וויכוחים בתיבה 'ובמה', וקבעוה במקומות רבים כבמקרא, ומכאן אף במשניות אחרות (דפוס קושטא מנקד אף בחולין ו, ז: ובמה אין מכסין).

הרי שאף לניקוד 'ובמה' מסורת ישנה, ואין צריך לומר, שבסידורים מהדורות מדקדקים מנוקד 'ובמה'; כך סידור בית תפלה לר"ז הענא"י, סידור בית אל לר' יעקב עמדין, עבודת ישראל של בר (ע"י הערה 13), אוצר התפלות לרא"ל גורדון וכיוצא בהם.

ולא בַּפֶּלֶף (שם)

10. תיבה זו נמצאת עוד כמה פעמים בדברי חז"ל. כלאים ט, ב: והכלך; ספרא,

¹³ י' בר, סידור עבודת ישראל, עמ' 192: 'ובמה בכ"י ובסידור רפ"ו וכצ"ל. ע"י ברגרין, לשוננו כד, 165: 'על סידור פראג רפ"ו כתבתי ב"הצופה" (17.7.47) במאמרי עשרת הדברות: "נדפס ע"י מדקדק מקראי", והבאתי דוגמאות.

¹⁴ שערי תפלה לרז"ה, יעסניץ תפ"ה, סי' קצד: יש לנקד ובמה.

בנעים פרק יג, א: והכלך¹⁵, תוספתא כלים בבא בתרא ה, יא (דפוס וויניציאה רפ"ב; מהדורת צוקרמנדל, עמ' 595): והכולך¹⁶; מנחות לט, ע"ב: והכלך. לשם בירור ניקודה של חיבה זו יש להעיר, שבארמית נמצאות צורות: 'כולכא', 'כלכא'. ירושלמי כלאים פ"ט, ה"ב (דף לב, רע"ג); כלכא, אבל בפירוש ר"ש משנן לזרעים: כולכא, וכן מהר"י בן מלכי צדק, וכן בירושלמי כ"י רומי (הערה בירושלמי מהדורת לונץ). בכ"י סיריליו: כלכא (הערת הנ"ל). ירושלמי שבת פ"ב, ה"א (דף ד, רע"ג): כולכא, וכן בבלי שבת כ, ע"ב י.

פרנקלין ודוב גייגר¹⁷: בפרסית חדשה kurg, kulk.

ל'כולכא' מקבילה, כנראה, הצורה 'כולך' שבספרא כ"י רומי ושבתוספתא. ל'כלכא' אפשר להקביל, כמבואר בסמוך, ניקודי: כָּלֶךְ, כָּלֶךְ, כָּלֶךְ (<כָּלֶךְ)²⁰. כתכלאל, בשתי המהדורות: כָּכֶלֶךְ (כ"ף דגושה), אף ביאליק ניקד בכלאים, שם: והכָּלֶךְ. ושם נמצאים עוד קיבוצים הקוראים כך (ע"י הערה 22).

פורת שם, מביא מכלאים²¹: והכָּלֶךְ; לניגרד בשבת: כָּכֶלֶךְ. אף דפוס קושטא בכלאים ובשבת: כָּלֶךְ²².

דפוס מגטובה וליוורנו בשתי המסגרות: כָּלֶךְ. אמ"ד בכלאים כָּלֶךְ ובשבת כָּלֶךְ. במחזור כל השנה כפי מנהג איטאליאני... מבוא שד"ל, ליוורנו תרט"ז, דף לד: כָּלֶךְ וכן בסידור ליוורנו תרכ"ה. מפי ספרדים שמעתי: והכלך, הכ"ף בתנועת a (קמץ-פתח) והלמ"ד רפה. חכם ספרדי אחד הטעים בפירוש: כָּלֶךְ, בקמץ. אף ראיתי כמה סידורים של הוגי קמץ-פתח: כָּכֶלֶךְ (הלמ"ד רפה)²³.

¹⁵ תריכ רומי, עמ' רפ (פורת, עמ' 122) והכלך. אפשר שניקוד זה הוא על-פי 'כולך' שבתוספתא ו'כולכא' שבארמית, כמובא לקמן בסמוך.

¹⁶ אפשר כולך, בכ"י רומי הנ"ל, ושם כולך.

¹⁷ גם כ"י מינכן, בגליון: כולכא.

¹⁸ Die aram. Lehnwörter, עמ' 40 ועור.

¹⁹ תוספות הערוך לקרויס, עמ' רכג.

²⁰ השווה, דרך משל: גברא — גָּבַר, גָּבַר; בשרא — בָּשָׂר.

²¹ בטעות 'ערלה' במקום 'כלאים'.

²² זמטר, סדר זרעים מתורגם ומפורש (גרמנית), ניקד בכלאים והכלך, בשבת כָּכֶלֶךְ (דגש בלמ"ד). ידידי ד"ר שאול אש שמע מפי הרב ד"ר שמחה במברגר ז"ל: כָּכֶלֶךְ גם כָּכֶלֶךְ.

²³ אף ראיתי סידורים ובהם כָּלֶךְ, בדגש. ידוע שספרי תנ"ך מודפסים וכן סידורים וכו', אף של הוגי קמץ-פתח, מדוקדקים הם. והרי כלל מפורסם הוא: אחרי תנועה קטנה בא דגש חזק. לפיכך פשוט הוא, שסדרים דייקנים הסילו דגש בלמ"ד, קשה לחזר אחרי כמות

11. אשכנזים הוגים בכ"ף פתוחה (ואין צריך לומר שאינם מדגישים הלמ"ד) כספרדים, והוא על דרך קריאתם דם, יד, פתים, כלל ופרט, סתם והרבה כיוצא בהם.²⁴ אמנם מצוי בנוסח אשכנזים ניקוד בַּכֶּלֶךְ, בלמ"ד דגושה; כגון סידור רע"ט וסידור רפ"ז וסידור ש"ס (הלמ"ד פתוחה) וכך מנוקד במילונים של לוי ויסטורוב ובערוך השלם וכן בכמה סידורים (עבודת ישראל, אוצר התפלות ועוד), אלא שאף ניקוד כֶּלֶךְ נמצא בהם; כגון סידור בית אל לר"י עמדין; סין, אוצר לשון המקרא והמשנה, וכן מנוקד בסדר זרעים תרכ"ב. ברור שניקוד כֶּלֶךְ, בדגש, אף כאן (כמו שהערתי הערה 23) של מדקדקים הוא: פתח דורש דגש.

כֶּלֶךְ, דגוש, מנקדים אף כ"י קויפמן ופרמה.²⁵ אם לא נגיה, שגם שם ניקוד 'מדוקדק' הוא של אותם המנקדים, הרי נראה דגש זה כמות הדגש של גמלים, קטנים וכו', כלומר הלמ"ד, אחת האותיות השוטפות, מאליה 'נדגשת'. עי' קניג, Lehrgebäude, I, עמ' 54–59: 'מכנה אני הכפלה כזאת: גמלים וכו' בלתי אורגאנית, בניגוד להכפלה אורגאנית (רבים, עמים וכו')'. עי' גם הנ"ל II, עמ' 74. כשבאתי לנקד, הכרעתי (כמעט שאפשר להוסיף: כמובן מעצמו) כֶּלֶךְ. כֶּלֶךְ – איני יודע לו מסורת שלא בדרך רמז. כֶּלֶךְ הגוי בפי מיעוט קטן. כֶּלֶךְ – הדגש עניין של כתיב ואינו מציאות גמורה; האמור למעלה לגבי כ"ק וכ"פ אין כהו יפה להכריע נגד מציאות שבכתב ושכעל פה: ניקודים של כֶּלֶךְ, והגייה רפויה של הלמ"ד אף בניקוד כֶּלֶךְ.

דומה לתיבה זו לניקודיה השונים: והרמך (כלאים ח, ה). כ"ק: והרמך; כ"פ וד"ק: והרמך; דפוסי אמ"ד, ליוורנו ומנטובה: והרמך; תימנים: והרמך. ל'רמך' ודאי זיקה ל'בני הרמכים' (אסתר ח, י) ואכמ"ל ולעין בבירור דעות שנאמרו בעניין זה. ניקודתי כמו ביאליק: והרמך.

מרובה ביותר של סידורים לשם בדיקת פרט זה. על כגון זה ראוי לומר: יצא שכר הדיוק בהפסד הזמן.

²⁴ עי' ענייני לשון, קונטרס ערוך וכו', תש"ב, עמ' 16 ואילך; יתרון לאדם בתלמוד לשון עברי לבן זאב, וילנא תרל"ד, עמ' 24.

²⁵ בַּכֶּלֶךְ (דגש בלמ"ד). על הניקוד 'הספרדי' של כ"ס עיין למעלה, מבוא, פסקה 25. בכלאים: והכֶּלֶךְ.

²⁶ עי' למעלה, הערה 22, ניקוד זמטר.

12. כל השמות הללו (בלכש, בחוסן וכר) ראוי לידעם (לנקד את הבית ניקוד ה"א הידיעה), וכך עשיתי. בניקודם של הללו, אותיות בכ"ל, לא יכולתי לסמוך לא על ספרי דפוס וכ"י ולא על מסורות שבעל פה. והרי פרק זה דוגמה לכך. בסידורים אשכנזיים וספרדיים שעיינתי, כולם או רובם ככולם, בשווא. התכלאל (שתי המהדורות) אינו מיידע אלא בַּעֲסָרֵן, בַּנֶּפֶס, ד"ק מיידע את רובם (הוציא מן הכלל: בִּזְפֹת, בִּשְׁעוֹה, בְּאַלִּיה). בשאר המשניות המנוקדות כולם בשווא. כ"י קויפמן: בִּשְׁעוֹה, בְּאַלִּיה והשאר בניקוד היידוע. כ"י פרמה אינו מוציא מכלל היידוע אלא בִּשְׁעוֹה בלבד.

אם כן, מפני מה מנוקד אף במהדורתנו: בִּזְפֹת, בִּשְׁעוֹה, בְּאַלִּיה, בְּחֵלֶב? על שאלה זו איני יודע להשיב. איני יחיד בענייני טעיות הדפוס, והדברים עתיקים. כנראה, נתכוון מי שהוא 'לתקן'. ראוי לתקן במהדורות הבאות של המשנה.

לא ימלא אדם את הקערה שמן (משנה ד)

13. במשנה שבבבלי: לא ימלא אדם קערה של שמן, וכן במשנה דפוס חורב, וכוודאי אף בדפוסים אחרים של המשנה, גירסה פגומה. כ"י מינכן וכ"י קאפח: לא ימלא אדם קערה שמן, כלומר בנוסחאות הללו אין ה"א הידיעה, וממילא נעדרה אף 'את'. בשאר הנוסחאות הישנים – פרמה, לו וירושלמי – 'את' הקערה שמן. במקצתם ליתא 'אדם' ובכ"ק 'את' בין השיטין. ראינו, שדווקא בדפוס ווילנא נ"א, היסוד של מהדורתנו, נתקיימה הגירסה הישנה הטובה.

הערתי על כך, מפני שדוגמה היא למה שנאמר למעלה, מבוא, פסקה 16, שאין ספרי הדפוס של המשנה שווים זה לזה בכל הפרטים.

מפני שהוא עושה פחם (משנה ה)

14. ניקדתי כמקובל בסידורים ובמשניות מנוקדות (פרט לכ"פ): עושה, ה"א מפיק. בשינויי נוסחאות שבגיליון ווילנא נ"א העיר: 'בד"ג ובמשכ"ב' (ובמשנה שבבבלי) בקצת דפו' שהיא עושה פחם, והכוונה שהפתילה נעשית פחם. אך מהגמ' (שבת לא, ע"ב) מוכח שצ"ל שהוא, דקאמר רבא דיקא נמי דקתני שהוא עושה ול"ק (ולא קתני) מפני שנעשית'. ועי' מלאכת שלמה משנה זו.

'היא עושה' שהביא מן המשנה שבבבלי נמצא אף בגמרא דפוס וויניציאה וברש"י שם. אף פרמה ולו ואמ"ד: 'שהיא'. קויפמן: 'שהוא עושה' (מפיק), אבל הוי"ו תיקון ברור מאוד; סופר כה"י כתב היא, ואחד הלומדים הגיה.

לכאורה תמוה הצד הלשוני בגירסת 'היא ערשה' כאילו המשנה אומרת, שהפתילה ערשה פחם. מצינו 'עשה' בדברי חז"ל, והוא פועל הווה = נעשה, ויש בזה חילופי נוסחאות.

כתובות ט, ו: נעשית אפיטרופא (פעמיים), כך גם ד"נ וכ"פ; כ"מ: נעשתה, נעשי'; כ"ק פעמיים: עָשָׂת, לו וירושלמי פעמיים: 'עשתה'. חולין יא, ב: משקל חמש סלעים ביהודה שהן עשר סלעים בגליל. כך בנוסחאות שלפניי, אבל קריפמן: שהן עושין עשר סלעים, ואין זו תוספת בדויה, אלא 'עושין' = נעשין.

בכורות ב, ב: כל הקדשים שקדם מום קבוע להקדשן... ואין עושין תמורה. לו: אינן עושין תמורה; קריפמן: ואינן וכו'. מכאן ש'קדשים' נושא המשפט, לפיכך נראה ש'עושין' = נעשין.

שם ב, ג: כל שקדם הקדשן... ועושין תמורה. אף כאן 'עושין' כנ"ל. תורת כהנים כ"ד, עמ' קפ"ז: 'מלמד שְׁעָשָׂה משה סגן לאהרן הוא היה מפשיטו והוא היה מלבישו וכשם שְׁעָשָׂה לו סגן בחייו כך נְעָשָׂה לו סגן במיתתו' וכו'. ודאי שלא טעה המעתיק טעות גסה לכתוב פעמיים קל במקום נפעל. בספרא ד"ו בכולם נפעל, חיקון אחרונים.

פיוטי ינ"י, מהדורת זולאי, עמ' נד, שורה לב: רימת [תמר] ועשתה (קידשה) [קדישה] – נעשתה, עשתה את עצמה.

בשעת לידתן (משנה ו)

15. אשכנזים²⁷ קורין לִידָתָן, וכן מנוקד בסידורים²⁸. ניקודים ישנים וויכוחים מעידים אף על קריאת לִידָתָן. כך סידור רע"ט ורפ"ז²⁹ וסידור בית תפלה לרז"ה³⁰ (בלא הערה, סיגון לקריאת קבלה ולא של חיקון). אף בסידור בית אל לר"י עמדין: לִידָתָן. ר"י סגוב³¹ כותב: 'זמלת לדהן הלמ"ד בחירק והדל"ת בשוא כי

²⁷ צו, פרשה וידבר ה' אל משה קח את אהרן (דפ' וויגיציאה ש"ו, עמ' סו).

²⁸ בלא ה"א הידיעה: שמא יש בהם קוראים בחירק.

²⁹ כגון בסידור של ר"ו הידגהיים וכן במחזור לר"ה של הנ"ל, בסידור עבודת ישראל ובאוצר התפלות.

³⁰ סידור עבודת ישראל: 'ובסידור רפ"ז נקוד לִידָתָן. בר מנוקד שם לִידָתָן, כנ"ל. צ"י למעלה, פיסקה 8, הערה 13.

³¹ יעסניץ, שנת תפ"ה. ³² ויעתר יצחק, ברלין תקמ"ה, סי' רצא.

הוא מהנפרד לִדָּת (צפני' ב) והרמ"פ בס' ק"ז צידד לומר לִידָתן בצירי הלמ"ד מהנפרד וכח אין ללדת (מ"ב יט) ואין הנדון דומה לראיה' וכו', רמז למציאות לִידָתן שבא לדחותה, וכך היא, לִידָתן, בסידור ד"ו ש"ט. אין זה מענייני לחור אחרי כל מיני סידורים ומחזוריים לקבוע תחומים וגלגולי השפעות. תימנים קורין לִידָתן. כך בשני הכלאלים. דמתי (שבטאל) 34: לִידָה (בחירק), לִידָתָן 35.

נמצא עוד, מלבד במשנתנו: ולידתו (יבמות יא, ב), ולידתה (כתובות ד, ג — פעמיים). ד"ק, אמ"ד בשבת ובמשניות הנ"ל: לִידָתָן, ולידתו, ולידתה. ד"מ בשבת לִידָתָן. בשאר המשניות לִידָתָן 36. מלאכת שלמה בשבת בשם ר' יהוסף: לידתו הלמ"ד בצירי והדל"ת בקמץ, ולו בעצמו נראה לִידָתָן 37. במחזור כפי מנהג איטליאני... ליורנו תר"ט: לִידָתָן, וכן במחזור ליורנו תר"ץ. בסידורים מהדורת צאלח כ"ר יעקב מנצור (מעדת הבבלים): לִידָתָן. מפי חכם מעדת הבבלים שמעתי בפירוש 'לִידָתָן' (ואין זה מוציא את זה). בדקתי בסידורים מדפוסים שונים של עדות המזרח ומצאתי לִידָתָן. באחד מצאתי לִידָתָן. שאלתי על כך, והשיב לי חכם אחד: אלו ואלו דברי אלקים חיים. אף כאן לא נראה לי לחזור הרבה אחרי כירורים נוספים.

16. לשתי הדעות מציאות, אלא ש'לִידָתָן', מלבד זיקתה לצורת 'לִידָה' הרי היא מקוימת בניקודים ישנים ביותר. בתו"כ רומי, עמ' רמג, ג' פעמים לִידָתָה, וכן שם, עמ' שלג 38. כ"פ, ככל המשניות הנ"ל, מנוקד על דרך לִידָה; כ"ק בשבת לִידָתָן, אבל ביבמות ובכתובות ולידתו ולידתה 39.

33 איני יודע למי נתכוון. ר' לוי ירחמיאל קאלצקי, ערך תפלה, ווילנא תרכ"ט, עמ' 72, כותב: "הרמ"פ בהגהותיו על סדר התפלה (כן נזכר בס' ויעתר יצחק — ואנכי לא ראיתי)".

34 שבות תימן, עמ' 120. 35 ניקודים ישנים במשנה: לִידָה; לִידות; לִידָה, לִידות.

36 לקמן, הערה 39. 37 ביבמות ובכתובות לא העיר כלום.

38 עי' פורת, עמ' 94 (מראה מקום 122a — טעות).

39 חוסר עקיבות בניקודים ישנים הרי הוא עניין לעיון, ויש להיזהר מפתרון קל: 'שני נקדנים או יותר, ובייחוד אין פתרון כזה חל על כ"ק (עיין למעלה, מבוא, סיסקה 22). ככ"פ לא הקפדתי לציין שינויים קלים בניקוד הלמ"ד של 'לידתו' וכו'.

זוה לשון רד"ק⁴⁰: 'בִּלְדָּה נהגו מנהג צָאָה לקיים הצירי לָדָתוּ. לָדָתָךְ וכו'. 'לִידָה' הרי היא קיצור של יִלְדָּה, כמו דָּעָה, עֲצָה, שָׁנָה. משקל זה רובי פרטיו אינם משנים את הצירי בנטייה; כגון עֲרַמַּת חֲסִים (שיר השירים ז, ג), תֹּאנְתִי (יואל א, ז) וכיוצא בהם, אפילו: לפִּלִּיטַת יִשְׂרָאֵל (ישעי' ד, ב – צירי מלא). אף לָדָה כך. ועי' רד"ק. שם: 'ויתכן שסמיכות דָּעָה דָּעַת עיין הפועל בצירי ומלרע כמו צָאָה צֵאתִי'.⁴¹

אף שָׁנָה נמצא בסמיכות: לא שינת קבע ולא שינת עראי (תענית כ, ע"ב). כשינת הסוס (רש"י, עבודה זרה ג, ע"ב)⁴². אין זו צורה פסולה, אלא שכבר נמצא: וייקץ יעקב מִשְׁנָתוֹ (פרשת ויצא), עִד עֲצַת, נִבְלַת (ירמ' ז, לג), לִבְנָה – מִלְּבָנִיכֶם (שמות ה, יט).

ספק חשיכה ספק לא חשיכה (משנה ז)

17. בדפוס ווילנא שלפניי: ספק אין חשיכה, וכן גירסת כ"י קאפח ותכלאל ירושלים⁴³. בכ"מ ובסידורים שראיתי: אינה. ירושלמי, ד"ג ובמשנה שבבבלי: אינו. קויפמן, פרמה, לו: לא; בפיסקה שכירושלמי, ריש פרק במה סומגין: 'חמן תניגן ספק חשיכה ספק לא חשיכה'⁴⁴. מה טעם אותם השיגויים במשנתנו? ודאי גרמה צורת 'חשיכה' ביר"ד, שהיא לכאורה צורת שם עצם, ומלת השלילה 'אין' העשויה יותר לשם עצם דחתה את חברתה 'לא'. אביא שתי משניות שהן מעין סייוע לדחייה זו: ספק הביא שתי שערות ספק לא הביא (יבמות ז, ב), ספק נגע ספק לא נגע (עדיות ב, ז)⁴⁵.

לגירסת 'אינה' כותב בר, סידור עבודת ישראל: 'שעה שהיא ספק יום ספק לילה'. הערה דחוקה ושלא לצורך, מפני שהיר"ד שב'חשיכה' אינה רמו לש"ע דווקא. כאן, ובמשניות אחרות, הרי 'חשיכה' פועל עבר צרוי, בהפסק ושלא

⁴⁰ מכלול, מהדורת ריטנברג, קסח ע"ב.

⁴¹ והאומר: דעותי, דעותיו אינו משתבש.

⁴² כך בדפוסים אחרונים אף על פי שאינם מרבים בכתוב מלא בצורות סעין זו.

⁴³ תכלאל שיבת ציון: 'ספק לא (וי"ג אין) חשכה'. בשני התכלאלים ספק, בשוא.

⁴⁴ דומה למשנתנו בתוספתא: המביא חטאתו ושחטה ספק נזרק הדם ספק לא נזרק הדם...

ספק חשיכה ספק לא חשיכה (כריתות ב, ז).

⁴⁵ הקונקורדנציה של הרב קוסובסקי, שאני מסתייע בה, פתוחה לכול, המעיין בה ימצא עוד דוגמאות כאלו.

בהפסק; כלומר הגיע זמן חשיכה⁴⁶. הרבה צורות הפסק בפעלים, אף שלא בסוף המשפט, נחקיימו במשנה ובחלקי ספרות אחרים, ביחוד בנוסחאות⁴⁷. ולא במשנה זו בלבד נמצא 'חשיכה' בלשון עבר. אביא מקצתם:

משחשיכה⁴⁸ הרי זה עירוב (עירובין ג, ד). עד שחשיכה עד שלא חשיכה (שם ד, ב). מי שישן ולא ידע עדי שחשיכה (שם ד, ה). נמצא מהלך כיום משחשיכה (שם ד, ז). חשיכה⁴⁹ מוצאי שבת (דמאי ד, א). ספק מבעוד יום נטמא ספק משחשיכה נטמא, ספק מבעוד יום נתקנו ספק משחשיכה נתקנו (תוספתא עירובין ג, טז). או שחשיכה לילי שבת (תוספתא אהילות יד, א).

18. בניקוד הכבלי: חשיכה⁵⁰ (דמאי ד, א); וכן: לא הספיקו לומר מקודש עד שחשיכה (תו"כ ר', עמ' תמג).

אף בעתיד קל נמצא 'חשך' כג"ל: ערבי פסחים סמוך למנחה לא יאכל עד שתחשך (פסחים י, א). אינו אסור אלא עד שתחשך (נדרים ח, א). לפיכך ברור שגרסאות 'אין', 'אינו', 'אינה' שבמשנתנו תיקוני טעות הן, וראוי להחזיר את הגירסה העיקרית שבנוסחאות הישנים למקומה (לא). אלא שאף כ"י קויפמן ופרמה טעו וניקדו, בשניהם, חשיכה בחטף.

בטקסטים בבליים אף שם עצם מנוקד חשיכה: אין גותנין את הפת לתנור עם חשיכה (שבת א, י). משלשלין את הפסח לתנור עד חשיכה (שם א, יא)⁵¹, עם חשיכה (נדרים י, א)⁵². אף בתכלאלים: שלושה דברים צריך אדם לומר בתוך ביתו ערב שבת עם חשיכה (שבת ב, ז). ניקוד זה של הטקסטים הבבליים ושל התכלאלים גראה, שאינו סתם טעויות נקדנים. עיין למעלה, פרק א, ברכות, סוף פיסקה 5.

⁴⁶ והעיר הרב קוטובסקי בקונק' לתוספתא, ערך חשכה — חשיכה: 'כלומר היה חשיכה'.

⁴⁷ עי' למעלה, פסקה 2, ד"ה 'באמת אמרו'.

⁴⁸ כ"י: משחשיכה בחטף, וצ"ל בקמץ כבשאר המשניות המובאות כאן, שנתקדו בכ"י בקמץ. הכתיב בכל המובאות כאן — ביו"ד, אף בדפ' ווילנא.

⁴⁹ 'ער' בנוסח' ישנים.

⁵⁰ כך כ"י. בדפ' וילנא אין יו"ד; ד"ק: חשיכה, אבל אמ"ד, דפ' מנוסח' וליחורנו: חשכה, כלומר הבינו כאן צורת פועל, אף ביאליק: חשכה. רמב"ם ששון: חשכה. אף שם: חשיכה יצאו וצלו את פסחיהם (פסחים סוף פרק ה).

⁵¹ פורת, עמ' 140 ⁵² כ"י לגיגראד. ⁵³ קאהלי 11, עמ' 292.

פרק שלישי: שבת ג-ו.

שבת ג

1. כירה שהסיקה (משנה א). מי שאינו רגיל כלשון המשנה אפשר שיתמה לומר, מפני מה אין המשנה אומרת הכירה, בה"א הידיעה, על דרך: והדבר אשר יקשה מכם (דברים א, יז), והנביא אשר ינבא לשלום (ירמי' כח, ט) וכמה כיוצא בהן. לפיכך ראוי להעיר כאן, בדרך קצרה, שכך נהגת המשנה בדרך כלל: שם עצם שבא אחריו לחי, לכל צורותיו, אינו מחייב סימן ידוע. ומכאן כירה בלא ה"א. וכן במסכת זו: תנור שהסיקהו (ג, ב), כופח שהסיקהו (שם), צבי שנכנס לבית (יג, ו), גכרי שבא לכבות, קטן שבא לכבות (סז, ו), זמורה שהיא קשורה (יז, ו), חבית שנשברה (כב, א) והרבה כיוצא בהן. ואם תמצא: המיחם שפינהו (ג, ה), אין ה"א זו אלא אחד מ'תיקוניהם' של מעתיקי דברי חז"ל ושל מדפיסיהם, שבאו להלביש לשונות המשנה, מדעת ושלא מדעת, צורות מקראיות. בנוסחאות ישנים: מיחם, בלא ה"א. אף 'תיקנו': ואלו מן ההלכות שאמרו (שבת א, ד), הוסיפו ה"א ליידוע פרטי—הלכות ידועות שנאמרו כבר. בנוסחאות ישנים: 'מהלכות שאמרו', בלא ה"א. לא שינינו בשתי המשניות הללו למחוק את ה"א ולהחזירן לצורתן הישנה, שכן על דרך המקרא ניתקנו ובכנון אלו לא נראה לנו לשנות. אף מתוקן בספרי הדפוסים: הקורה שאמרו (עירובין א, ג), מוסב על: הכשר המבוי ב"ש אומרים לחי וקורה וכו' (שם, ב). אף שם לא שינינו, מטעם האמור

* 'סיני' כרך מח, עמ' פט—קה.

¹ שאלות מעין: מפני מה יום התיכוף במקום ימים התיכוף ידועות; שואלים בשיחות שבעל-פה ומתווכחים בדפוס. עיין לקמן, פסקה 21.

² המעיין במשנה, ימצא יוצאים מכלל זה ומעין יוצאים מן הכלל. הנאמר כאן אינו אלא מעט מן המעט ממה שראוי לומר בכללי ה"א הידיעה במשנה; עיין למעלה, פרק ב, פסקה

1, הערה 3.

למעלה, והרי אף נוסחאות ישנים מיידעים במשנה במקומות מעטים את השם המתואר (המלווה) נ.

2. לפיכך אין לגמגם במשניות, שאין בהן סימן יידוע בשם שכא אחריו לוחי של סמיכות בעקיפין: מגין שקושרין לשון שלי זהורית בראש שער המשתלח (שבת ט, ג), קנה של זיתים (שם יז, ג), מכבש של בעלי בתים (שם כ, ה). ואינו אומר: הלשון, הקנה, המכבש.

אף שם עצם שכא אחריו שם התואר אינו חייב ביידוע, כגון: שער המשתלח (שבת ט, ג), מולייאר הגרוף (שם ג, ה), אלו ציצין המעכבין את המילה בשר, החופה את רוב העטרה (שם יט, ו). לשון המשנה מוותרת כאן על סימן היידוע של השם המתואר.

בעצם, כל עניין זה אינו אלא פרט מפרסיהם של כללי ה"א הידיעה, ומה עניין לנקדן לשאול, מפני מה 'כירה שהסיקה' ולא 'הכירה שהסיקה'? אלא שהארכת קצת, מפני שיש בחומר שהובא, כדי לנמק ניקודן של הבי"ת ושל הלמ"ד שלפני המתואר; דרך המשנה לומר 'כירה שהסיקה' וכו', מכאן אנו למדים, שיש לנקד, דרך דוגמא: בירוקה שעל פני המים (שבת ב, א) — הבי"ת בחירק ולא בפתח של ה"א הידיעה, ובנסורת של חרשין ובנעורת של פשתן (שם ד, א), בסולם שבצוארו (שם ה, ד) — בשוא ולא בפתח, בעיר של זהב (שם ו, א), בסנדל המסומר (שם ב), במחט הנקובה (שם ג), וכן מנוקד בכ"י קויפמן, כאן ובמקומות אחרים.

³ עיין למעלה, הערה 2: יוצאים מן הכלל.

⁴ 'של' = 'אשר' ל' במקרא, ולפני 'אשר' ה"א, כגון: הפקדים אשר לאלפי הצבא (במדבר לא, מח), אצל הגבעה אשר לבנימן (שופטים יט, יד), והגבורים אשר לרוד (מלכים א, ח). אף נמצא: שר צבא אשר לשאול (שמואל ב, ח). 'צבא' בלא ה"א על דרך המובאות כאן מן המשנה.

⁵ ד"נ: 'הציצין'. בשאר הנוסחאות שלפני ליתא ה"א; עיין בהערה הסמוכה במובא מן הערוך.

⁶ 'בשר' ליתא כ"ק, כ"ס ובמהדורת לו; נמצא בד"נ ובמשנה שבבבלי, ועי' ערוך, ערך ציץ: 'ציצין המעכבים את המילה תשובת רב האי גאון ואביו רב שריא ז"ל בשר החופה את רוב העטרה'. כ"ס 'קסן' במקום 'בשר' ואין הגהה בגליון.

⁷ בתפילת נשמת כל חי: 'אברים שפלגת בנו... ולשון אשר שמת בפינו'.

אף במקרא: למסלה העלה מבית אל (שופטים כא, יט), ויבא הלך לאיש העשיר שמואל-ב יב, ד⁸. וכן: לקדושים אשר בארץ המה (תהלים סז, ג⁹).
 ניקוד כ"ף הדמיון הרי אף במקרא אינו פתח, כשבא אחריו לוחי; כאריה יכסוף לטרף וככפיר ישב במסחרים (תהלים יז, יב), נשכחתי קמת מלך הייתי ככלי אבד (שם לא, יג), צדיק כתמר יפרח (שם צב, יג), אבל: קארז כלכנון ישנה (שם).
 כאן וכאן מצינו בלשון המשנה צירופים על דרך: כובס נכרי (שבת א, ח, ט), אף הלוחי בלא ה"א; בחלב מבושל (שם ב, א), שן תותבת (שם ו, ה), ואין בכל אלו ובשכמותן ענין מיוחד לנקדן של משניות לטפל בו.

3. כירה שהסיקה בקש ובגבא⁸ (משנה א), תגור שהסיקהו בקש ובגבא⁹ (שם, ב), כופח שהסיקהו בקש ובגבא⁹ (שם), של כלנין בגבבה (כלים יז, א), בקש או בגבבה (פרה ד, ג). ספרדים: גַבְבָּא¹⁰. רובם של האשכנזים קוראים גַבְבָּא ומיעוטם גַבְבָּא¹¹. תימנים: גַבְבָּא¹². כ"ק, בכל המשניות הנ"ל: גַבְבָּה. אף בכ"פ מנוקד כך בשבת¹³, וכן תו"כ ר', עמ' פ: בגַבְבָּה¹⁴. בסידור ר"ס גאון, הוצאת מקיצי נרדמים, עמ' שכח: וגַבְבָּה¹⁵. בספר המעשיות, מהדורת גסטר¹⁶: גבאבא דעמרא (גטין סח, ע"א; גכ"י דעמרא).

אמ"ד בשבת וגַבְבָּא כקריאת ספרדים; בפרה: בגַבְבָּה¹⁷ ואל תתמה על כך.

⁸ עיין S. R. Driver, The Tenses in Hebrew, Oxford 1892, pp. 282–83.

⁹ עיין למעלה, סוף הערה 4: שר צבא אשר לשאול.

⁹ נוסחאות ישנים, גם ד"ק: או בגבבה, כמו בסמוך, במובא מפסכת פרה.

¹⁰ עיין לקמן, פסקה זו, דרכי המשניות המנוקדות: אמ"ד וכו'.

¹¹ קשה לקבוע פרטי פרטים. אף העירני מר א' בן יעקב על גבבא בפי בבליים.

¹² הפתח של הבי"ת הראשונה הרי הוא במקום קמץ. שרידי הגייה ספרדית בפהם ביחוד במלים ארמיות: עיין ענייני לשון, קונטרס ערוך וכו', תש"ב עמ' 29–30; למעלה, מבוא, פסקה 13. ועיין ברכות ר"ש הלוי, עמ' 10 (דברי יצחק שבטיאל על הניקוד) ובניקודו של הרב הנ"ל לפירוש הרע"ב: והא דלא תגי... קא משמע לן (עמ' א), והכי קאמריה ליה (עמ' ב) והרבה כיוצא בהם.

יש שבאים בניקוד הבבלי הקמץ והפתח בערבוביא, עניין זה מתברר במקום אחר.

¹³ השאר לא מנוקד בכ"י זה.

¹⁴ פורת, עמ' 114. ¹⁵ העיר שם המהדיר: זהו ניקוד כ"י.

¹⁶ כולל אגדות וסיפורים מתוך כ"י ישרן, ליפסיה, תרס"ב, עמ' 76.

¹⁷ בכלים משובש: בגבבה.

נקדן שידועות לו שתי מסורות אפשר שינקד על פי מסורת אחת ויחזור בו במשנה
 אחרת לנקד עפ"י מסורת אחרת¹⁷. אפשר שיש באמ"ד רשמי שני נקדנים¹⁸. נקדן
 ד"ו חס"ד, האשכנזי, המשועבד בדרך כלל לדפ' אמ"ד, אפילו לשיבושיו הגלויים,
 נתעלם כאן ממקורו וניקד בשבת, בשלש המשניות הנ"ל (ובפרה): בגבבא¹⁹.
 נראה שכך היה מורגל בפיו. ד"ו תצ"ו וד"מ (בכל המשניות, גם בכלים) כאמ"ד.
 ליוורנו בכולם: גבבא; פרה: בגבבא, כאמ"ד.
 לא פקפקתי וניקדתי בגבבא, בגבבא.

4. כופח שהסיקוהו (משנה ב). שם עצם זה נמצא גם במנחות ה, ט; כלים ה, ב
 (ב"פ); ו, ב; ז, ג; ח, ז.

כ"ק במשנתנו קופח²⁰ (בקר"ף) ובשאר המשניות כופח²¹ וכן כ"פ כאן (פ"א
 בפתח) ובכלים ה, ב (פ"א בקמץ). אף תו"כ כ"ר: כופח (עמ' מד), הכופח (שם).
 הקופח²² (עמ' רלב), הכופח (שם). ד"ק בכולן כופח²³; דפוסי וויניציאה וליורנו
 בשבת 'קפח', בשאר המשניות שינויים, ואכמ"ל. כ"י ירושלים כופח (כלים ה, ב—
 פעמיים; ז, ג)²⁴, וזהו קריאת תימנים.

ניקודי אשכנזים כופח (כתיב מלא — לוי, מלון לחלמודים וכו' וכן יסטרוב),
 אוצר התפילות לרא"ל גורדון: קפח, וכן שמעתי מפי אשכנזים. כנראה, יש
 אשכנזים קוראים 'כופח' בפ"א רפה; רש"י פין, אוצר לשון המקרא והמשנה
 'כופח', וכן בן יהודה; בקונקורדנציא של הרב קוסובסקי ז"ל כופח (במהדורה
 ב': קפח).

ניקודתי קפח — ניקודים ישנים ומסורות שבעל פה.

¹⁷ ע"י לקמן סוף פיסקה 11.

¹⁸ אף ראובן בר אליקים, ה'עצער מק"ק מענץ על נהר ריין, אפשר שהוסיף מדעתו כאן
 וכאן בניקוד. ¹⁹ בכלים מנוקד כאמ"ד.

²⁰ הסתח במקום קמץ, כדרכו של נקדן כ"י זה, בייחוד בגרוניות; ע"י למעלה, מבוא,
 פיסקה 23.

²¹ סורת, עמ' 125, לא העיר על צורה זו.

²² אין דרכו של נקדן ד"ק להטיל דגשים, ואפשר שגם הוא קרא 'כופח' בפ"א דגושה,
 הכתיב מלא.

²³ כ"י זה נזהג כתיב מלא וממעט בדגשים, לפיכך אין להסיק מן 'כופח' (פ"א רפה, כלים
 ה, ב, ח, ז) קריאה רפה.

יש עוד להעיר על נוסחאות 'כופה', בה"א. מהדורת לו: 'כופה שהסיקה... הרי היא ככירים... הרי היא כתנור'. תפס בפירוש לשון נקבה, וכן נוסח הערוך. דפוס פיזורו, שנת רע"ז: כופה שהסיקה (אף משאר המסניות ציטט שם כופה). ועי' מלאכת שלמה למשנה זו. כ"מ: 'כופה שהסיקה... הרי הוא... הרי הוא'. בגמרא שם, דף לז, ע"ב: 'הכין בכופה גרופה וקטומה'. אמ"ד: כופה שהסיקה... הרי הוא. אין כאן טעות דפוס, שכן אף בשאר המסניות בדפוס זה: כופה (כלים ח, ז: קופה); דפוס מנטובה: 'כפה שהסיקה'; כ"ק: קופה שהסיקה... הרי הוא (בחירק!)... הרי הוא (כנ"ל). הסופר קרא בודאי שהסיקה, בתולם (כך כתוב ומנוקד בכ"פ), ויד מאוחרת הוסיפה ה"א (שהסיקה). אף הניקוד הוא (בחירק) מאוחר.

ושוב כ"ק: כופה ועשאה לאפייה... שעשאו לבישול... היוצא מן הכופה ועשאו²³ לאפייה... עשאו לבישול (כלים ה, ב)²⁴. ועוד שם: כירה שנחלקה... כופה שנחלקה בין לאורכו בין לרוחבו טהור (ו, ג – על גבי הה"א של 'שנחלקה' קווי מחיקה ומנוקד שנחלק). כנראה נגרר הכותב אחרי 'כירה שנחלקה' והוסיף אף כאן ה"א. משנה זו מובאה בשבת: כופה בין לאורכה בין לרוחבה טהורה (לז, ע"ב). כך גרסת רש"י (דפוס ווילנא ודפוס וויניציאה ר"צ) וכ"מ, ועי' דקדוקי סופרים. בדפוסים: לאורכו לרוחבו טהור. בראה, שנתחלפה להם למעתיקים החי"ת בה"א – גורם לבלבול שבנוסחאות השונים, פעם זכר ופעם נקבה.

5. סילון של צונין (משנה ד). בדפוסים, כאן ובמקומות אחרים, 'צונין', בלא יר"ד, ותיקנתי. עיין למעלה, מבוא, פסקה 17: צונין היא הצורה הישנה העיקרית וכו'. ועיין מלאכת שלמה פרק זה, משנה ה: 'וראיתי [עוד]²⁵ שהגיה הר' יהוסף ז"ל מלת צונין בכולהו מתניתין ביר"ד ובנקודת חירק תחת הגר"ן בכל מקום שהוא במשנה'.

²³ 'הוא' (לפי נוסח כופה, לשון זכר) עדיף מן 'זה' שבדפוסים ('הרי זה ככירים'). אף כ"מ, כ"מ, ד"ג, ד"ק, אמ"ד, ד"מ וליחורנו גורסים 'הוא'.

²⁴ ידוע שסופר כ"ק ונקדנו אינם זהים. ²⁵ כך בכה"י ועל גבי השי"ן קווי מחיקה.

²⁶ בנוסחאות אחרים (כ"מ, לו ועוד) 'עשאר'.

²⁷ תו"כ ר': מן הכופה שעשאו לאפייה... עשאו לבישול (עמ' רלב).

²⁸ חצאי מרובע בדפוס.

אנטיכי אף על פי שגרופה אין שותין ממנה (שם). גם במשנה שכירושלמי: שגרופה. כ"ק, כ"ס ומהדורת לו: 'גרופה', בלא שי"ן. כך דרכם של נוסחאות ישנים, כגון: אף על פי דומין זה לזה (כלאים א, ד, ה, ו – כ"ק), אף על פי מוקפות (שבת יא, ה – כ"ק, כ"פ ולו). עיין אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1208: 'רגיל בכ"י... ונמצא בכל הדפוסים בכלים פ"ב מ"ג [אע"פ כפופין אע"פ מקבלין] ופ"ג מ"ג [אע"פ מחזיק רביעית] ועוקצין פ"ב מ"ב [אע"פ יוצאה]. בכל המשניות הללו, שציין הג"ל ליתא ש', אף בדפוס ווילנא ג"א²⁹ וכך נדפס במהדורתנו.

כ"מ, כ"י קאפה, ד"נ וד"ק במשנה כאן: שהיא גרופה. אילו באתי לשנות לשון 'שגרופה', שאינה אלא 'תיקון' אחרונים, היה עליי לתפוס את הנוסח העיקרי 'אע"פ גרופה', אלא שכבר נתרחק טעם הלומד בן זמננו מסגנון ישן זה.

6. לא יתן לתוכן תבלין (משנה ה). נמצא במשנה י"ב פעמים. ספרדים הוגין 'תבלין' וכך מנוקד בד"ק ובשאר משניות מנוקדות שלפניי. אף תימנים כן³⁰. אשכנזים: 'תבלין', וכך מנוקד בכ"ק ובכ"פ (גם 'תבליים', במ"ם) והוא לשון רבים ע"ד הארמית, ובעברית: 'רחמים, שלווים, עשרים'.

מגירסת: תבלין אחד יש לנו ושבת שמו (שבת ק"ט, ע"א) יש להסיק קריאה ישנה 'תבלין', תי"ו פתוחה, כלומר נראתה צורה זו למקצתם לשון יחיד, ע"ד גרעין, לגין. אף נראה, שגרסו לשון נקייה להתרחק מן: תבל הוא (ויקרא יח, כג). בכ"מ בשבת, שם: תבשיל אחד יש לנו, ובגליון הוגה שם 'תבלין'. בשאלות ד"ו, סוף עמ' א: תבל אחד; עיין בשאלות מהדורת קמינקא. ווינה תרס"ח, עמ' ז: תבל אחד, והעיר שם המהדיר, שבשגי כ"י: תבלין אחד. גם מגורת המאור סי' ק"ט (אף בד"ר): תבל. בראשית רבה יא, ד: תבל אחד הם חסירין, כך בדפוסים ובמהדורת תיאודור. ילקוט, שם: 'תבלין'.

אף מצינו במקומות אחרים בדברי חז"ל, ששינו מעתיקים ומדפיסים 'תבל', גירסא ישנה, ל'תבלין'. בספרי עקב, פסקא לז: תבל זו ארץ ישראל, למה נקרא שמה תבל על שם תבל שכתוכה. איוהו תבל שכתוכה זו תורה. ציטטתי עפ"י

²⁹ לא הרבו ללמוד בסדר סהרות ולא הרבו לתקן; עיין לקמן, תחילת פסקה 9 והערה 51.

³⁰ כ"י ירושלים כלים ב, ז; ה, ג; שבטאל (דמתי), קונטרסים ב, עמ' 68.

³⁰ עיין ברנגרין, לשוננו יו, עמ' 10–11.

³¹ פרסם גיליון אחד בלבד (שישה עשר עמודים).

ספרי, מהדורת פינקלשטיין; העיר שם: תבל בשלשה כ"י ובילקוט ד"ר [משלי, רמז תתקמג]; אבל בספרי ד"ו, שנת ש"ה: תבלין, וכן, לפי הערת המהדיר, בכ"י לונדון ובכ"י מדרש חכמים.

מכאן: איבדור תבלוניכ"י³² (נתפזרו תבליניך – פסחים קי, רע"ב). בכ"מ: תבלייכ"י, אבל גם בכ"י הגניזה³³: איבדר תבלוניכ"י. בירושלמי: תבלין שאלתי משכינתי ועישרתיו (דמאי א, ג); תבלין פלוגי יש בקדרה זו (ערלה ב, ו) ועיין בפירוש ר' יהונתן מלוגיל על המשנה והרי"ף מגילה ומועד קטן י"ג: 'אבל תבלין שאדם קונה ממנו מעט הכל יודעים שלצורך המועד הוא קונה'. 'תבלין הדומה לתבן' (קצור שלחן ערוך לר"ש גנצפריד, סימן קיח, ד).

מחוך שגירות של תבלין, לשון יחיד, נמצא בכמה דפוסי המשנה, כגון קב ונקי ודפוס חורב: תבלין חולין, תבלין תרומה (זבחים י, ז) במקום תבלי חולין, תבלי תרומה בכ"י ודפוסים אחרים. כ"ק בכולן תבלי, ד"ק בכולן תבלי. אמ"ד: תבלין חולין ותבלי תרומה, תבלי תרומה, ונגררו אחריי משניות מנוקדות אחרות. פעם אחת נמצא במשנה 'תבל', לשון יחיד: כדי ליתן תבל בנעימה (ערכין ב, ו). כ"ק ושאר דפוסי המשניות המנוקדות תבלי, תימנים תבלי. קמץ זה של הברית הרי הוא ע"ד מסורת התימנים לקמץ שמות של משקל פֶּעַל (אף של פֶּעַל) בקמץ³⁴, ואינו כקמץ של כתב, שאר וכו' שאינו משתנה. ניקדתי תבלי בפתח, ע"ד גבר, הַדָּס וכיוצא בהן (נוסח הערוך: ליתן תבלין בנעימה).

חץ מן הגר הדולק (משנה ו), ממה שנאמר למעלה, ריש פיסקה 1: 'שם עצם שבא אחרי לווי, לכל צורותיו, אינו מחייב סימן היידוע', אפשר להקשות: מפני מה כאן: הגר הדולק? ומפני מה: חץ מן הרחלין הכבונות (ה, ב), חץ מן המסר הגדול (יז, ד)? תשובה לכך לקמן בהערות הנוספות, סוף פיסקה 21.

³² הוי"ו טעות מעתיקים?

³³ שרידים מהגניזה, מהדורת מאיר צבי ווייס, ספר היוכל למלאת חמשים שנה לבי"ס הרבנים בבודאפשט, עמ' פו. 'איבדר' ולא 'איבדור'.

³⁴ מהדורת ש"ק מירסקי, הוצאת סורא, [חשט"ו].

²⁴ שבטיאל (דמתי), קונטרסים ב, עמ' 64. כ"ת ר': תבלי (= תבלי).

³⁵ שבטיאל (דמתי), שם, עמ' 63–64; למעלה, מבוא, פיסקה 14.

שבת ד

7. ולא בזגים³⁶ (משנה א). בתורה: מחרצנים ועד זג (במדבר ו, ד) ולא הכריעו מה שרשו של זג זה³⁷; הקמץ אינו מעיד על שורש ע"ו דווקא. טעמו טפחא ואפשר לו לפתח, אם שורשו זג³⁸, שיתחלף לקמץ ע"ד ההפסקה. מניח אני, שכירור כתיבה וניקודה של חיבה זו במשנה תכריע לצד הכפולים.

ספרדים: זגים, גימ"ל רפה ואינם מבחינים, כידוע, בין קמץ לפתח. ד"ק, אמ"ד וכו' מנקדים ברוב המשניות הג"ל את הזי"ן בקמץ (הגימ"ל רפה). תימנים: זגים וכך מנוקד בכ"י ירושלים; בע"ז ובכלים הגימ"ל דגושה ובטהרות הגימ"ל רפה³⁹. אף אשכנזים הוגים זגים (הפתח במקום קמץ ע"ד הספרדים?). סין, אוצר לשון המקרא והמשנה, ערך זג, מדגיש את הגימ"ל וכן יסטרוכ. אף גורדון, אוצר התפלות, סדר תיקוני שבת, עמ' שיא: בזגים, וכן ניקד ביאליק במעשרות ובערלה. זהו דרכם של ניקודים ישנים וכך הכרעתי.

אי אפשר לי להימנע מדיוק פרטים.

בדפוסים המצויים כידינו הכתיב: זגים, זגין, חסר וי"ו, ככל המשניות המפורטות למעלה בהערה 36 וכן בספרי מהדורת האראוויטץ, פיסקה כד: מיעוט חרצנים וזג אחד... אלו הן החרצנים ואלו הם הזגין החרצנים אלו החצונים והזגים אלו הפנימים. בספרי זוטא, מהדורת הג"ל, עמ' 241: ואלו הן הזגים... והזגים וכו'. במדרש הגדול, מהדורת פיש, עמ' קכט: הזוגין, והזוגין. בסוף הדיבור, שם, וכן בספרי זוטא, מובא לשון הרמב"ם, הלכות נזירות ה, ב: 'והזוגין הן הקליפה החיצונה'⁴⁰.

³⁶ נמצא, בלשון רבים, גם ערלה א, ח: נזיר א, ב, ה, ב (ג' פעמים) ו ע"ז ב, ד: כלים ט, ו: טהרות י, ח: מעשרות ה, ד: זגיו (נזיר ה, ב: שני חרצנים וזגן [בדפוס חורב משובש: זגין]).

³⁷ עיין גוניוס-בוהל ומלון קהלר.

³⁸ כגון: ואת מכנסי הכד שש משזר (שמות לט, כח), או בן יגח או בת יגח (שם כא, לא). אף: אשר לא ארשה ושכב עמה (שם כב, טו).

³⁹ עיין למעלה, הערה 22.

⁴⁰ ברמב"ם מהדורה מצולמת מדפוס רומי ר"ט, הוצאת מוסד הרב קוק, תשס"ו, עמ' רצה: '... מפסולת הפרי שהיא הזגין והם הקליפה החיצונה'; עיין לקמן פיסקה 9, ד"ה והרי תוספתא.

אף במשנה נוסחאות ישנים: זוגים, זוגין, ביי'ו, כגון כ"ק"ו ולו. כ"ס כנזיר פעמיים 'זגין' והשאר ביי'ו.⁴¹

8. 'זוגין', ביי'ו, וודאי צורה ישנה, וכתב אפשטיין, שם, עמ' 1207: 'כותבים תמיד' ⁴² 'זוגין' (= זגים) וכתב זה עתיק הוא. ועי' בעמ' 1245, הביא שם כתיבים מלאים ויי' של כ"ק וכתב: 'יי'ו רגיל במקום קמץ קטן וגדול גם בדפוסים וביחוד בכ"י ישנים בכ"י ק'... זוג במקום ו'. אף הביא שם מכ"ק: 'גרונות' במקום 'גרנות' (היי'ו לדעתו לסמן את הקמץ), 'רחובים' במקום 'רחבים' (כנ"ל) וכיוצא בהן.

הללו דברי תימה; בעניין חילופי תנועות בעטם של מנקדים על כרחך אין המנקד מחליף אלא תנועות זהות, כגון קמץ-פתח, צירי-סגול וחולם-קמץ קטן בניקודם של ספרדים, ופתח-סגול בניקודם של חימנים (מקצתם מחליפים אף חולם וצירי).⁴³ וכלום נסיק מכמה דוגמאות כנ"ל, שסופר כ"ק היה הוגה קמץ גדול = o, ע"ד התימנים ומקצתם של האשכנזים?⁴⁴ גרונות, רחובים, ביי'ו, לא יכתוב אלא יהודי שאינו מבחין בין קמץ לחולם.⁴⁵

לענין זוגין – אין היי'ו במקום נקודת קמץ, אינה אלא לנקודת קיבוץ, ע"ד: תוף – תופים, דוב – דובים, בכתב מלא. כ"ק וכי"פ מסילים, בדרך כלל, דגש בגימ"ל. חייב אני לפרט. כ"ק מנקד את היי'ו בנקודת השורק, במקום קיבוץ, ואת הגימ"ל בדגש: מעשרות, שבת וכלים. בערלה: והזוגין, בחולם, אפשר טעות ואפשר שבא כאן חולם (= קמץ קטן) במקום קיבוץ.⁴⁶ בטהרות מנוקד שם 'לזוגין' (חולם והגימ"ל רפה). אפשר שנתחלף לו בשטף כתיבתו

⁴¹ בכ"י זה שש פעמים קווי מחיקה על גבי היי'ו.

⁴² עיין אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה: אף נוסח אחרים, כ"י ודפוסים ביי'ו.

⁴³ הפיזור של כותב מאמר זה.

⁴⁴ עיין, לענין חילופי תנועות, קונטרסים א, עמ' 63.

⁴⁵ אין כאן המקום להוסיף פרטי דוגמאות, שהובאו שם; מקצתם טעויות הכותב ומקצתם יש לפרשם באופן אחר.

⁴⁶ עיין ענייני לשון, קונטרס ערוך וכו', חש"ב, עמ' 37–39. מדובר שם על קמץ-חולם באשכנז: ברוכת-ברכות, רבונים-רבנים, סכונה-סכנה, גוי גו פ רגמור, שלומים קדושים שלמים קדשים וכמה כיוצא בהם. הכותבים כך אינם מבדילים בין קמץ לחולם.

⁴⁷ בכ"י זה מנוקד תמיד לוגין (ריבוי של לוג); בזבים ה, ב: לוגין – סופר אחר (כתב אחר).

וניקד על דרך: זוג — זוגות (צמד). בשאר המשניות (נזיר א, ב; ו, ב; ע"ז ב, ד) קורי מתיקה על גבי הוי"ו⁴⁸. כנראה, אחד הלומדים, שהיתה שגורה בסיו צורת זגין, מחק את הוי"ו, וניקד את הזי"ן בפתח⁴⁹, הגימ"ל דגושה בכל המשניות הנ"ל. זגין, שאף היא צורה ישנה, נראתה לו עדיפה מצורת זוגין. אף בכי"ם מנוקד זוגין (ערלה, שבת, וכלים), במעשרות: זוגין, השאר אינו מנוקד. בנזיר ו, ב: הזגין, חסר וי"ו. אף בניקוד בכלי בנזיר ו, ב: הזוגין⁵⁰, אבל: זגין (שם)⁵¹. רמב"ם ששון: והזוגין (ערלה א, ח), וזגיו (מעשרות ה, ד).

9. 'זגין' חסר וי"ו אף היא צורה ישנה. והיא דוחה והולכת את צורת 'זוגין'. אין תימה שמעתיקי ספרים אינם נוהגים בעקיבות. למעלה, סוף פסקה 7, הובא 'זגים' מספרי וראינו מחיקות וי"וין בכי"ק. אף הערנו על כתיב 'זגין' בכי"פ. בכי"ם 'זגים', 'זגין', אבל בכלים ובטהרות 'זוגין', כלומר נחקימה הצורה הישנה בוי"ו⁵².

והרי תוספתא מהדורת ר"ש ליברמן⁵³: על מה שכזגין (תרומות ג, ו), ובזוגין (שביעית ו, טז)⁵⁴, ולא כנגד הזגין (מעשר שני א, י). למעלה (סוף פסקה 7) הובא מרמב"ם זגין-זוגין. נוסיף כאן: את גפתו ואת זוגיו (הלכות מעשר ב, ו), במפתחות להלכות נזירות: שלא יאכל זגין, וכן כמה פעמים 'זג' (הלכות נזירות פ"ה). במשנה ד"ג וכן במשנה שבירושלמי 'זגין' בצד 'זוגין'. במשניות המנוקדות

⁴⁸ וכן תוי"כ ר': לוגין (עמ' רלג, רצה) וכמה פעמים מתוקן: הוי"ו מחוקה, הנקודה פתח והגימ"ל דגושה (עמ' לה, קלט, קמ). גם 'לוגין' בלא ניקוד, ויש כתיב 'לוגין' בפתח! פורת, עמ' 99, לא דק.

⁴⁹ פעם אחת (נזיר ו, ב) ניקד קמץ במקום פתח, עיין למעלה, הערה 19.

⁵⁰ פורת, עמ' 99; פרידמן, יארבוך כרך יח, עמ' 278.

⁵¹ עלי"י פורת, שם. פרידמן ליתא, וצ"ע בכה"י.

⁵² עיין אפשטיין, התקופה כרך יג (תרפ"ו), תשרי—כסלו, עמ' 505, טור 2: לספוס הירושלמי שייך במדה ידועה גם כ"י מינכן וביחוד בזרעים ובטהרות (הפיזור של המחבר). כלומר זרעים וטהרות, שאין להם תלמוד בבלי, אף לא היו גפתחים אלא למעטים מן הלומדים, לא משמשו בהם ידיום 'לתקן' צורות לשון ישנות 'מזרות', ע"ד שעשו בשאר הסדרים. עיין למעלה, הערה 29.

⁵³ ע"פ כתב יד ווינה ושינויי גוסהאות וכו'.

⁵⁴ בהערה: דפוס ראשון וארפורט: ובוגין.

נמצא כאן וכאן גמגום בשתי הצורות הללו. ד"ק בשבת 'בזוג' ובשאר המשניות כולן חסר וי"ו. באמ"ד ברוב המשניות הזי"ן קמוצה, אבל זגיו (מעשרות ה. ד - הגימ"ל דגושה), זגים (נזיר א. ב.), זגין (כלים ט. ו.). אף שאר המשניות המנוקדות (כדקתי ד"ו תצ"ו וד"מ) מיטלטלות לכאן ולכאן (פרטים נוספים לא יוסיפו לעצם העניין).

ראינו למעלה צורת 'זגין' בהגיית תימנים. יש כ"י תימנים: זוגין. כך כ"י קאפח בשבת, וכך בסדר טהרות, כ"י שלי, בכלים ובטהרות (גם בפירוש הרמב"ם. שם). אף במהדורת דרנבורג: זוגין⁵⁴ כנ"ל.

10. טומנין בכסות... ובנסורת של'חרשים ובנעורת של'פשתן דקה (משנה א.). בנוסחאות ישנים - כ"ק, כ"פ, לו וירושלמי - הסדר הפוך: בנעורת של'פשתן ובנסורת של'חרשים. ראוי היה לנקד 'של'פשתין', בפתח הידוע, כמו 'של'חרשים', שניהם יידוע כללי. גמנעתי מכך בגלל 'דקה'. אילו ניקדתי 'של'פשתין' (= של הפשתן) דקה (במקום 'הדקה') הייתי מן המתמיהין, אם כי 'דקה' תואר לנעורת, או לנסורת, ולא לפשתן. בעצם, בנוסחאות הישנים הנ"ל, גם כ"י קאפח (פרט לירושלמי), ליתא 'דקה'. עיין גם מלאכת שלמה: 'אית דל"ג [ולא גרסי] מלת דקה וכן ברב אלפס ובהרא"ש ז"ל ובשאר פוסקים ליתא⁵⁵'. וכן כתב ר"ח אלבק בפירושו למשנה זו. ראוי לתקן במהדורות שיבואו ולהקיף את התיבה 'דקה'.

ממלא את הקיתון (משנה ב.). נמצא כמה פעמים במשנה. כ"ק בכולן 'קיתון' (תי"ו רפה). אף כ"פ, בחלק המנוקד, תי"ו רפה (כאן; סוכה ב. ט; יומא ד. ה - פעמיים). אף בפיוטי ר' מנחם בן שלמה וכו', מהדורת זולאי⁵⁶: מקיתון שלוחב. התי"ו בנוסחאות הנ"ל רפה, כדן בג"ד כפ"ת אחרי חנועה גדולה. (כנראה היתה זאת מסורת קריאה בפי הג"ל) וכך העתיק קרויס⁵⁷: Kithon והעיר⁵⁸: i במקום ω

⁵⁴ דומה לזוגין-זגין: 'קל וחומר' בנוסחאות ישנים. עניין זה שיש להוסיף עליו, דודס הרחבה, ולא כאן המקום לכך.

⁵⁵ עיין המשנה בבבלי ובירושלמי... מאת הרב ד"ר א' שכטר, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ט, עמ' 65.

⁵⁶ ידיעות המכון לחקר השירה העברית, כרך ב, עמ' רלא, והעיר שם המהדיר על הקו לרפה שעל גבי התי"ו.

⁵⁷ שם, חלק א, עמ' 89.

⁵⁸ להגוורטר, עמ' 540, ביוונית *κίθων*.

הביא דוגמאות כיוצא בה. אף דלמן, מילון הארמית, גיקד כך. אף שמעתי 'קיתון' מפי חכם מעדת הכבלים.

תימנים: קיתון, חירק ארוך ודגש קל ⁵⁸ בתי"ו, וכוודאי התי"ו הדגושה של הספרדים ושל האשכנזים דגש קל הוא ⁵⁹.

אילו באתי לנקד על פי כלל שבדקדוק ולרפות את התי"ו, הרי הייתי משנה מן המקובל, בדרך כלל, להגות תי"ו דגושה. ואילו קיצרתי את החירק, כלומר אילו הסרתי את היו"ד, והדגש דגש חזק, היה בכך היסח הדעת מניקוד כהי"י הנ"ל: חירק ארוך המקביל לתנועת ⁶⁰ היוונית. אחרי היסוסים רבים ניקדתי קיתון. מנקדי ספרים – אין כופין אותם לנקד כך בכל מקום.

11. ונותן תחת הכר או תחת הכסת (משנה ב). ספרדים ואשכנזים קורין 'קֶסֶת' ⁶¹ (ידוע: בן ציצית הקֶסֶת) ⁶². תימנים: קֶסֶת (ברכות ח, ג) ⁶³ וכן קֶסֶת (= קֶסֶת) בכ"י ירושלים: כלים טז, ז; כו, ה; כח, ה, ט ועוד. אף כ"ק בכל המשניות קֶסֶת ⁶⁴ וכן כ"ס בברכות ובמשנתנו בשבת (השאר אינו מנוקד שם). בניקוד בכלי הקֶסֶת (ברכות, שם) ⁶⁵. מלאכת שלמה למשנה זו: 'ונקד הר' יהוסף הקֶסֶת בשלש נקודות'. ניקדתי קֶסֶת כמקובל בדיבור ובספרות וכן כ"י כנ"ל ותימנים.

נאמר למעלה תחילת פסקה 9, לעניין זוגין-זגין, שמעתיקי ספרים ומדפיסיהם, ששתי הצורות היו ידועות להם, לא היו מקפידים לצורה אחידה ⁶⁶. אף בעניין כסת כך. לנקדני המשניות היו ידועות שתי הצורות. (כוודאי אפילו בעיר אחת ובבית מדרש אחד יש הוגים כך ויש הוגים כך). לפיכך אין תימה, שד"ק, דרך משל,

⁵⁸ עיין שבטאל, סבוא למהדורת מסכת ברכות, עמ' 9: 'יש שדגש קל מצוי אחרי שוא נע ואחרי תנועה, כגון: כך וכך, כדאיתא, שותפות'.

⁵⁹ אשכנזים הוגים: חתיכה, וכן: החותך חיים, כותח, וכן שפור, תכף (וכך מנוקד בתשבי, איזנה ש"א, ערך תכף וערך כיוון), לפיכך (גם בתכלאל של התימנים הכ"ף דגושה), שתיקה, שמות, המורגל בפי האשכנזים, הדגש לדיסימילציה, וכן הכחיש, הכחשה (כ"ף דגושה), שכחה (כנ"ל). ⁶⁰ וכן תשבי, ערך כסת, פעמים אחדות, בדפוס הנ"ל.

⁶¹ הרב חיים חובארה ז"ל גיקד לי בן ציצית הקֶסֶת (= הפֶּסֶת) ... שהיתה כֶּסֶת מוטלת בין גדולי רומי (גטין גו, ע"א). ⁶² ברכות ר"ש הלוי.

⁶³ כלים טז, ז: 'והכסא' וכן לו; כ"פ: 'וכסא', ד"ק: 'וכסות'.

⁶⁴ טקסטים מנוקדים בבלי, קאהלי I, עמ' 206.

⁶⁵ עיין גם למעלה, סוף פסקה 3.

מנקד בכל מקום כָּסֶת (= כָּסֶת, הגייה ספרדית, בברכות, שם: כָּסֶת) ובכלים טו.
ד: והכָּסֶת. אמ"ד מנקד בברכות ובשבת כָּסֶת ובשאר המשניות כָּסֶת. ד"ו תצ"ז:
כָּסֶת (כלים כו, ה; כח, ה, ט), ובשאר המשניות כָּסֶת. נתחלק לו, כנראה, השוא
בסגול וניקד כָּסֶת (מקואות י, ב – פעמיים).

בדפוס וויניציאה תצ"ז ובדפוס מנטובה אין עקיבות: כָּסֶת – כָּסֶת. בדפוס ליורנו
בכל מקום 'כָּסֶת'.

שבת ה

12. כמה בהמה יוצאה וכמה אינה יוצאה (משנה א). ובמה בקמץ; עיין למעלה.
פרק ב, פסקאות 8, 9.

יוצאה. כ"ק וכ"פ: יוצא... יוצא, לו: יוצא, וכן במשניות שלקמן: ה, ג; ו, א, ה;
כשגה שיצא מלפני השליט (קהלת י, ה). צורות מעין זו מצויות הרבה בנוסחאות
ישנים, ובמקצת אף בדפוסים שלפנינו, כגון: ממלא (= ממלאה – כתובות ז, ה,
דפוס ווילנא נ"א) וכגון: מטמא (= מטמאה – תגיגה ג, ב; נגעים ד, ג; יג, ו),
מטמא (= מטמאה – נגעים ט, ג; יא, ח).

במהדורתנו: 'יוצאה', כבדפוסים ולא שינינו. אפילו: 'מטמאה' בצד 'מטמא'
(נגעים יא, ח) לא שינינו. ולא הערתי על כך אלא מפני שראיתי מגמגמין בצורות
כנ"ל משום חשש שיבוש.

הגמל באפסר ונאקה בחטם ולובדקיס בפרומביא וסוס בשיר (שם). 'הגמל'
בה"א והשאר בלא ה"א. היה הכרח להוסיף ה"א בכולן, הכרח ענייני – ידוע
כללי – והכרח של מציאות נוסחאות ישנים בה"א: כ"ק, כ"פ, לו, ירושלמי,
כ"י קאפח וד"נ (שעליו סמכתי בדרך כלל בענייני ה"א הידיעה) וכן רמב"ם
זימאן, אף ד"ק כולן בה"א.

ספרי הדפוסים נגררו אחרי הבבלי, לפני שבת ד"ו ר"צ – כולן שם בלא ה"א,
דפוס ווילנא (בגמרא) רק 'הגמל', אף בכ"מ גמגמו. שינו את הנוסח הישן זה
בכה וזה בכה.

13. לכירור 'נאקה'. ניקדתי והנאקה, אל"ף כתיב. בנוסחאות ישנים: והנקה; כך

⁸⁴ עיין למעלה, הערה 18.

⁸⁵ עיין אפשטיין, מבוא, עמ' 1248. ועיין למעלה, מבוא, פסקה 22, ד"ה לא הרגיש.

⁸⁶ בערבית טא.

כ"ק, כ"פ (כשניהם מנוקד והנקה), לו, ד"נ וירושלמי (גם בגמרא דף ז, ע"ג) וכן כ"י קאפח ורמב"ם זימאן. כ"מ: ואנקה (טעות מעתיק? על דרך הצורה הארמית?).⁶⁷ בבלי: ונאקה. אף בכלים כג, ב: אוכף של נאקה (ד"נ: נאקא). בשאר הנוסחאות, אף כ"מ: נקה⁶⁸ וכן לו: כ"ק וכ"פ: נקה. ספרא מצורע, זבים פרק ג, יא: איכוף של נקה; תורת כהנים כ"י רומי, עמ' שכ, איכוף שלנקה. הערוך, ערך נקה, מביא משתי המשניות הנ"ל: 'נקה'. אף מובא שם ממגילת איכה: 'חדא נקה'⁶⁹.

יש ניקוד: נאקה; כך לוי, מלון לתלמודים וכו', ורח"י קוטובסקי ז"ל בקונקור. אף רד"צ הופמן ניקד כך בכלים⁷⁰. קריאת התימנים: נאקה = נאקה, הקמץ בהגייה ספרדית⁷¹. אף ד"ק: 'נאקה' בכלים. כנראה שמע גם נאקה, שכן בשבת ניקד והנאקה (הפתח של הנ"ן כנראה במקום שוא). ניקוד נאקה לא נראה לדווקנים (האל"ף נראתה להם שרשית) וניקדו נאקה⁷², וכך שמעתי מפי הרב יצחק אונא ז"ל. ספרדים אינם מבחינים בין קמץ לפתח (נאקה) ומכאן הגיית נאקה; כך ספרדים וכך מנוקד בשתי המשניות (שבת וכלים): אמ"ד, ד"מ וליורנו, וכן ד"ר חצ"ז. האשכנזים הרי הוגים כהרבה מלים קמץ-פתח, לפיכך אפשר שאף הם מקצתם יתנו נאקה a ארוך, על דרך בשעתו – קריאה ישנה מסורתית, דעת, כאן וכיוצא בהם). למעלה נזכר ניקוד חכמי אשכנז: נאקה, נאקה, והעירוני שיש מהם הוגים 'נאקה' – הנ"ן פתוחה והאל"ף הגוייה בחטיפות מועטת; ר"א זמטר ניקד בשבת⁷³: נאקה, וכן ר"א לוי, משנה מפורשת, הוצאת 'סיני', חל-אביב. ברור שהיה לי לנקד והנאקה.

14. והנאקה בַּחֲסָם (שם). הרבה קוראים בחסם: בני אירופא המזרחית ובני אשכנז (כך שמעתי מפי הרב יצחק אונא ז"ל, וד"ר ש' אש שמע מפי אחרים) וכך מנוקד, דרך משל, בתיקוני שבת, ווארשא, 1859; אוצר התפלות לרא"ל

⁶⁷ עיין לקמן, הערה 69.

⁶⁸ עיין למעלה, הערה 51.

⁶⁹ באיכה רבה פרשה א, ב, גוסס הדפוסים (אף דפוס צילום פיזור, רע"ט): 'אנקא חדא'. בַּכָּה (ירמ' ב, כג) מתורגם: 'ינקא'.

⁷⁰ משניות גרמנית. ⁷¹ פתח במקום קמץ; למעלה, הערה 12.

⁷² תיקוני שבת, ווארשא, 1859; אוצר לשון המקרא והמשנה לרש"י פין; אוצר התפלות לרא"ל גורדון, עמ' 622, ואחרים.

גורדון, עמ' 622; ר"א זמטר (הערה 70). כך אף אמ"ד; בד"ו חס"ד, הנגרר אחרי אמ"ד: בחוטם, מלא ר"ו.

יש מנקדים חָטָם: האוצר של פין, קונקורדנציה למשנה וכן יהודה. אף ד"מ וליוורנו: בחָטָם, ולכך נתכוון כנראה ד"ק, שניקד בחָטָם (פתח במקום קמץ). ניקוד זה קרוב ל־חָטָם: קריאת תימנים. כ"ק: בחָטָם (צ"ל חָטָם), כ"ס: בחָטָם. כך ניקדו: לו, דלמן, יסטרוב וצבי קארלס. במהדורתנו בחָטָם – מסורת שבע"פ וניקודים ישנים.

15. ולובדקים (שם), במהדורתנו: והלבדקים. לו: הליבדקים. במשנה שכבבלי: ולובדקים, וכן שם בגמרא, גם כ"מ. עוד כמה גירסאות הן בתיבה זו; עיין קרויס, להנורטר, עמ' 306. ניקדתי צורת 'ולובדקים' שבדפוס ווילנא; הסרתי את הרי"ו, בגלל נקודת הקיבוץ, והוספתי ה"א, כאמור למעלה, פסקה 12. בתרגום יונתן מהדורת גינזבורגר: ולודקין עשרא (בראשית לב, טז) תרגום של 'ועירים', והעיר שם המהדיר על גוסס כ"י: 'ולודקין', והוא הוא, בחילוף רי"ו – ב: ולובדקין שבקטעי תרגום ירושלמי, מהדורת קאהלי⁷³; הגרין לשון רבים.

אף בכלאים ח, ד: 'ולא את הלבדקים', כמה גוססאות (ביניהם ד"ג) בסמ"ך. חילופי סמ"ך-מ"ם מצויים בייתוד בליסטים, מן ליסטים הלטיניים. הצורה הישנה, בסמ"ך, מצוייה הרבה בכ"י ובדפוסים ישנים, ור"א בחור מביא בפשטות 'ליסטים' ואינו מעיר על צורות במ"ם, הוא כותב שם: 'ליסטים ובדברי רז"ל ליסטים מזויין', אף המאירי⁷⁴: ליסטים מזויין (פעמיים). אשתו של לסטס כלסטס (פסיקתא דרב כהנא, עמ' פ) ו. ומלסטס את הבריות (כבא בתרא קכג, ע"ב), אבל בעין יעקב שנת רע"ו: 'ומלסטס'. והוצרך ללסטס את הבריות (רש"י, סוטה מב, רע"ב, ד"ו ר"פ) וכמה כמות הללו.

⁷³ מסכת שבת, משנה ערוכה לתלמידים ומפורשת על ידי צבי קארל, 'דביר', תרצ"ו.

⁷⁴ Masoreten des Westens, II, S. 10. הקטעים הללו גוסיס לתולם במקום קיבוץ.

⁷⁵ תשבי, ערך לסטס.

⁷⁶ בית הבחירה על מסכת כבא מציא, מהדורת קלמן שלזינגר, הוצאת 'מקצי גרדמיס', עמ' 133.

⁷⁷ עיין בראשית רבה ריש פרשה גז, ועיין שם הערת תיאודור.

⁷⁸ 'ליסטים' במשנה לשון רבים.

וסוס בשיר וכל בעלי השיר יוצאים בשיר ונמשכין בשיר (שם). השי"ן בצירי כקריאתם של ספרדים וחימנים וכניקודם של כ"ק, כ"פ וד"מ. שאר המשניות המנוקדות, אף ד"ק: 'בשיר'. עיין מלאכת שלמה: 'בשר בנקודת צרי תחת השי"ן. חח מתרגמין שרין וכן נמי אצעדה מתרגמי' שרין וכן בריש ספר ישעי' הנטיפות והשרות. ואי משכחת ספרי משנה דלית בהו יר"ד בין שי"ן לרי"ש שפיר דמי'. במהדורת לו בכולן אין יר"ד וכן כ"י קאפח ורמב"ם זימאן.

16. חמור יוצא במרדעת (משנה ב), אין חמור יוצא במרדעת (משנה ד). האמור לעיל, פסקה 12, לעניין ה"א הידיעה של גמל וכו', מחייב 'החמור' בה"א ליידוע כללי, אבל אף בנוסחאות ישנים – כ"ק, כ"פ, לו, ד"נ, ירושלמי וכ"י קאפח – אין ה"א. עיין למעלה, פרק ב, סוף פסקה 1.

רחלות יוצאות שחזות (שם), וכן ד"ג וירושלמי. כ"מ: 'הרחלות' בה"א. ברור שצ"ל 'הרחלים' כבנוסחאות כ"ק, כ"פ, לו וכי"ת קאפח, ולא עוד אלא שאף בספרי הדפוסים, אף בדפ' ווילנא שלפניי: חוץ מן הרחלין הכבונות (משנה ב), ואין הרחלין יוצאות חנונות (משנה ד). אף בשאר סדרי המשנה: רחלים, רחלין (כלאים א, ו; ט, א, וכו' וכו')⁸⁰. ולא נמצא 'רחלות' בנוסחאות ישנים אלא: חמש רחלות גוזזות... חמש רחלות גוזזות (חולין יא, ב; עדיות ג, ז). גירסה זו מקיימת בדברי ר' יוחנן (חולין קלו, ע"ב):

כי סליק איסי בר היני אשכחיה לר'⁸¹ יוחנן דקא מתניה ליה לבריה רחלים⁸², א-ל-א-תנייה רחלות א-ל כדכתיב רחלים מאתיים, א-ל⁸³ לשון תורה לעצמה ולשון חכמים לעצמן.

ואיני יודע מפני מה לא גרסו הנוסחאות הישנים 'רחלות' אף בשאר המשניות.

⁷⁹ באוצר התפלות לרא"ל גורדון, שם, ובניקודו של ר"א זמטר: 'שיר' בחירק. קארל, שם: שיר.

⁸⁰ בחולין יא, א: 'שתי רחלות', וכן: אינו נוהג אלא כרחלות (בכורות ב, ז), בנוסח' ישנים: 'רחלים'.

⁸¹ צ"ל: ר' יוחנן, עיין דקדוקי סופרים: 'בכ"י ר' [ר'] יוחנן וכ"ה ברש"י וברש"י כ"י ובדפ' הגויאה ובנבשתי וכן הגיה הב"ח על נכון. עיין ש' פדרבוש, אזכרה לנשמת ראי"ה קוק וצ"ל, מחלקת ד, עמ' 10: נגד בעל תולדות תנאים ואמוראים, הסובר 'שהגירסא הנכונה היא שאיסי שמע שר' יוחנן מלמד את בנו רחלים'. הדבר פשוט על-פי המובא כאן מדקדוקי סופרים ⁸² רש"י: 'חמש רחלים גוזזות', ⁸³ ר' יוחנן לאסי.

ואף בחולין יא, א גרסו: שתי רחלים; הרי לדברי ר' יוחנן המפורשים, לשון חכמים: 'רחלות'.

'הרחלות', בה"א, במהדורתנו, כבכ"מ. אף בשאר הנוסחאות: 'זרחלים', בה"א. חוץ מן הרחלין הכבונות (משנה ב).

17. ולא בזוג (משנה ג). בסורית⁸⁴ ובארמית: זגא, זגין, זגא – תרגום של: פעמון, פעמונים (תצוה כח, לג, לד; פקודי לט, כה, כו). אף בניקוד בבלי כ"ס. והעיר שם המהדיר בפרשת תצוה: כ"י תימנים: זוגא, זוגין. בתאג של התימנים, בתצוה ובפקודי: זגא, זגין, ובסוגריים: זוגא, זוגין (כהערת שפרבר). במשנה: זוג (כאן; נויר ו, ב; פרה יב, ח), בזוגין (שבת ו, ט); כ"ק: זוג, זוגין, וכן כ"ס בשתי המשניות בשבת⁸⁵. תימנים קוראים זוג, זוגין (כמוקף בתאג). אשכנזים: זוג, זוגין. אין זאת ספיציפיות אשכנזית על דרך קריאתם: זמא, בשורה וכו'⁸⁶, שכן אף ספרדים קוראים זוג, זוגין, וכן מנקדים ד"ק, אמ"ד, ד"מ וליורנו. מסורות שבע"פ = ניקודים ישנים, ביטלו את דגשות הגימ"ל. וכן ניקדתי.

ולא פרה בעור הקופר (שם). גם לו וד"נ הקופר ברי"ש, ופשוט שצ"ל בדל"ת. מלאכת שלמה: 'קופד בדל"ת גרסינן'. וזוהי גירסת כ"ק, כ"ס וירושלמי, וכן מובא בערוך, ערך זה, ממשנה זו ומכלאים ח, ה: 'הקופד וחולדת הסנאים' וזוהי גירסת הדפוטים בכלאים.

שבת ו

18. לא בצלוחית של פלייסון (משנה ג, פעמיים), צלוחית קטנה של פלייסון (ח, ב), צלוחית קטנה... של פלייסון (כלים, סוף פרק ל). כ"ק: שלפיליטום (שבת, משנה ג), שלפיליטום (שם ח, ב), שלפיליטום (כלים); כ"ס בשבת: 'שלפיליטוס' (כולן) והניקוד ככ"ק, בכלים: 'שלפיליטום', בלי

⁸⁴ ברוקלמן, מילון סורי, עמ' 188: מנדעית 'זאנגא', פרסית 'זוג'.

⁸⁵ תרגום אונקלוס, מהדורת שפרבר.

⁸⁶ ואין להם הבחנה בצורה בין זוג – פעמון ובין זוג – קליפת הענבים; עיין למעלה, סוף פסקה 8.

⁸⁷ למעלה, מבוא, פסקה 12.

⁸⁸ כך, בסמ"ך, אף שרידי ירושלמי, עמ' 8, במהדורת לו כולן במ"ם.

ניקוד. מלאכת שלמה למשנה זו: 'פִּילִיטוֹן', בשם ר' יהוסף. ד"נ בשבת פרק ו:
'פִּילִיטוֹן', פרק ח וכלים: 'פִּילִיטוֹן'⁸⁹.
ספרדים: פִּלִּיטוֹן והוא הוא 'פִּלִּיטוֹן' שבאמ"ד בכולן, וכן ד"ו תצ"ז וכן ד"מ
וליוורנו. ד"ק בכולן: פִּלִּיטוֹן. וכך קוראים תימנים והוא הוא ניקודו של כ"י
ירושלים בכלים. אשכנזים: פִּלִּיטוֹן⁹⁰.
לא ניקדתי את הפ"א לא בחיריק (כ"ק וכו') ולא בחולם (שה"ש רבה). שהרי
אין לניקודים כמות הללו סמך במסורה שבעל פה. ניקדתי פִּלִּיטוֹן (הפ"א פתוחה
אף בקריאת ספרדים ובמשניות מנוקדות) וכך היא קריאת תימנים.

ובגריר מלח (משנה ה)

מצורת גִּרְרִים שבמקרא (ישעי' יז, ו) ראוי בלשון יחיד: גִּרְרִי. בנוסחאות
ישנים, ביחוד כ"ק, כ"ס ולו — תמיד, או כמעט תמיד, 'גרגר', חסר יו"ד. אף
בנוסחאות הדפוסים: גרגר (פאה ז, ד; שביעית ג, ז; ס, א; טהרות ג, ג; י, ה;
טבול יום א, ג, ד)⁹¹. בשאר המשניות, אף ד"ק ואמ"ד: 'גרגיר', וכן במשנתנו
(אף רש"י ד"ו ר"צ). והרי פרטים של גירסת 'גרגיר': מעשרות ד, ה, אף לו
וד"ג; מנחות א, ב, אף כ"מ; מדות ג, ה, אף משניות ד"ו רפ"ג; עוקצין א, ה —
פעמיים — אף ד"נ, ד"ו רפ"ג עם פירוש הר"ש, ובפירוש הר"ש גופו, ובסדר
טהרות, מהדורת דרנבורג⁹².

וכבר נשתגרה צורת 'גרגיר' והיא מנוקדת במשניות המנוקדות בחיריק. אף
תרגום יונתן, מהדורת גינזבורגר: גרגירי חיטיהון⁹³ (דברים לב, ד), וכן מובא
בספר השם, מהדורת קלאר, גרגירי נצה (ערך גמל, עמ' 59).

⁸⁹ שיר השירים רבה, לריח שמניך (דפוס צילום, פיזור, רע"ט): למה היה [אברהם] דומה
לצלוחי של פוליסון (כך, בו"ו) וכו', ב"ר ל, ס (מהדורת תיאודור 276): צלוחית
שלפיליסון, ועיין שם, פרשה לט, ב, בהערות תיאודור (עמ' 366). קרויס, להנורטר
458—459, הביא גירסאות שונות, והעיר שם לעף: *φουλιᾶτον, φολιᾶτον*.

⁹⁰ ביאליק: שנדר עם צלוחית של פִּלִּיטוֹן (סמוך לסוף י"על סף בית המדרש).

⁹¹ כולן בורעים ובטהרות: עיין למעלה, הערה 51.

⁹² הארכתי, כדי לתרץ, מפני מה כאן במהדורתנו 'גרגיר' ולא 'גרגר' כגירסת הנוסחאות
הישנים. (אפשר שטעיתי ברשימתי כאן וכאן, ואפשר שלא עיינתי ככל הצורך להוסיף
ולגרוס. אין בכך כדי שינוי עצם העניין).

⁹³ עיין לוי, מילון לתרגומים, ערך גרגר.

19. הבנות (קטנות) יוצאות בחוטין (משנה ו). 'בנות' משמע קטנות, אם כן 'קטנות' למה? בכל הנוסחאות הישנים שלפניי, אף ד"ק, ליתא 'קטנות'. והעיר במלאכת שלמה: 'הבנות יוצאות בחוטין גרסינן'. ד"מ וליחורנו מוקף: (קטנות) וכך במהדורתנו.

אפילו בקיסמין שבאזניהם (שם). לשון יחיד קיסם (ביצה ד, ו; חולין ט, ד; ידים ב, ב). לא אאריך להביא כאן דעות על שרשו של שם זה. אצמצם את דברי בצורות גיקודו שבמקורות השונים שלפניי ובדרכי הגייתו.

כ"ק וכ"פ: קיסם, קיסם וכן בגיקוד בבלי במסכת ידים⁹⁴ וכן אמ"ד ושאר המשניות המנוקדות (ד"מ: קיסם (ביצה ד, ו). ד"ו תס"ד: קיסם (ביצה חולין). לא נגרר אחרי אמ"ד⁹⁵. ספרדים: קיסם וכך ד"ק בכל המשניות הנ"ל. תימנים: קיסם – בעל פה ובכ"י ירושלים בחולין ובידים. אשכנזים: קיסם. פין, אוצר לשון המקרא והמשנה: קיסם וכן לוי, מילון, עמ' 346 (בעמ' 218 ניקד קיסם)⁹⁶. יסטרוב: קיסם. בן-יהודה: קסם (ע"י שם בהערה). גיקדתי קיסם.

בלשון רבים 'קיסמין' (בע"פ ומשניות מנוקדות) הסמ"ך בשוא, כנראה על דרך הארמית, שאין דרכה להגות תנועה בהברה פתוחה שאינה מוטעמת. כ"י קייפמן וכ"י פרמה: 'קסמים'.

לא נראתה לי סיבה מספקת לחלק: לשון יחיד 'קיסם', בצירי, ולשון רבים 'קיסמין', בחירק. לצורת 'קיסמין', בהקפדה יתירה, על פי הקרף הצרויה שבלשון יחיד, כמנוקד במהדורת 'דביר' (למעלה, הערה 73) אין כנראה מסורת, לא בעל פה ולא בכתב; וודאי שלא יכלתי לנקד כך.

20. בקיסמין שבאזניהם (שם), במ"ם. לכאורה שיבוש והרי הנושא 'בנות' וצריך להיות 'שבאזניהן'; אלא שכך כתוב בכל הנוסחאות שלפניי, פרס לירושלמי. בקושי הסכמתי לנוסח 'שבאזניהן' שבירושלמי. חילופי מ"ם-נר"ן בסוג זה, זכר ונקבה, מצויים הרבה כמשנה, בדפוסים חדשים ישנים ובכ"י. אילו באתי לפרס, הרי זה חומר למאמר גדול⁹⁷. לא אעיר אלא ממה שנמצא במסכת שבת: הרוחץ במי מערה... ונסתפג, אפילו בעשר אלונסיות, לא יביאם בידו (כב, ה), מי

⁹⁴ קאהלי 11, עמ' 316 (פורת, עמ' 141).

⁹⁵ ע"י למעלה, סוף פיסקה 3, לענין 'נבבא', שלא נגרר אחרי אמ"ד (בבכורות גיקד:

קיסם). ⁹⁶ בועט, משניות גרמנית, ביצה, שם: קסם.

⁹⁷ ע"י ברגרין, לשוננו יח, עמ' 10. עיין גם מבוא, פיסקה 17.

שנפרקה ידו ורגלו לא יטרפם בצונין (שם, ו). במקרא: ויצל ה' את מקנה אביכם (בראשית לא, ט), גמלים מניקות ובניהם (שם לו, טז). רשימה ארוכה, כמות הללו — קניג, Lehrgebäude, חלק ג, עמ' 5—6.

יוצאין בביצת החרגול ובשן שועל ובמסמר מן הצלוב (משנה י)
צ"ל: השועל, כמו החרגול והצלוב; בנוסחאות ישנים: שלשועל, של שועל,
וכך במהדורתנו, ונרמזה הה"א בפתח של הלמ"ד ובדגש של השי"ן.

מן הצלוב (שם)

'מן' תוספת תמוהה במשנה שבבבלי, וכן בכי"מ. הנוסחאות הישנים, גם ד"ק:
'מסמר הצלוב', סמיכות פשוטה, וכך צריך היה לנסח. ואל תתמה על סדר 'בלתי
הגיוני' זה: 'של' בין שתי סמיכות פשוטות; כך מצינו, דרך משל: שעירי ראשי
חדשים ושל מועדות (זבחים ה, ג).

מעניין ניקוד כי"ם, 'ובמסמר הצלוב', על דרך משבר — משבר, משען — משען;
אבל גם ניקוד כי"ק וד"ק, מסמר, אינו שיבוש והוא כמו: מפתח בית דוד (ישעי'
כב, כב).

הערות נוספות

21. לפיסקאות 1, 2 (הערה ז). על קונסטרוקציות כאלו במקרא העיר דרייכר
(למעלה, הערה 8) והרי מעט מהמוכא שם: יום הששי (בראשית א, לא), מיום
הראשון עד יום השביעי (שמות יב, טו); 'חצר' בכמה צירופים, כגון: חצר
האחרת (מלכים-א ז, ח), וחצר הגדולה (שם ז, יב), וכן 'שער', כגון: שער
העליון (יחזקאל ט, ב), עד מקום שער הראשון (זכרי' יד, י), אל מבוא השלישי
אשר בבית ה' (ירמי' לח, יד), שבע פרות הטובות (בראשית מא, כו), את איש
הישראלי (ויקרא כח, י), את ספר הגלוי (ירמי' לב, יד). הוסיף שם והעיר, שזוהי
הדרך הרגילה בלשון המשנה, וכן בתפילת שחרית: 'אב הרחמן' (ברוך שאמר,
אהבה רבה — נוסח ספרד: אהבת עולם) י"י, עי' רד"ק, מכלול מב, ע"ב.

22. צורת 'אב', ולא 'האב', נמצאת בנוסחאות ישנים, כגון סידור ר' סעדיה גאון, עמ' לב ו
סדור רב עמרם גאון, ווארשא, תרכ"ה, עמ' 2 ועמ' ת. ר"י עמדין העיר, שאין צורך לחקן
(לוח ארש, סימן נה) ובסידורו, עמודי שמים, אלטונא תק"ה, נדפס 'אב', חלק עליו ר"י
ססנוב ותיקן 'האב' (ויעתר יצחק סי' קכח, קנה, קסו). 'תיקון' זה נחקבל בספרי תפילה
נוסח אשכנז. עיין גם הערת ר"י בר, עבודת ישראל, עמ' 59.

ללשון המשנה כתב דוד יוסף בורשנטיין במחקריו למקורות אל הצפור של ביאליק⁹⁸:

מארצות החמות (לשון ראשון)⁹⁹ דינו מן הארצות החמות והשמים היא הידיעה - - -
ונמשך חוש לשוני בזה אחר הרגיל בלשון המשנה להשמיט היא הידיעה כשהוא בא
ותוארו עמי, כעין: רחץ לילה הראשון (ברכות ב, ו), חסידים הראשונים (שם ה, ו),
לולב הגזול והיבש פסול (סוכה ג, א), ואלו עוברין בפסח כותה הבבלי והכר המדי
וחומץ האדומי וזיתום המצרי (פסחים ג, א) ואף במקרא - - - ומכאן הושער בברכות
ובתפלות: אתה קדשת את יום השביעי (תפלת ערבית לשבת), בין יום השביעי לששת
ימי המעשה (ברכת הבדלה), וכן מצינו: נדר הדחיה (תהלים סב, ב), וכן שער בסי
העם: - - - הלל הגדול (עפי' פסחים קח, א) - - - עמוד הימיני פטיש החזק (עפי'
ברכות כח, ב) וכן הרבה.

ואף על פי כן לא הניח נוסח זה [מארצות החמות] את דעתו - - - שאין השמטת
היא ראשונה נוהגת אחר מלת היחס, וביחוד אחר מ-ם השמוש, כעין: מן המעטן
הטהור (מעשרות ד, ג), ומן הדבר הגמור (חלה א, ט), חוץ מן הגר הדולק (שבת ג,
ו), חוץ מן הרחלים הכבועים (שם ה, ב), חוץ מן המסר הגדול (שם יז, ב) וכו'.

בזה גסתלק הגמגום שבסוף פסקה 6, לעניין 'חוץ מן הגר הדולק' וכו' ולא 'גר',
על דרך 'שעיר המשתלח' וכו'. אלא שלעצם העניין יש להוסיף, שאין זה כלל
קבוע; המ"ם אין דרכה לחייב תמיד ה"א הידיעה בשם המתואר, כבדוגמאות
שהובאו למעלה. ידוע: משטן המשחית (יהי רצון מלפניך, ברכות השחר), מהלכות
שאמרו (שבת א, ד - למעלה, סוף פסקה 1), מאשמורת הראשונה (יומא א, ח -
גם כ"ק, כ"פ, לו וד"ג), חוץ מרשות המיוחדת למוזיק (כב"ק א, ב - כג"ל),
שמדבר הגמור גוררין (מעשרות ה, ז - כ"ק¹⁰⁰, רמב"ם ששון וד"ג), מדבר
שנגמרה מלאכתו, דבר שלא נגמרה מלאכתו (תרומות א, י - כ"ק, כ"פ, לו,
רמב"ם ששון וד"ג), חוץ מדבר שיש בו חומץ וציר (מעשרות א, ז - כ"ק, כ"פ,
לו, רמב"ם ששון וד"ג), מעיסה שלא הורמה חלתה (חלה ג, ח - כג"ל),
מפירות שבהרים ומתמרים שבעמקים (בכורים א, י - כ"ק, כ"פ, רמב"ם ששון
וד"ג)¹⁰¹. אסתפק במה שהובא כאן ואין צורך לומר, שלא חזרתי לשם כך על
כל ששה סדרי משנה.

⁹⁸ כנסת דברי סופרים לזכר ח"ג ביאליק, ספר ראשון, תרצ"ו, עמ' 53-86. מחבר מאמר זה מפורסם במחקריו בלשון שירתו של ביאליק. נולד בפולין תרמ"ה. ישב הרבה שנים בברלין. כתב ערכים באנציק' יודאיקה. גורש לפולין. נשתתף שם בתרבות, במה לענייני תרבות והינוך, וורשה (חבורת ב יצאה לאור בחודש תמוז תרצ"ט, כלומר ממש לפני החורבן). חי שם חיי מחסור 'חכה ומת בידי שמים' (נתן עק, התועים בדרכי המות, עמ' 40). יהי זכרו ברוך.

¹⁰⁰ על גבי הה"א קחי מחיקה. ¹⁰¹ ד"ב: מתמרות; לו: מן הפירות, ומן התמרים.

100

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

פרק רביעי

'סייע' לשון סיעור וסלטול*

הזורע וסיערתו הרוח לאחריו מותר סיערתו הרוח לפניו רבי עקיבא אומר יוסף וכו' (כלאים ה, ז). בקונטרסים ללמוד המשנה היומית לר' פנחס קהתי, כלאים, משנה הג"ל, כרך א, עמ' 452, מובא פירושו של הרב ישראלי בספרו 'ארץ חמדה': 'סיערתו לפניו, שמסתייע ע"י הרוח, ובספרי שנו יכול שאני מוציא הזורע ורוח מסייעתו תלמוד לומר' וכו'. כלומר 'סיערתו' מעין 'סייעתו'.

הריני חוזר כאן על מה שכתבתי בקובץ הג"ל שבנוסחאות ודפוסים שלפנינו: 'סיערתו הרוח לפניו', אבל בדפוסים ישנים (דפוס נאפולי רנ"ב ודפוס וויניציאה רפ"ג 'סייעתו' במקום 'סיערתו', במהדורת לו ובכ"י מינכן 'סייעתו', בכ"י קויפמן מנוקד וְסִיעֵתוּ (היו"ד דגושה) ובכ"י פרמה סִיעֵתוּ (כנ"ל), ועיין מלאכת שלמה, משנה זו: 'הח' ר' יהוסף ז"ל כ' שיש ספרים דגרסי סיעתו הרוח לפניו, אף בספרי דברים, פסקה ר"ל: 'מסערתו... מסייעתו'. מכאן שאין 'סייעתו' שבתוספתא כלאים ג, יב (כ"י ארפורט) אלא שיבוש של 'סייעתו'. וכן הוא בתוספתא כ"י ווינא, מהדורת ר"ש ליברמן, עמ' 216; רמב"ם ששון, משנה זו: סִיעֵתוּ.

במקרא: אחישה מפלט לי מרוח סָעָה מסער (תהלים נה, ט). עיין בדברי המבארים: 'סעה' לשון נסיעה, כלומר סלטול, וכן בתרגום: 'מן זעפא נטלא'ג. המפרשים החדשים והמלונים מבארים תיבה זו על פי 'סעי' הערבי: ממהר, רץ, כלומר רוח סוערת. יש מציעים תיקונים. אין 'סעה' שבמקרא אלא בניין קל והוא הוא לשון 'סייע', בניין פיעל, שבמשנה,

* נתפרסם בקובץ לזכרו של הרב גדלי' אונא ז"ל, שנת ת"ש, עמ' 139—141.

¹ 'נטל' תרגום של 'נסע', כגון: ויסע אברם הלך ונסע הנגבה (בראשית יב, ט) תרגום אונקלוס: 'ונטל אברם אול ונטל לדרומא'.

ושניהם לשון סערה וטלטולי, ואנו למדים מן 'סייעתו' שבמשנה, ש'סעה' שבמקרא אינה אלא של שרש ע"ו, או ע"י, ולא של שרש ל"י, כמובא במלונים.
ר"ח אלבק פירש נוסח הדפוסים 'סיערתו' לפניו. גירסה זו ניקדתי.

פרק חמישי

מי שופכין (שבת ה, א)*

תיבה זו נמצאת פעם אחת במשנה הנ"ל: 'וכל השופכין כרביעית'. פירושה: מים שאינם ראויים לשתייה מחמת סיאוב וכו' והם עומדים לשפיכה.

ניקדתי הַשּׁוֹפֵכִין (שי"ן חלומה ופ"א קמוצה). הקריאה המקובלת בפי אשכנזים וספרדים הרי היא, כפי שידוע לי: שּׁוֹפֵכִין (הפ"א בשוא). קריאה זו, כאילו לשון רבים היא של בינוני פועל, לא נתקבלה על דעתם של מדקדקים ומשכילים בדורנו, והיו בעניין זה ויכוחים בעל פה (ובודאי גם בספרות — מודה אני, לבושתי, שאיני זוכר לא שמות מתווכחים ולא מקורות ביבליוגראפיים).

ביאליק ניקד בתרגומו ל'דון קישוט' שְׁפָכִים (השי"ן בחטף קמץ — כתבי ח"נ ביאליק, כרך ג, שנת תרפ"ו, עמ' קג) ובעמ' רלח, שם, שינה וניקד שְׁפָכִים (השי"ן בשוא פשוט; טעות דפוס?). ועדיין לא הגיעו, כנראה, לכלל הכרעה; אבן שושן מנקד, דרך משל, את השי"ן בחטף קמץ, אבל גור: שּׁוֹפֵכִין (הפ"א בשוא) על דרך המקובל.

כאמור למעלה קוראים אשכנזים וספרדים את הפ"א בשוא. ואף על פי שקריאה זו מקיימת במשניות מנוקדות ניקוד 'ספרדי' (דפוס אמ"ד ת"ו) לא כשרה בעיניי, כמובן מאליו, והעדפתי את קריאת התימנים: הַשּׁוֹפֵכִין. אף מקיימת היא בכ"י פרמה: הפ"א קמוצה ועל גבי הכ"ף קו מאוון לסימן הרפה, שלא ככ"י קויפמן המנקד הַשּׁוֹפֵכִין (הפ"א פתוחה ודגש אחריה). אף קריאה זו אינה

* מר דוד כהן מעיר: בתפילת 'אל נא קרב תשועות מצפיד' (אוצר התפלות, ברכת כהנים עמ' קפא) נמצא חרוז 'פדה סועים פתח סומים'. אף במחזורי ספרדים ואשכנזים (נוסח ספרד) בתפילת יהי רצון שלפני תקיעת שופר, בתכלאל נמצא חרוז זה בסוף אנא בכח, ערבית לשבת, דף ק ע"ב, וכתב שם המפרש, בעל עץ חיים: 'סועים מגזרת סועה מסער... ר"ל גולים ומטולטלים'.

* לשוננו לעם, מחזור ו, קונטרס ח—ט (ס—סא), אב תשט"ו.

פסולה והיא על דרך: מחשבים, מעמקים וכו', אלא שאיני יודע לה מסורת שבעל פה.

אף מנוקד בנוסחאות ישנים: שופכים (כ"ף דגושה) לשון רבים של שופך. בין כך ובין כך, כלומר בין לניקוד כ"י פרמה ובין לניקוד כ"י קייפמן, הרי 'שופכין' לשון רבים של שופך. וכשבאתי לבחור ולקבוע, לא פקפקתי ובחרתי בניקוד שאין בו שום פגם מבחינה פורמאלית, אף אם לו בכ"י ישן – כ"י פרמה של המאה ה"ג הוא, שאין לאחר את ניקודו.

אוסף עוד, שר' שלמה עדני כותב במלאכת שלמה למשנה זו, שבת ח, א: 'וגרסינן שופכין הפ"א קמץ', ושם צ"ל חולם במקום שורק ולמסורת התימנית נתכחן.

ר"ש חיבר את פירושו למשנה במחצית השנייה של המאה הרביעית; תולדות חכמי ירושלים, פרומקין וריבלין, ח"א, עמ' 132–133.

פרק שישי

אשה עוברה *

עוברה שהריחה (יומא, ח, ה). נשים עוברות (פרה ג, ב)

1. ספרדים: עוברה¹, תימנים: עברה (בי"ת רפה)², אשכנזים: עברה (בי"ת דגושה).

כ"י קייפמן בפרה: עוברות, אבל כיומא: עברה (חסר וי"ו); כך הוא הכתיב, חסר וי"ו, של תיבה זו בהרכבה נוסחאות ישנים: כ"י פרמה; רמב"ם ששון, יומא; תוספתא יומא, מהדורת צוקרמנדל ה (ד), ד"י; שם שבת ו (ז), טז"י; מחזור יב"י, מהדורת זולאי, עמ' קנו ('עברות' בלא ניקוד)³; מעשים לבני א"י, מהדורת

* קרית ספר שנה יג (תרצ"ו–תרצ"ז), עמ' 302; מלילה, קובץ מחקרים, ערך בידי א' רוברטסון ומ' ולנשטיין, עמ' 115; סיני, כרך סח (תשכ"א), עמ' רנח, ע"י לקמן, נספח ה.¹ וכן בכל דפוסי המשניות המנוקדות שלפניי.

² דמתי (שבטיאל), קונטרסים ב, 66.

³ דפוס ראשון וכ"י ווינה 'עוברה' (הערת צוקרמנדל). [כך במהדורת ר"ש ליברמן].

⁴ [במהדורת ר"ש ליברמן 'עברה', בהערות: ד"ר עובר, כ"י לונדון עוברה].

⁵ גם במהדורת דוידסון, גיריורק 1919, עמ' 21: 'עברות', מנוקד שם 'עברות'.

י"ג אפשטיין, תרביץ ב, עמ' 320; לשרידי ירושלמי, הנ"ל, תרביץ ג, עמ' 237; רסאלה לר"י בן קוריש, מהדורת ברגי—גולדברג, עמ' 45; אוצר הגאונים, ליון, ראש השנה, עמ' 32; הלכות רא, עמ' 22 = הלכות פסוקות, מהדורת ששון, עמ' כג; אגרת רב שרירא גאון, מהדורת ליון, עמ' 24, נוסח צרפתי; גנוי קדם בעריכת ליון, ספר ה, עמ' 73. כגטין כג, ע"כ 'עברה' (פעמיים), אבל בכ"י מינכן 'עבר', בתשובות הגאונים, מהדורת הרכבי, עמ' 176 'עברה'.

ראוי היה לנקד במהדורתנו על פי הנוסחאות הנ"ל, המרובים והחשובים: עברה (כך מנוקד בכ"י פרמה ביומא); אבל גם 'עברה' מקוימת בנוסחאות ישנים: כ"י קויפמן (פרה), כ"י מינכן, דפוס נאפולי וירושלמי, וכן בראשית רבה לג, ג (תיאודור, עמ' 303), ועיין למעלה, הערות 3, 5, 6.

ניקדתי עברה, ב"ת דגושה, סמיכות עניין וצורה ל'מעברת'; השוא של הבי"ת על דרך קריאת תימנים ואשכנזים (למעלה, תחילת פסקה זו).

לפי המקורות הרי 'עברה' צורה ארץ-ישראלית (כוודאי שריד של דיבור חי). ועניינה: מלאה; במקרא: כעצמים בבסן המלאה (קהלת יא, ה) = העברה, המעוברת. והעירני ידידי ר"ש ליברמן במכתבו, ה' פרשת בשלח תשי"ב: 'מלאה'—מעוברת רגיל בספרות חז"ל, משנה יבמות סז, א: 'יצאה מלאה חוששת'; ברייתא נדה כט, רע"ב: 'יצאה מלאה ובאה ריקנית'; רות רבה סוף פרשה ג: 'מלאה הלכתי שהייתי מעוברת' ועיין רד"ל שם¹⁰.

2. ב'מלילה', שם, הוספתי 'שנה עברה' = עושה עבור, פירות. וזה לשון בראשית רבה סוף פרשה כה: 'רעב שבא בימי אליהו רעב של בצורת היה שנה עבדה

⁵ ירושלמי ברכות פרק ח (דף יא, ע"ג): 'עברה'.

⁵ בלא ניקוד. בתרגום העברי של משה כ"ץ, הוצאת דביר, תשי"ב, עמ' עה: עברה (כך במקור הערבי?).

⁶ נוסח ספרדי 'עברה'.

⁷ עיין גם דיואן ר"ש הנגיד, מהדורת ששון, עמ' י, שורה ג: 'כמו אשה עברה'. החרוז דורש עיין בחסף. עיין גם ש' אברמסון, תרביץ יג, 257: בשירת ישראל לרמב"ע, עמ' קכד, צריך להיות 'העברות' (עיין חסופה).

⁸ במסכת פרה לא מנוקד. ⁹ העיר שם, כי בכ"י ג ו 'עברה'.

¹⁰ עיין חיים יחיאל בארנשטיין, בענין עיבור חודש, עיבור שנה: בבבלי 'עיבור' זה נרדף ל'מלא'; בירושלמי משמעותו העתקה והעברה (פליטה מגי קדם, עמ' 26—33).

שנה לא עבדה; כך בדפוסים האחרונים, אבל בד"ק ובד"ו וברוב מה"י, אף במעולים שבהם (מהדורת תיאודור, עמ' 242–243): עברה, ברי"ש, ב' פעמים. לדעת תיאודור: עבדה, עבדא בדל"ת, עיקר, כלומר 'עשתה פירות', והוריד נוסח 'עברה' של כ"י לונדון לחילופי הנוסחאות והעלה לפניו נוסח 'עבדה'. קשה להניח, שמעתיקים, או לומדים, שינו צורה פשוטה לצורה בלתי פשוטה. ולא עוד אלא שנוסח 'עבדה', שהביא תיאודור ממדרש שמואל פרשה כח, אינו אלא בדפוסים אחרונים; בדפוס ראשון ובד"ו: עברה, ואף בילקוט שמואל, רמז קנ"ג, בדפוס ראשון: עברא; הדפוסים שלאחריו 'תיקנו': 'עבדא'.

ע"ן תנחומא בובר וארא, יח: 'זכשם שהאשה עוברת ויולדת כך גם הארץ'.

3. מכאן אולי נפרש את המשנה: המקבל שדה מחכרו משזכה בה הבירה... שהוא כותב לו אם אוכיר ולא אעכיד (בבא מציעא ט, ג). ר"ח אלבק פירש נוסח 'אעכיד' וכך ניקדתי; אבל כ"ק וכ"מ: 'אעכיר', ברי"ש. לכאורה אפשר לומר, שהרי"ש של 'אעכיר' אינה אלא גרר הרי"ש של 'אוכיר' ו'אעכיד' עיקר; אבל נראה יותר, שיש כאן לשון נופל על לשון: אוכיר ולא אעכיר, כאן רי"ש וכאן רי"ש, רוצה לומר, לא אשתדל שתעשה השדה עבורי. בתוספתא בבא מציעא ט, יג, מהדורת צוקרמנדל: 'שכן הוא כותב איגור' ואורע אנכש ואחצד ואוקים כריא קדמך ואת חיתי ותיסב פלגא בעיבורא ובתבנא' וכו'. הרי כאן לשון 'עבור', חבואה.

פרק שביעי

אמתלא (נטין ט, ט – ג' פעמים) *

1. 'אמתלא' נהוגה בדיבור ובספרות ושלשלת היוחסין שלה עולה ומגיע עד המשנה הנ"ל. יש קוראים אמתלא, יש קוראים אמתלא (תי"ו בשוא) ויש קוראים אמתלה (תי"ו קמוצה). וכך אף בניקוד של ספרים: משניות מנוקדות ומלוונות, זה בכה וזה בכה. שמעתי אמתלא גם מפי אשכנזים משכילים הסוברים, שחיבה זו משקל אפעלא היא, מקור של בנין אפעל הארמי. יש מן הסופרים שהפליגו ואמרו להלכיש חיבה זו צורה עברית לכתוב 'אמשלה'.

¹¹ במקום 'מעברת' או 'מתעברת'; 'עוברת' הקבלה ל'יולדת'.

¹² דפוס ראשון: 'אנא אניר'. * קונטרסים א, 78–79.

צורה זו חסרת טעם ולא נתקבלה על רובם של הסופרים, וביחוד בסרו עליה מובהקי הסגנון שבהם, ולא עוד אלא שכל עניין יחוס 'אמתלא' למשקל אפעלא טעות הוא. שרשה 'מתל' ובעברית 'משל', ועל זה אין אדם חולק, ועיין רש"י, גטין, שם: 'משל וטעם'; אבל מצינו אף 'מתלא' בלא אל"ף, שמשמעותו כשל אמתלא שבגטין שם; עיין ירושלמי יומא, סוף פרק ג: וכולהן מצאו מתלא לדבריהן (בבבלי יומא לא, ע"ב 'תשובה' במקום 'מתלא' שבירושלמי), ולא עוד אלא שאף במשנה שבגטין, שם, נוסח כ"י קריפמן מותלא, בוי"ו והמ"ם מנוקדת חירק, ובמשנה מהדורת לו מיתלה בוי"ד. פרמה בכולן 'אמתלא'. כל זה בא ללמדנו לאין ספק, שאין האל"ף שבראש תיבה זו אלא אל"ף קלה: דוגמת אל"ף של אזורע וכיוצא בה. ניקדתי אמתלא.

2. בדוגמאות שהבאתי למעלה מלשון חכמים משמשת 'אמתלא' עניין סיבה וטעם, ומצינו אף מלה עברית העשויה יפה לגוון של 'אמתלא' שבזמננו שהיא התנצלות למראית עין. עיין ספרי זוטא, בהעלותך יא, כא"י: 'כיון שהלך משה לפייסן אמר להם הו'ד' תקצר... אמרו פטורת היא שאין בו כח לתת את שאלחנו'. במדרש הגדול כ"י של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שבירושלים: 'פיטורת' בוי"ד ובחירק, ולדברי ר' ד"צ הופמן, *Jahrbuch der Judisch-Lit. Gesellschaft*, כרך א, עמ' 281, מנוקדת אף במדרש הגדול כ"י ברלין הפ"א של 'פטורת' בחירק, במקום 'פטורת' שבספרי זוטא נמצא בספרי בהעלותך, פיסקא צה: 'פשרה', והיא משל לשון חכמים, כגון: 'מפשר קוצים' וכדומה, כלומר הוא בא לחלץ ולפטור את עצמו. אבל לשימוש עדיפה 'פיטורת'. שכן אינה בת דו משמעויות כ'פשרה'.

¹ המנקד של כ"י על דעת עצמו הוא מנקד ולא על דעת הכותב, וראה את הוי"ו כאילו אינה.

² אל"ף זו, הנקראת בלועזית Aleph prostheticum, נהגו ספרי דקדוק לכנותה 'אל"ף גנובה' על דרך 'פתח גנובה', אלא שאף על פתח זה, של 'פתח גנובה', אנו מצטערים, שכינהו כינוי של גנאי. לפיכך בחרתי לכנות אל"ף זו 'אל"ף קלה', כדרך 'הורית הקורא' (מחברת התיגאן), עמ' 64: 'מלת שתי ושתיים... שיש שם אלף נעלם... כאלו היא באלף קל כמו אשתי'.

³ עיין לקמן, סוף פרק ה. ² מהדורת הורוביץ עמ' 272.

פרק שמיני

קלני מראשי קלני מזרועי

[סנהדרין ו, ה; גמרא מו, ע"א]

1. מליצה זו קשה בכללה ורבו הנוסחאות של קלני, נוסח גוסס ופירוש. וכבר פרשוה אב"י ורבא (שם ע"ב) וגם דבריהם נתפרשו כמה פעמים ולא כל הנאמר בהם ברור.

אנסה לעמוד כאן על הענין לנוסחאותיו ולפירושו, ואעתיק לשם כך דברי אב"י ורבא: מאי משמע אמר אב"י כמאן דאמר קל לית, אמר ליה רבא א"כ כבד עלי ראשי כבד עלי זרועי מיבעי ליה אלא כמאן דאמר קיל לי עלמא.

1. קלני, והוא נוסח הבבלי

2. לנוסח זה שתי צורות וכמה פירושים: א. קלני = קל אני, בייחוד ע"פ פירוש הגאונים; עיין אוצר הגאונים, כרך ד, חגיגה, עמ' 30-31; ב. קלני = קל איני והוא על פי פירוש רש"י לדברי אב"י בסנהדרין שם.

מן הדין צריך להתחיל בגאונים ואעפ"כ אתחיל ברש"י, המצוי בידינו בכל שעה, אף לא התחלתי בירושלמי אלא בבבלי, שהוא עיקר לימודם של העוסקים בתלמוד.

א. קלני = קל איני

כך מפרש רש"י במשנה: 'קלני מראשי כמו שאדם יגע ועיף: אומר ראשי כבד עלי וזרועי כבד עלי והיינו קללת קל לית אני איני קל'. וכך הוא מפרש דברי אב"י בסמוך: קל לית. ובתוספת באור בחגיגה טו, ע"ב: 'קל לית איני קל ולישנא מעליא כינה הדבר כלפי מעלה קלני מזרועי כבד אני מזרועי שיצרתי זה שמת בעוני'. הרי שקרא ופירש קלני.

* 'אלומה', ספר השנה של האגודה למדעי היהדות, ירושלים תרצ"ו, עמ' 124-128 (כאן מקוצר). י"ג אפשטיין, מבוא, עמ' 87-88.

¹ כך במשניות דפ' נאפולי וכ"י מינכן ובמשנה שבבבלי ד"ו ר"ס ועוד ועוד. לנקוד חובה זה עיין ברגרין, 'לשוננו' ד, עמ' 173-177 וח' ילון, 'ההד', ניסן תרצ"ב.

² כך בד"ו ר"פ. בדפוס ווילנא משובש: 'כמו שהאדם שיגע ועיף אומר' וכו'.

³ במשניות מנוקדות, אמ"ד ת"ו: קלני מראשי קלני מזרועי; ניקדו שם על-פי פירוש רש"י (סגול במקום צרי, כנהוג בניקוד ספרדים).

ולפי זה גם בפרש"י לגמרא ע"ב נכון נוסח ד"ר ר"פ: א"כ דקלני דמתניחין כנוי הוא (א)לא קל אני כבד אני מיבעי ליה. ונוסח הדפוסים שלנו, שהוא ע"פ הגהת מהר"ם: א"כ דקלני דמתני' לאו כנוי הוא אלא קל איני וכו' אינו ניתן להחפרש, שהרי ראינו שרש"י מפרש בתגינה: 'ולישנא מעליא כינה'.

ב. קלני = קל אני.⁴

אוצר הגאונים, שם⁵: וקלני לשון מקוצר ופירושו קל אני... ואמרינן עלה מאי משמע אמר אביי כמאן דאמר קלי לאית⁶. עד עכשיו כן דרך מדברי לשון ארמי בזמן שאדם מצטער הרכה אמרין עליו יתיב בקלי לאית. ודומה כי הוא מלשון קולא שהוא פח כלומר יושב בצער כמי שהוא נלכד בפח... אמר ליה רבא האי כבד עלי מיבעי ליה... היאך הוא אומר קלאני... שהוא לשון קלות והוא צריך לשון כבדות אלא אמר רבא קלני כמאן דאמר קליל לי עלמא וכן דרך אדם בזמן שמצטער אינו יכול להתכבד ולעמוד על עצמו אלא מתקלל⁷ בדבר הקל שמתגעגע ומתנדנד לכאן ולכאן וכו'.

הדברים ברורים. הגאון פירש קלני = קל אני ולא לשום כינוי⁸.

2. קלעיני, והוא נוסח הירושלמי

3. נוסח זה אינו ידוע כל כך, ועל כן צריך לדקדק יותר בציוני מקורותיו. הוא נמצא בכ"י קויפמן: קלעיני מראשי קלעיני⁹ מזרועי, בכ"י פרמא: קלעיני... קלני (כך¹⁰), מהד' לו, בשאלה שבשלחה לגאון מקירואן¹¹ וכנראה גם בקטע של משנה מנוקדת בניקוד א"י, שפרסם קהלי¹², MdW I, עמ' 29¹³. אין להעלות על הדעת

⁴ בירושלמי סנהדרין כג, א: אית תניי תני קל אני.

⁵ ע"פ תשובות הגאונים הרכבי, סימן רמד וסימן שסד.

⁶ גם בילקוט כי תצא, ד"ר וד"ו: קל לית (שתי יודין), קרוב לנוסח הגאונים.

⁷ [כמו: וכל הגבעות התקלקלו (ירמ' ד, כד) = גודעוצה, נתנדדו].

⁸ אזכיר עוד דברי רבינו חננאל שפירש אחרת: 'פירש אביי קל לית כלומר אין בו קלות בכאב ודחה רבה ואמר מי שאין בו קלות כובד יש בו אי הכי כבד עלי ראשי מיבעי ליה ופירש רבא קליל לי עלמא כלומר הרוח תשש נעשית קלה ומעוטה'.

⁹ העירן והיריד אינן מנוקדות: המוקד קרא קלני.

¹⁰ תשובות הגאונים הרכבי, שסד; אוצר הגאונים, שם.

¹¹ קלא [...] מראשי קל אני מזרועי, לראשון העיר קהלי: Die letzten drei Buchstaben scheinen zu sein, sind aber schwer zu erkennen... es scheint, dass A aus E korrigiert ist.

לשבש ולבטל נוסח זה המקוריים בעדיות חשובות כל כך, ואין גם לומר, כי בכולם באה עיין במקום אלף והצורה העיקרית היא קלאיני (קל איני). הצורות: חוששני, גוזרני וכו' אינן אלא בנוסחאות הבבלי, אבל הירושלמי דרכו להפריד, ועל אחת כמה וכמה שאין לומר זאת על 'איני', שלא נמצאה כלל בדרך זו ורק רש"י הוא שפירש כך את מליצת קלני מזרועי.

ועל פי זה נבין דברי הירושלמי, סנהדרין כג, ד: אן תנין קליני אית תני תני קל איני; עיין 'ההד', שם, בדברי ליברמן, ששיער שצ"ל קלוניני, ולי נראה, שאין קליני אלא קלעיני שלנו בנפילת העיין. ואיני יודע מה משמעות ל'קלע' זה שב'קלעיני'.

3. קלוני והוא נוסח תימן¹²

4. כך במשנה עם פירוש הרמב"ם, כ"י ירושלים¹³ 596 וכו"י ברלין עם פירוש הרמב"ם המובא בסנהד', מהדורת שטראק, עמ' 20 ובמדרש הגדול כי תצא, כ"י ירושלים 17¹⁴ וכו"י לוין ובמדרש תנאים, עמ' 132. קלוני עשוי גם לפירושו של רב צמח גאון, שהביא לוין באוצר הגאונים ד, עמ' 62: 'פי' קלני צער שלי מראשי', והעיר גיגר, קבוצת מאמרים וכו' מהדורת פאזנאנסקי, עמוד 57, הערה 2: 'והוציאו ממלת קלן והוא בל' ארמית כמו קלון בעברית'. ואמר קלוני שהרי גדרש כאן לשון 'קללת' של הכתוב.

ואפשר להוסיף, כי קלאני, תיבה אחת ובאלף, שבפי' הרמב"ם כדפי' באפולי ובכמה דפוסים אחרים וכו"י ירושלים הנ"ל¹⁵ היא צורה ארמית של קלוני העברי והאלף היא סימן של קמץ, כמו שנהגו הרבה, ביחוד בכ"י ודפוסים ישנים. ניקדתי 'קלני', על פי פירושו של ר"ח אלבק.

¹² גוטליב, סנהדרין עם פירוש הרמב"ם, הננוטר 1906, מצין נוסח קלעני (בלא ירד אחר העיין ובסימן שאלה) מכ"י ברלין Ms. or. fol. 567

¹³ עיין 'ההד', שם.

¹⁴ כ"י ליידין: ל ק י אני, וגמחק ונתלה בין השיטין קל (הערת הר"ש ליברמן).

¹⁵ על נוסח קלוני עיין בסמוך.

¹⁶ על נוסח זה ופירושו הערתי ב'החד', שם, והוספתי מעט, שם, תמוז תרצ"ב. ואני חוזר על הדברים (בהשמטות).

¹⁷ כ"י זה מובא ב'ההד', שם, בשם בעלים אחר; בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שבירושלים קנהו אחר-כך. בין קל ובין נ י יש בכ"י זה גרד, כלומר נמחקה הו"ו עליפי נוסחאות קלני. ¹⁸ כ"י זה יש גרד צר מאד בין למ"ד לאלף לשם תיקון: קל אני.

פרק תשיעי

בור סיד שאינו מאבד טיפה (אבות ב, ח) *

1. ניקוד בור סיד במשנה הנ"ל, עפ"י נוסחאות הדפוסים, סיד בירד, שמני בוודאי מנוד ראש במדקדקים: אפילו תיגוקות של בית רבן יודעים, שסיד שם עצם הוא, והרי אין הכור עשוי סיד, הוא מסויד, או מוסד, בסיד, ובמילון כן יהודה מובא בפשטות בור סוד בתוספת הערה של אחד ממפרשי מסכת אבות, שווה הגירסה המדוקדקת; עכשיו בא הלה ורוצה לכפותנו לקיים שיבוש במהדורה עממית דווקא.

אמת, כבר גזרו גדולים עקירה על 'שיבוש' זה, כגון רשב"ץ דוראן, מגן אבות למשנה זו: 'הגירסא המדוקדקת היא בור סוד ולא בור סיד... בור שסדהו יפה... וסוד הוא פעול על משקל שובי מלחמה... מולים היו, שיאמר מהם ליחיד שוב... מל בערלה כמו שדקדק בזה יפה רבי שלמה בפרשת מסעי בתיבת ולא חקחו ממנו כוסר לגוס אל עיר מקלטו שאינו מקור אלא פעול' וכו'. וכן ר"ע מברטנורא: 'בור סוד גרסין ולא בור סיד כלומר בור טוח בסיד'. את תיקונו של רשב"ץ הג"ל מביא ר"ש אוזידה, מדרש שמואל, ביאור על פרקי אבות (דפוס וויניציאה של"ט, דף סה, ע"א), ואינו חולק עליו, וכתב התוספות יו"ט: 'בור סיד ונ"א [נוסח אחר] בור סוד', אף הביא דברי רשב"ץ ורע"ב והוסיף: 'ובסירש"י פ"ד דע"ז דף נה הועתק בור סיד כגירסת הספר' (כלומר ברש"י, עבודה זרה, פרק ד, הועתק 'בור סיד' כגירסתנו באבות). אף במלאכת שלמה: 'בור סוד גרסין אבל רש"י והר"ן ז"ל פ' רבי ישמעאל [עבודה זרה, כג"ל]... והוא בור סיד'.

(שני החכמים הללו, בעל תוס' יו"ט ובעל מלאכת שלמה, שבפירושם אף דברי ביקורת לטקסט, מביאים גרסת סוד, אבל אינם דוחים צורת סיד (שהוא נוסח דפוס גאפולי רנ"ב): אדרבא, הם מוסיפים נוסחאות ישנים, רש"י ור"ן, המחזקים את צורת סיד).

2. על כל פנים מדברי הגדולים הנ"ל אנו למדים, שבור סיד גרסה ישנה היא והיתה מקובלת בנוסחאות הלומדים במקומות פזוריהם. העירו חכמים: שיבוש ראוי לעקירה! ולא עלתה להם.

* לשוננו לצם, מחזור יב, קונטרס ד—ה (קטז—קיו), שבס—אור תשכ"א, עמ' 94—98.

לקמן נראה, שאין כאן שיבוש כלל.

ניתן דעתנו לפרטי הנוסחאות השונים. אמת, כ"י קריפמן: בור סוד, וכן. בוי"ו, כ"י פרמה, אבל כנגדם כמה וכמה נוסחאות, אף הם ישנים: בור סיד. כך אבות דר' נתן, מהדורת שכטר, עמ' 58 (נוסחא א ונוסחא ב) וכן בכ"י סידור טרויש (צילום שוקן) וכן במהדורת לו' ובדפ' נאפולי רנ"ב. וכבר הובאה למעלה גירסת רש"י בע"ז. וכן בספר המוסר על אבות לר' יוסף בן יהודה (בפנים ובפירוש) ובמהזור ויטרי (בפנים, בפירוש: 'סיד שם דבר'). המאירי, בית הבחירה על אבות: 'והוא שיקראו בור סיד שאינו מאבד טיפה'; בהמשך דבריו, שם: 'וכשהבור סוד בטיט', והוא לשון עצמו, ולא תיקון, שכן אף בבית הבחירה על ע"ז, מהדורת ר"א סופר, עמ' 202: 'והוא אמרם במסכת אבות בור סיד' וכו' (ואיני יודע, כיצד פירש תיבת סיד). ר' יונה על אבות: 'מפני שהיה כבוד סיד'. אף ר"י נחמיאש על אבות, מהדורת ר' משה אריה במברגר: 'בור סיד', וכן נחלת אבות לר"י אברבנאל, ד"ו ש"ה: 'בור סיד', בפנים ובפירוש.

3. כל המקורות הנ"ל, הרחוקים זה מזה ריחוק מקום וריחוק זמן, קרובים לעניין צורת סיד ולא שוא ידברו. מקורות משוחפים להם. וכ"ק וכן כ"פ, הגורסים סוד, אפשר שגם הללו לא גראו להם סיד, כנ"ל, ותיקנו, ואפשר שהעתיקו כך מכ"י שלפניהם.

יש להקשות, והרי כדי לסוד קטנה שבבנות (שכת ח, ד) וכן: אשה... לא תסוד (מועד קטן א, ג), ואפשר בוודאי לקיים שורש סוד, בוי"ו, משאר ספרות חז"ל לכל היקפה, בדפוסים ובכ"י; אין מכאן ראיה לעקירת סיד, שהיתה נפוצה כל כך. והרי הפועל שם: המקור שום והעתיד ישים (פעם אחת: מי ישום אלם — שמות ד, יא). וכן הציווי: אבל הפעול אינו על פי המקור אלא על פי העתיד: וְשִׁים כְּסֵלֶע קֶנֶךְ (במדבר כד, כא), ואם בין כוכבים שִׁים קֶנֶךְ—עובדי' ד, שימה — שִׁמָּה (ש"ב יג, לב — כתיב וקרי). חכמים הוסיפו: וירם הטבח את השוק... וישם לפני שאול... הנה הנשאר שִׁים לפניך אכל (ש"א יט, כד), שים פעול, ולא ציווי; עיין ארליך, מקרא בפשוטו, וגזניוס-קאוטש, דקדוק עברי, עמ' 212. אם תאמר שִׁים לשון ציווי, לשם מה הטבח מצוהו על כך, הרי השוק כבר מושם ומונח לפניו.

¹ כולן מובאות במילון בן יהודה.

עמדין (לשוננו לעם, שם) מעיר ר"י סטנוב, ויעתר יצחק סימן תג: 'בָּלְעוּ שוֹא קִמָּץ חוֹלָם כְּמוֹ שֶׁהוֹרְגֵלְנוּ, וְהָרַב ז"ל (ר"י עמדין) כָּתַב לֵאמֹר בָּלְעוּ... וְהוּא בִלְתִּי נִכּוֹן כִּי הָאֶחָד בּוֹלַע וְהַבִּי נִבְלָע'.

נִרְאָה לִי לִנְקֹד בָּלְעוּ, כְּלוֹמֵר זֶה אֵת זֶה (פְּעוּלָה הַדְדִּית), אֲבָל נִרְאָה, שְׂנוּכָה גִירְסַת 'בָּלְעוּ'. כֵּךְ בִּכְ"י קוִיפְמָן וּבִכְ"י סְרַמָּה וּבִמְהַדֻּרַת לוֹ, וְכֵן בִּסְפֵר מוֹסֵר לִר' יוֹסֵף בֶּן-יְהוּדָה וּבִמְגַן אֲבוֹת לְרֹשֶׁב"ץ דּוֹרָאן. מוֹבָא כַּעֲבוּדָה זֹרָה ד', ע"א, וְהַעֲרִינִי יְדִידֵי סְרוּפ' ר"ש אֲבֵרְמָסוֹן, שֶׁבִּמְסַכֵּת זֶה שֶׁהַדִּיר מִכְ"י בִּיה"מ לְרַבָּנִים בְּנִיר יוֹרֵק: 'בִּלְעוּ' (עֵיין שָׁם, עַמ' 138). אֵף הַמֵּאִירִי לִמְסַכֵּת עֲבוּדָה זֹרָה, מִהַדוּרַת אֲבֵרְהָם סוֹפֵר, עַמ' 6: 'אִישׁ אֵת רַעְהוּ חַיִּים בִּלְעוּ'. עַל כָּל פָּנִים סִיּוּעַ מִכָּאן לְנִיקּוּד בָּלְעוּ, לְשׁוֹן רַבִּים, וְכֵבֶר הוֹרְגֵלְנוּ לְגִירְסַת 'בִּלְעוּ'. וּבִמְהַדוּרָה עֲמִמִּית קִשָּׁה לִשְׁנוֹת.

פרק אחד-עשר

הפוך בה והפך בה (אבות סוף סרקה)

1. הַעֲרִיר אֲחָדִים מִמֵּבֹאֲרֵי הַמִּקְרָא, כִּי חֲכָמִים מִחֲכָמִים (מִשְׁלִי ל, כד) מִשְׁמַשׁ לְהַגְדִּילַת הַתּוֹאֵר: עֵיין ווִילְדִּיבִיר (בְּקוֹבֶץ הַפִּירוּשִׁים שֶׁל מֵאֲרִסִּי) וְאֶרְלִיךְ, Randglossen; שְׁנֵיהֶם הַשּׁוֹהֵר לִבְשָׁל מִבְּשָׁל (שְׁמוֹת יב, ט) וְאֶרְלִיךְ הוֹסִיף יֵשׁן נוֹשֵׁן (וִיקְרָא כו, י), דּוּגְמָאוֹת מִסְפְּרוֹת חו"ל (בִּלָּא כֹחֵנָה לְשִׁלְיֹמוֹת): כְּפֹל וּמִכּוּפָּל (מִצּוֹי), בִּרְכָּה כב, ו: חֲטָאוּ שְׁלֹאֲתוּ הָאִישׁ גְּדוּשׁ וּמִגּוּדֵשׁ, מִדְּרַשׁ הַגְּדוּלָּה שְׁמוֹת, עַמ' 35: כְּבָדִּים וּמִכּוּבָדִים, שָׁם 210: יִשְׂרָאֵל שְׁעִתִּידִין וּמַעֲוֹתִידִין לְפָנֵי הָרַב סִינִי, שָׁם 110: עֲתִידִין הִיוּ וּמַעֲוֹתִידִין הִיוּ זִרְיָנִין הִיוּ וּמִזּוֹרְזִין הִיוּ, מַעֲיִן זֶה גַם בִּרְה, ג מִהַדוּרַת תִּיאוֹדוֹר: דְּכִים אֲנִי קִבְּלֹנוּ

¹ וּבִפִּירוּשׁוֹ: 'כָּתַב רַבִּי שְׁלֵמָה ז"ל כִּי הַגִּירְסָה הִיא בִּלְעוּר, עֵיין תַּחֲלִיל פֶּרֶק זֶה.

* תְּרִבִּיץ שְׁנָה א, סֵפֶר ג (תִּרְצ"ז), עַמ' 128—130. ¹ וְדִק, סֵפֶר הַשְּׂרָשִׁים: יֵשׁן מֵאֹ

² כֵּךְ בְּשִׁינוּי נִסְחָאוֹת שֶׁל תִּיאוֹדוֹר, יֵשׁ גִּירְסָה מְשׁוּבָשֶׁת: גְּרוּשׁ וּמִגּוּרֵשׁ (כֵּן גַם בְּדפ'). תִּיאוֹדוֹר הִכְנִיס לְפָנִים נוֹסֵי הִילְקוּס וּמִגּוּדֵשׁ (כִּיִּל וּמִגּוּרֵשׁ), וְאֵף עַל פִּי שְׁמִצְיָנוּ גַם כְּפֹלָה וּמִכּוּפָּלָה (מִדְּרַשׁ הַגְּדוּלָּה שְׁמוֹת, עַמ' 114), הוֹסֵעַל בְּמָקוֹם פִּיעֵל, נִרְאָה לִי כִי 'מִגּוּדֵשׁ' עִיקָר.

³ הַצִּיטָטִים הֵלְלוּ שֶׁל מִדְּרַשׁ הַגְּדוּלָּה נִמְצְאוּ גַם בְּמִכְלִילַת דְּרֹשְׁבִּי.

מדוככים אנו קבלונו, בנוס' ילקוט תהלים רמז תתמח: דכים אנו, מדוככים אנו קבלנו.

וכן: ברוך ומבורך (ספר יצירה פ"א מ"ט, ובפיוט אל אדון); ברור ומבורר (ספר חסידים, מקיצי נרדמים, עמ' 441). וידוע: בסלין ומבוטלין. בזה רצוני להוסיף ולהעיר, כי מצינו שימוש כזה גם בפעלים, אבל יש צורך לעיין בדפוסים ראשונים.

מדרש תהלים, ראש פרק ה: ארץ אשר ד' אלהיך... הקב"ה הופך ומתפך ומסתכל... ילקוט תהלים, סוף רמז תתלג: הופך הקב"ה ומתפך בה; במהדורת בובר: בה הופך ומתהפך וכן ילקוט המכירי מיכה, עמ' 60.⁴ וכן בקינה של ר"א הקליר: אהפכה ואתהפכה (סדר תשעה באב, ר"ו היידנהיים, רעדעלהיים תר"ט, עמ' 31). ונוקד שם אֶהְפֹּכָה, בניין נפעל, אבל נראה ניקוד אֶהְפֹּכָה, בניין קל (מחזור איטליאני, דף קעא, ע"ב) ונכון יותר: אֶהְפֹּכָה, כמו הופך ומתהפך.

2. מכאן לענייננו.

נמצא שימוש זה גם בציווי: הפוך בה והפך בה (אבות סוף פ"ה). כך הוא הנוס' במשניות בדפ' גאפולי, בד"ו ש"ט ובדפ' מנט' שכ"ב; במהדורת לו'; בנחלת אבות מאת רד"י אברבנאל ד"ו ש"ה (גם בטקסט וגם בפירושו); בכ"מ ובבבלי אמ"ד ת"ה, וכן בר"י נחמיאש על משלי ד, ח; בכ"י קויפמן מנוקד בפירוש הסך בה והפך בה; בפירוש המאירי על אבות: ...שיהא הופך

⁴ תיאודור העיר: 'ובמ' תהלים שם בשאר דפוסים מדוככין אנו. עם מהדורה חשובה זו על כורחנו נדקדק כחוט השערה ונעיר, כי בדפוס פראג של"ג ואמ"ד ת"ץ: דכים אנו מדוככין אנו, וזה בוודאי תיקון עליפי הילקוט, אחד המקורות שהשתמש בהם המדפיס מפראג לתיקוניו במדרש תהלים. בד"ק: מדוככין קבלונו. בד"ו: מדוככין אנו קבלונו ובשניהם ליתא דכים.

⁵ בסוף עזרת: ברוך הוא ומבורך.

⁶ עליזה העיר בובר: בכ"י האחרים ובנדפס הקב"ה הופך ומתהפך. הערתו מכוונת להקב"ה. במקום ומתהפך שבהערות בוודאי צ"ל ומתהפך.

⁷ גם בארמית: היא הפכה והיא מהפכה לא שמעינן מינה כלום (ירוש' מעשרות סוף פרק ג), ואין 'מהפכה' פסיב כדברי יסטרוב אלא כמו 'הופך ומתהפך'. וכן אנהפך מתהפך בדידי (שם בבא קמא ריש פ"ד).

ומהפך בה. מעניין לשון ספר חסידים, מקיצי נרדמים, עמ' 428: מי ששונה לומד... והפך בה ומהפך בתורתו.

בוה בטלה לגמרי צורת והפוך בה.

אף באבות דר"נ, סוף פרק יב, נכון נוסח כ"י עפשטיין, שהביא שכטר: הופכה והפכה, הראשון קל: הִפְכָּה והשני פיעל: הִפְכָּה. הופכה והופכתו שכדפוסים אין לה שהר, וגראה, כי גם בנוסח' תומת ישרים (ד"ו דף סב, ע"ד למטה): הפכה והפוך בה (לא כבמהדורת שכטר: הופכה!) – הפכה היא צורת פיעל, אלא שהסדר הפוך (כמו בכ"י פרמה).

3. ועוד מצינו:

ו"ר כב, א: הומה ומהמה אחר הממון... אחר התורה... אחר המצות; עיין גם דברים רבה ב, כז, קהלת רבה ה, ח וילקוט קהלת סוף רמז תתקצא. מסכת דרך ארץ פ"ד (אמ"ד ת"ה פ"ג): סופו של ארז זה באין כותתין ומכתתין אותו. במהדורת קורניל⁸: באין עליו סתתין ומסתתין בו, וכן בתומת ישרים באבות דר"נ פרק מא והוגה כך במהדורת שכטר. איגי יודע אם נופל לשון סתת גם על עץ, ולכן נראה כי נוס' הדפ' עיקר. ואף במהדורת קורניל אפשר כי צריך לנקד סתתין בחולם, כמו בנוס' מחזור חיסרי 728: באין וסותתין ומכתתין (כך) אותו. וראוי בוי"ו החיבור וכותתין, כלשון כתת מצוייר הגיגד להסגו של ארז בעודנו שתול ('קשה כארז'), זהו עיקר כוננו של הדורש. עיין גם ב"ר כב, ו: לליסטיס' שפוף... עבר פיקח אחד וראה שאין בו תחלת התחיל מכתתו כך כמה דורות איבד יצר הרע... כיון שעמד אברהם... התחיל מכתתו⁹.

יפה הוא לשון ספר הפרדס: ויש זוללין ומזלזלין ושופדין כבדי תרגולין... ועושיין צלי קדר לכתחילה... ומקילין בדברי תורה ובדברי סופרים (הלכות

⁸ חמשה קונטרסים, ווינה 1864 דף יג, ע"א. עיין מסכתות דרך ארץ, מהדורת היגר, עמ' 172–173.

⁹ כך הוא הכתיב הנכון בדפ' ישנים ובכ"י. עיין למעלה, פרק ג, פיסקה 15.

¹⁰ בכלל מצוי כתת בספרות חז"ל ומשמש, כמו במקרא, גם בהשאלה: מגופת חבית ש נכתתה (שבת קכב ע"ב, רש"י: שנתכתתה החבית; גם בהלכות גדולות, ד"ו כב, א: שנתכתתה); היה מלאך המות מכתת בהן (מדרש תהלים בוכר, פרק כג); מהו בעלוננו כתתו אותנו (שם ריש פרק יח) ועוד.

בשר וחלב, ד"ק לג, ע"ב). רמז לזולל וסובא' וגם לשון זלזול (מקילין בדברי תורה וכו').

4. גם במקרא מצינו דוגמאות לדרך לשון זו ואף כאן נמצא תועלת בדפוסים ישנים. משלי כו, יז: מחזיק באזני כלב עובר מתעבר על ריב לא לו. לפי הטעמים — כלב באתגח — קשור עובר במתעבר, אבל לדעת רס"ג צריך למשוך עובר אל התיבה שלפניה וכן כמה מן המבארים החדשים (ארליך, ווילדיביר ואחרים). והם מפרשים עובר מלשון הילוך; יש מגיהים; מתערבב. כל זה למותר. מקרא זה מובא בב"ר עה, ג ושם בדפ' הראשונים ובשינויי נוסחאות תיאודור: עובר ומתעבר כווי"ו וכן בדפ' הראשונים של הילקוט, ריש וישלחט. עיין גם ר"י נחמיאש: ואמר עובר ומתעבר דרך צהות... והמתרגם עובר ומתעבר נצי ומתנציא תרגם שניהם מענין עברה. לפ"ז עובר ומתעבר כמו הופך ומתהפך בנוס' מדרש תהלים בוכר וכירוש' בבא קמא שהובאו לעיל. וכך פירוש: המכניס עצמו יותר מדי בריב אחרים הוא כמחזיק וכו'. עיין גם פירוש על משלי המיוחס לראב"ע מהדורת דרייבר: ... כן עובר מתעבר... והכל ענין כעס. רמז ל' עבר' כקל מלשון עברה מצינו בבראשית רבה צג, ב: כי הגה המלכים נועדו עברו יחדו זה נתמלא עברה על זה וזה נתמלא עברה על זה. וכן במכילתא בא, פרשה ז: 'ועברתי בארץ מצרים... ד"א נותן אני עברתי במצרים אין עברה אלא זעם'.

לפי זה נכון פירוש הרד"ק על: והתמהו תמהו (חבוקק א, ה): 'הכפל לחזק', ואין צורך בתיקונים (עי' גזניוס-בוהל). כלשון המליצה אין מדייקים כל כך ואין בכך כלום, שאיחר את הקל ולא אמר: תמהו והתמהו כבדוגמאות הנ"ל.¹¹

¹¹ על-פי ר"י נחמיאש על משלי מקרא זה. ¹² עי' גזניוס-בוהל ועוד.

¹³ וכן בחילופי-נוסחאות קניקוט. ¹⁴ כך גם בתרגום בנוס' הדפוסים.

¹⁵ ועוד הערה בפירושי מקראות מעין הנ"ל, אעפ"י שאין בהם ענין של דפ' ישנים. הושע יא, ו: וכלתה בדיו ואכלתה. 'וכלתה זהו ממש ואכלה ואין בין שתיהן כלום' (ווינקאם, פירוש מדעי). 'כלה' בקל הוא פועל עומד ולכן השתמש ב'אכל' שהוא פועל יוצא, וכך יצא לו כאילו פועל אחר בקל ובפיעל לתאר כליון נמרץ. ירמ' י, כה: כי אכלו את יעקב ואכלו ויכלהו. יש כאן שני חרומים כוללים הקבלה מדרגת, כלומר חרוז ב מוסיף בתיאור גודל ה'אכילה' (= הכיליון) שלחרת א. והרגיש נכונה ר"י קרא: 'לא כזה שאוכל ומותר אלא כזה שאוכל ומכלה את הכל ואינו משאיר כלום'.

פרק שנים-עשר

שלשה עשרונות ועדוין (מנחות ו, ב) *

במהדורתנו מנוקד וְעִדְיָן. ריבוי זוגי. ציין מלאכה שלמה משנה זו: ושני עוד כלומר ושני שלישים של עשרון. לכאורה צריך להיות ועדיין. לשון יהיד ועוד (כך הובא ממשנה זו בערוך, ערך ועדות. אף במהדורת ל' ועדיין). אבל כ"י קופמן: וְעִדְיָנִים, כ"י פרמה: וְעִדְיָנִים, וכך הובא בירושלמי כלאים ו. ה; דף ל, ע"ג: 'שהן ששה עשרונים ועדוין'. במלאכת שלמה העיר על ספק ועדיין ספק ועדיין בספרו של ר' יהוסף, אבל הביא בשם ס"א (ספרים אחרים) ועדוין. בדפוס נאפולי ועדוין ובדפוס אמסטרדם ת"ו ועדוין: וכן ר"ע מברסגורא במשניות דפוס ריווא שי"ט. בדבר פשוט כל כך (עוד — עדיין) ודאי שלא נשתכשו כל הנוסחאות הנ"ל. על כרחך נוסח הדפוסים וכו', בלא וי"ו אחר העי"ן, הוא הנכון. אולי באה גירסה זו. 'עדוים', להרחיק טעות וערכוביה של 'עדיין' — עדיין.

לחקן את נוסח הדפוסים וודאי שלא הורשיתי; סייע לו נוסחאות כ"י הב"ל.

פרק שלושה-עשר

לחיי העולמים — לחי העולמים *

1. בסוף תמיד נוסח הדפוסים: 'מזמור שיר לעתיד לבוא ליום שכולו שבת ומנוחה לחיי העולמים'. אף דפוס נאפולי ומהדורת לו 'לחיי'. נקדנים ראו בתיבה זו נסמך של 'חיים' וניקדו 'לחיי', כך דפוס קושטא, אמ"ד ת"ו ומשניות מנוקדות אחרות. אף מנוקד כך בסידורים, סוף תפילת מוסף לשבת וכן בברכת המזון לשבת: 'הרחמן הוא ינחילנו... לחיי העולמים'.

¹ הסגול כנראה פליטת קולמוס.

* קונטרסים א, 30—31.

² מנוקד: ועדיין. דפוס קושטא: ועדיין.

³ מעניין לשון הראב"י (ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד בגרבונה): 'האמרנו עליו עשר ידות ועודות' (ספרן של ראשונים, תשובות ופוסקים יר"ל... מאת שמחה אסף, הוצאת מקיצי נרדמים, תרצ"ה, 41). כאן 'ועודות' לשון רבים של 'עוד', רוצה לומר הרבה מאד. עיין לסגנונו של הראב"י, קונטרסים, שם, עמ' 30, הערה 2.

* 'סיני' כרך טז (תש"ה), תשרי—מרחשון, עמ' רטו—ריו.

כ"י קריפמן: 'לחיי', יו"ד כפולה, סימן של יו"ד קונסוננטית ותחת היו"ד הראשונה נקודה כמו חירק; כך דרכו של כ"י זה ונקדגו וכי"י אחריב. וכן חישיי (כבא מצינא ה, א), חבריי (סנהדרין יא, ב — ד' פעמים), וודיי (ברכות ג, א) והרבה כמותן. אף מנוקד בו: בין חיי: בין מבושל (פאה ח, ג).

אף כ"י פרמה: 'לחיי העולמים' וכן בכ"י זה: ח' (פאה, שם), זה חיי וזה מת (ברכות ה, ה); בכ"י קריפמן 'חיה', על גבי הה"א קווי מחיקה ומנוקד 'חיי'. במסכת סופרים, מהדורת היגר, עמ' 313: נוסחאות 'לחיי' ונוסחאות 'לחי'.

כ"י מינכן 'לחי העולמים', אף ר"ע מברטנורא העתיק 'לחי העולמים', מעניין שבסידור פראג רפ"ז מנוקד בסוף תפילת מוסף לשבת 'לחי'.

2. הכתיב הישן של יו"ד כפולה, כנ"ל, נתבטל וכך מצינו 'חי העולמים' בחתימה של 'ברוך שאמר', בשל 'שתבח' ובשל 'בורא נפשות', בהללו נתעורר ויכח אחר.

בתפוצות ישראל נהגו לקרוא 'חי' בפתח (מעידה על קריאה נכונה זו היו"ד הכפולה, כנ"ל), מן מזרחה של אירופה עד תימן. והעיר בעל תוספות יו"ט, במשנתנו, שיש לקרוא כצירי, וכן בחתימת 'שתבח', על דרך: וישבע ב'חי העולם' (דניאל יב, ז).

¹ קרויס, מונאטסשריפט 51 (1907), עמ' 57.

² היו"ד השנייה נגרדה.

³ כתב מסושש, הקמץ ברור והוא במקום פתח, כדרכו של נקדן כ"י זה. דוגמאות נוספות עיין א' ברודי, עמ' 24.

⁴ עיין תוספות יו"ט משנה זו. ⁵ סידור עבודת ישראל, בר, 216.

⁶ יש עדות נאמנה שחזר בו בעל תוספות יו"ט. עיין שאילת שלום לר"י ברלין על השאילתות דף כב ע"ב: 'כמו כן העיד הגדול בס' אור חדש [לר' חיים בן בנימין זאב באכנר מקראקא, אמשטרדם תל"ג, דף לו ע"ד] בשם כמה גדולים ובתוכם התי"ט [ור' שבתי סופר ובעל ערוגת הבשם] שצריך לסיים ברוך חי העולמים בצירי. ועל הרב בעל עמק המלך אשר כתב לומר חי בפתח תמה למאד וכתב עליו כי מקובל היה ולא מדקדק — — — ובכן דע מ"ש הגאון בעל אליה רבה [לר' אליה שפירא מפראג על סור א"ה, וולצבאך תקי"ז] בס"י ג"ד וס"י י"ז ששמע מאדם נאמן שבת"ט חזר בו לא נראה עדותו של זה מכוונת באורו של הגדול אור חדש. גם המדקדק המפורסם מהר"ה קרא הגר ואמר כי לא חזר התי"ט ע"ש. תימה, וכי אי אפשר שבעל אליה רבה שמע, שחזר בו בעל תו"ט, ובעל אור חדש לא שמע? ומשום מה תיפסל עדותו של אדם, שר' אליה מעיד עליו שנאמן הוא? ובנוגע לר"ה (ר' זלמן הענא) — עיין בשערי תפלה שלו שנת תפ"ה דף יז ע"א: 'זמה שאמרו [ר' עזריאל ור' אליהו בנו] שהגאון חזר בו בסוף ימיו

דעתו של מהר"ל מפראג היתה שיש לקרוא בפתח. חשובה תשובתו של ר' חייך אזולאי, יוסף אמן סימן י': 'וכבר גודע שהגאון חוספות יר"ס כתב שיאמרו חי העולמים בצרי על פי הדקדוק ואני הדל הן כל יקר ראתה עיני תשובות רבנים מדקדקים שהסכימו להפך לומר חי בפתח בכרכות כפי המנהג. ועל אלה אני בוכיה על דור יתום שמניחין העיקר ולוקחין הטפל וכפיה ירצו שהם ידעו מה שלא ידעו הקדמונים וכל ישראל טועים והם ידעו האמת ולכי בוער באש — ומי שיש לו לב אם בעל נפש הוא ינהג ככל ישראל ואל יוציא עצמו מן הכלל. תשובה זו עוסקת לא ב'חי העולמים' בלבד; היא דנה במחברת 'שרש יעקב' שמחברה הציע מ"ב חיקונים בנוסחאות התפילה (הגאון הנ"ל כותב שם באותה תשובה: 'וגם יד ה' היה ב"ם להומם ולאבדם'). מעניין שאינו נכנס לא בויכוח דקדוק פורמאלי ולא בפירושי העניין; העיקר בעיניו מנהג כל ישראל. אגב: גישה מדעית גמורה, ועל זאת חבער אש בהגיגו (עיין למעלה, מבוא, פסקה 4).

3. הוויכוחים היו ממושכים וכתבו בזה באריכות: וידוע שנתקיים הנוסח הישן בפי עדות המזרח ובפי חלק גדול של האשכנזים, בייחוד בפי מתפללי נוסח חסידים ור'

אומר אני כי הוא ז"ל לא היה ממהדורי מילי, והרצה לשקר ירחיק עדותו ומי שלא יאמר לי הטעם שחזר בו לא אאמין לדבריו, כלום טענה של פמש היא זו? וכי משום שלא שמעו את טעם הדבר שקרנים הם? (ר' עזריאל ובנו הדפיסו פעמים אחדות סדר תפלות עם הערות דקדוק והם משיגים על ספריו של ר"ה, הוא מתחכת אתם אף בהקדמתו לספרו הנ"ל בחריפות רבה). עיין גם 'לקוטים' שבמשניות דפוס ווילנא עם ג"א הוספות, סוף תמיד.

⁷ אני מביא זאת עפ"י 'עין הקורא' לר' אליקים מלונדון (ברלין תקס"ג): 'ומהר"ל והגאון הר"ר יעב"ץ ז"ל [לוח ארש, סימן כג], הסוברים שנכון לומר חי בפתח'.

⁸ עיין גם ויעתר יצחק, סימן קל; צח שפתים לר' שמעון פולמר, כד ע"ב; אבן ספיר ח"א עמ' גו (וויכוחיו עם התימנים); ר' ירחמיאל קלאצקי, ערך תפלה עמ' 89—93.

⁹ בסידור תורה אור לחסידי ליבאוויץ חי בצרי, אבל: האדרת האמונה לחי העולמים בפתח, וכן בשאר החרוזים עד הסוף, ועיין 'אור חדש' (למעלה הערה 6), שהשתדל להבדיל בין 'חי עולמים', בלא ה"א הידיעה, והוא בפתח, ובין 'חי העולמים', בה"א, והוא בצרי.

כנראה שמתוך מקפוק הדפוסו במחזור וולצבאך תס"ט בחתימת 'שתבח': 'חי (ג"א חי) העולמים'.

זלמן גיגר מספר ב' דברי קהלת'. עמ' 29, כי בפרנקפורט נהגו לומר ח' כפתח (וכך הוא מנוקד בספרו)¹⁰.

לבסוף גילתה הגניזה, כי בניקוד הארץ ישראלי הישן מנוקד אף בדניאל בפתח¹¹, ללמדך שכבר בתקופה קדומה מאד היו שתי צורות בישראל, אחת בצרי ואחת בפתח, ואותה שבפתח נתקיימה ביחוד בתפילה. בסידור רס"ג כ"י אוקספורד מנוקד בפירוש בפתח, ועפ"י זה נדפס שם עמ' פג. גם במחזור כ"י של קהילת וורמייזא¹² ובכ"י בירנברג¹³ מנוקד ח' העולמים בפתח (והיו"ד בנקודה— כמו חירק— כמו שהעירותי למעלה, פסקה 1). ואין צריך לומר שלא באתי לערער על המחזיקים בתפילתם בצורת ח' בצירי; בנוגע לסידורים רק מעט 'היסטוריה' כתבתי. נתכוונתי בעיקר למשנה שבסוף תמיד. בעצם יש לנקד שם לחי, על דעת ראשונים כ"י ודפוסים; אבל במשנה מהדורה עממית, כמהדורתנו, אין להפליג כל כך, ועל כרחי תפסתי את הכתיב ואת הניקוד המקובלים. ומבחינה דקדוקית— השווה מאין כמוך (ירמ' י, ז), מאין כמהו (שם ל, ז); יין הרקח (שיר השירים ח, ב); יִישִׁירוּ (משלי ד, כה). עיין ברגשטרסר, דקדוק עברי, חלק א, עמ' 98–99 (גרמנית).

פרק ארבעה-עשר

אין צורך לומר: אין צריך לומר?

1. בנוסחאות הדפוסים של המשנה והגמרא: 'אין צריך לומר'. לכאורה לשון קשה ושמא נכון לומר: 'אינו צריך לומר'. נתעורר בזה ויכוח ('דבר', כ"ד בתשרי, תרצ"ט) והעירו שם, שביאליק ניסח על פי כ"י ישן של משנה מנוקדת

¹⁰ אל נא תקוטח זכותו של ר' חיים קעסלין מברלין בעל ה'מסלול' (ספר דקדוק מפורסם), שיצא לתבוע את עלבון לשון חז"ל שבתפילות. במאמר 'באר רחובות' (ב'מאסף' תקמ"ו ואח"כ ב'בכורי העתים' תקס"ה, 116–124) הוא מתווכח בטוב טעם ובהבנה עם סטנוב ועם רו"ה לקיים לשונות חז"ל שבתפילות. אולם כבר נשמעה המיה קלה, ראשית סער התיקונים שעמד להתחולל. בקטנות התחילה, בעקירת צורות לשון שברוח חז"ל, ובגדולות סיימו, בעקירת זכר ציון וירושלים מנוסחאות התפילה ובקצקוע כל הבניין כולו.

¹¹ קטע של דניאל עם ניקוד א"י עליון נחפרסם על ידי קאהלי MdW II עמ' 72–77.

¹² משנת ל"ב (1272), צילום שוקן. ¹³ משנת צ"א (1331), צילום שוקן.

• 'סיני' כרך טז (תש"ה), תשרי—מרחשו, עמ' ריא—ריד.

[כנראה כ"י קויפמן]: אין צורך לומר (שביעית א, ה; ה, א ושביעית ד, א; תרומות ח, ד). הערתי שם ('דבר', כט בתשרי), שאף 'אין צריך לומר' נוסח ישן הוא.

'אין צורך לומר' הרי הוא, בדרך כלל, צורת כ"י קויפמן, כ"י פרמה וירושלמי, כלומר נוסחאות 'ירושלמיים'. אף רמב"ם ששון בשביעית ובתרומות 'צורך'. לא שיניתי מצורת הדפוסים; אין כאן, כאמור בסמוך, שינוי מהותי אלא שינוי של צורה. ולא עוד אלא שאף כ"י קויפמן כמה פעמים: אינו צריך לומר (סבול יום א, ב, ה) וכן כ"י פרמה (שם א, ב, ד, ג).

אף במהדורת לו, שהיא בדרך כלל נוסח 'ירושלמי': אין צריך לומר: תרומות ח, ד; נדרים, י, א; בבא מציעא ד, יא; עבודה זרה א, ה; מנחות יג, ס; (במשניות שבדפוסים משנה י). כ"י מינכן בכולן 'אין צריך (צרי') לומר'.

2. 'צורך' ו'צריך' שניהם שמות עצם הם ואין ביניהם אלא הבדל של משקל. עיין אוצר הגאונים לר"ב מנשה לוין, משקין, עמ' 9 (= גאוניקא 174—175): 'הלכה למשה מסיני ממאה ועד עשרה לצריך אילנות חורש ומותר מעשרה ולמטה לצריך השדה הוא ואסור'; לצריך = לצורך, כהערת לוין שם. לפיכך אין ספק, ש'אין צריך לומר' היינו 'אין צורך לומר', והרי 'צריך' כמות 'צורך' הארמי = 'צורך'. והרי כאן אחד ההבדלים הלשוניים שבין הבבלי לירושלמי.

נמצא 'צריך' = 'צורך' בבן סירא של הגניזה. עיין מהדורת סמנד יג, ו עמ' 15: 'צורך לו עמך והשיע לך ושחק לך והבטיחך' ועיין דבריו בפירושו עמ' 123: בכה"י 'צריך' ומגוקד 'צריך'. ועוד נמצא שם, בן סירא לט, סז, עמ' 36: 'מ[עשי] אל כלם טובים לכל צורך בעתו יספוקו', והעיר שם המהדיר: 'בגליון צריך'. כנראה אחד הקוראים הוא, שהעיר בגליון על צורת 'צריך' שהיה לפניו בטופס אחר.

כאן וכאן שינויים בבבלי בתענית כב, סע"א: ת"ר חרב שאמרו אין צריך

¹ מעניין שבאותו פרק, סבול יום, גם 'אין צורך לומר': פעמים אחדות בכ"י קויפמן ובכ"י פרמה.

² בשאר המשניות: 'אין צורך לומר': שביעית א, ד; ד, א; ח, א; טהרות ד, ו; סבול יום.

³ יפה העיר על סתגם זה שבבן סירא ר"ש ליברמן, ירושלמי כפשוטו עמ' 289. שהוא נמצא בשינוי לשון בירושלמי עירובין פ"ה ה"א — כב, ע"ב: צריך לך צחק לך לא צורך לך הפליג עליך. ושם צריך פועל בזמן עבר.

⁴ [עיין בן-חיים, לשוננו כב (תשי"ח) עמ' 229, הערה 15א].

לומר חרב שאינו של שלום וכו', כך בעין יעקב (גם דפ' ראשון) ובמיוחד לרש"י (גם ד"ו רפ"ב) וכן ברבנו חננאל. בנוסח הגמרא (גם ד"ו): אינו צריך לומר. בכ"מ: ת"ר אין צריך חרב, ונשמט לומר. בראש השנה ט, רע"א: אינו צריך לומר חריש וקציר וכו'. 'אינו' גם בכ"מ, אבל ברש"י גם שם: אין צריך לומר.

ולא נתכוונתי להלכה למעשה ולכותבי עברית. הרוצה לכתוב 'אין צורך לומר' כדרך הירושלמי, יכתוב כרצונו, וברור שאין ממחין בידי הכותבים 'אין צריך לומר' כדרך הבבלי. אבל הבא לנקד משניות אין לו אלא כפי שנמצא בדפוסים שבידינו משנת רנ"ב ואילך.⁵

[בשעת הגהה: נראה לי צורך בעיון נוסף, ביחוד בניקודים בבליים. ושמא יש לשנות מעט כמה שכתבתי כאן].

פרק חמישה-עשר

אלא •

1. אקדים כמה דברים לאטימולוגיה של תיבה זו ואתחיל מן המצוי בידי הקורא והקרוב לו. בן יהודה, ערך אָלָא: 'מורכב מן אם לא'. כמותו סגלי: 'אלא (אם + לא, שכבר נמצא במשמע זה גם במקראית, בראשית כד, לג²; = כי, שם פ"ד³; יחזקאל ג, ו'⁴).

אין בסיס לדעה זו: (א) אין דרכה של המ"ם להיטמע: (ב) אלא > אם לא, כלומר צורה עברית, דורשת למ"ד חלומה; מהיכן הקמץ הארמי בניקוד המקובל? כבר שיער שד"ל⁵: 'אולי מן אין לא'. פין, אוצר לשון המקרא והמשנה, עמ'

⁵ גם שם כמה פעמים 'אין צורך לומר' ואכמ"ל.

* לשוננו, כרך כד (תש"ך), עמ' 162—165. ² דקדוק לשון המשנה, עמ' 170.

³ שם: 'עד אם דברתי דברי'. ושמא נחמון המחבר לפסוק לח: 'אם לא אל בית אבי תלך'. ⁴ = פסוק ד: 'כי אל ארצי ואל מולדתי תלך'.

⁵ לשון הפסוק: 'אם לא אליהם שלחתיך הטה ישמעו אליך'. עיין גוניוס-בוהל, ערך אם, d1A, ועיין קוהלר, Jüd. Zeitschrift של גייגר, שנה ו, עמ' 23: 'אם לא אליהם שלחתיך', תרגום: 'אילר. וכיצד יפרנס במקום זה לשון 'אלא'?

⁶ Gram. der bibl.-aram. Sprache und des Idioms des Talmud Babli, Breslau 1877, p. 111 (מתורגם מאיטלקית).

112: 'אלא, אָלא ארמית... מורכבת מן אין לא. אף הביא דוגמאות מן התרגומים והוסיף: 'ורגיל הרבה במשנה בטעם רק, כי אם. אף אלברכט: 'אלא—מן אן לא. גייגר: 'מורכב מן אי לא, ואיני יודע מה הביאו לכך. לבכר את הארמית הככלית.

2. ניקוד אָלא. שהורגלו בו, אינו על דרך קריאתם של כל ישראל, ואינו נהוג בכל הניקודים הישנים.

בתרגומים מצויה צורת: 'אילהין, אילהין, אלהין, והיא צירוף של 'אלא-הין שבקטעי תרגום א"י כגון: ארום אילא-הין ברכת יתי (עמ' 11): כי אם ברכתני (בראשית לב, כז); ארום-אלא-הין ישראל (שם): כי אם ישראל (שם, פסוק כט); ברם אלא-הין את (עמ' 45): כי אם אותך (שם לט, ט). 'אלא בתרגומים נמצאת במקומות מעטים, ורואה אני צורך, לשם בירור ניקודה, לפרסם (בעצם, להעתיק ממילונים אחרי בדיקה).

לית אלא את אדיר בקודשא (ת"א שמות טו, יא). כך הוא בנוסחאות ישנים ובחומשים עם נחינה לגר. ויילנא תרע"ב. בספרי הדפוסים, אף בדפוס וויניציאה הישנים: לית בר מינך אלהא את וכו'.

לית אלהא אָלא אלהא דישראל (ת"א דברים לג, כו). אף כאן בספרי הדפוסים, כנ"ל: לית אלהא כאלהא דישראל.

לית דקדיש אָלא ה' לית תקיף אָלא אלהנא (שמאל-א ב, ב; תהלים יח, לב). לית אלהא אָלא ה' לית דתקיף אָלא אלהנא (שמאל-ב כב, לג).

⁵ 'אלא, אָלא אן גם בסורית, בארמית הנוצרית ובשומרנית (בקצת שינויים).

⁶ Neuhebr. Gram., p. 35 ⁷ Lesestücke aus der Mischnah, p. 101

⁸ ע"י לקמן, פסקה 3, ד"ה אפשר. ⁹ קאהלי MdW II

⁹ בארמית המקרא 'להך (שד"ל, שם, עמ' 50). עיין גלדיקי, Mand. Gram. עמ' 208—209.

¹⁰ שד"ל, אוהב גר, דפוס קראקא, עמ' 51; לוי, מילון לתרגומים, ערך 'אלא; מרקס, Chrestomathia Targumica. תרגום אונקלוס, מהדורת ברלינר (על-פי דפוס סביוניטה

ש"ז): אָלא; בוודאי שיבוש; עיין לקמן, סוף פסקה 4.

¹¹ שד"ל, אוהב גר, עמ' 85 (בלא ניקוד); פין שם.

¹² ספרי הדפוסים לא הקפידו להטיל דגשים בכל מקום. כ"י רייכלין: לית אלהא אָלא ה' (מרקס, שם, עמ' 126).

¹³ פין, שם: אלא מן יד אקדמית (תרג' ירושלמי בראשית כב, יד); במהדורת גינזבורגר, עמ' 13, אין בפס' זו 'אלא.

ופריק לית אלא אנא (ישעי' מה, כא).

3. אף בלשון המשנה מנקדים כ"י קריפמן ונוסחאות אחרים אֵלָא¹⁴, וכן תשבי, ערך אלא¹⁵. בהגדה של פסח, ברלין תרפ"ו (צילום מחזור שונצין, שנת רמ"ה): אֵלָא¹⁶ בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך, אֵלָא אף אותנו, אֵלָא בכל דור, אֵלָא (כך!) על הזכרים וכו'. בהגדה של פסח, ברלין תרפ"ו (צילום פראג, שנת רפ"ו) מנוקד בכל מקום אֵלָא בדגש.

ולא הארכתי להביא את כל הניקודים הישנים הללו, אלא מפני שבטקסטים המנוקדים בבליית, בתרגומים ובדברי חז"ל, האל"ף צרויה. המובאות למעלה מן התרגומים מנוקדות במהדורת שפרבר אֵילָא (תורה), אֵלָא (שמואל-א ושמואל-ב)¹⁷. בתרג' ישעי' 11: אֵילָא, למ"ד דגושה דגש טיברני, על דרך מקצת טקסטים. בתאג של התימנים, ירושלים תרנ"ט, בשני המקראות הנ"ל אֵלָא הלמ"ד רפה. אף בטקסטים בבליים של ספרות חז"ל אֵילָא. אֵלָא¹⁸.

אפשר שהיתה הגייה בבליית אֵי, קיצור של אין, ומכאן אֵילָא. וכן אי תימא, איתמא; אי בעית אימא, וכיוצא בהן. עיין שד"ל, שם, עמ' 110.

פורת, שם, מעיר שבתוכ כ"ר נמצא גם אֵילָא, בחירק. ספרתי מעמ' שיב עד עמ' שעב ומצאתי מאה פעמים ויותר אֵילָא, אֵלָא; בין הללו, אם לא טעיתי טעות קלה, חמש פעמים אֵילָא (אֵילָא בצד אֵילָא גם בעמוד אחד). קשה לומר, שיש כאן מסורת אחרת, כל הספר כולו עמודיו תס"ט; צא מהם כמה עמודים, מקצתם כתב אחר בלא ניקוד ומקצתם כתב וניקוד מטושטש, הרי, ביחס של חמשה למאה, בכל הספר כחמשים אילא נגד שבע-שמונה מאות אֵילָא; כנראה טעות הנקדן, ואין צריך לומר, שקשה ביותר להימנע מטעויות מעין אלו.

4. קריאת התימנים אֵלָא¹⁹ הרי היא בוודאי על פי המסורת הבבליית. נראה לי

¹⁴ ע"י דרך משל אהלות, מהד' גולדברג (ניקודו עפ"י כ"י קריפמן, ובהערות נוסחאות אחרים).

¹⁵ במתורגמן 'אלא' בלא דגש, טעות דפוס.

¹⁶ אין בדפוס זה דגשים, לא כאן ולא בצורות אחרות.

¹⁷ עיין גם מרקס, שם, עמ' 53, 126.

¹⁸ מהדורת סטננינג, [במהדורת שפרבר: אֵלָא].

¹⁹ פורת, לשון חכמים, עמ' 146.

²⁰ דמתי (שבטיאל), שבות תימן, עמ' 128. אין צירי זה במקום סגול; התימנים מבדילים יפה בין צירי לסגול.

להביא דוגמאות מספרים מנוקדים. תכלאל, חלק א יג, ע"א (מהדורת קאפח, עמ' ז): אל תקרי הליכות אלא הלכות; שם טו, ע"ב (קאפח, עמ' י): ואין אלוה אלא אתה. אף במשניות מנוקדות (כ"י ירושלים): אלא שהתם משלם חצי נזק (ב"ק א, ד), לא כי אלא (שם ג, יא), אין לו שמירה אלא סכין (שם ד, ט). אלא שדיבר הכתוב בהווה (שם ה, ז), אין לו אלא שכרו (שם י, ד), אלא עמי בית דין של שבעים ואחד (סנהדרין א, ה — חמש פעמים) וכו' וכו'.

אף ספרדים קורין אלא, מלעיל ולמ"ד רפה, כנראה השפעה בבליית ראוי להוסיף לעניין 'אלא' ניקוד תרגום אונקלוס מהד' ברלינר (למעלה, הערה 10). דפוס זה הרי הוא, כידוע, העברה ('הפיכה') מטקסט שהיה מנוקד בבליית. מכאן ניקוד אלא (דברים, שם) בשמות (שם) מנוקד אלא ואין להסיק משם כלום. כבר האריך ברלינר²⁰ והעיר על שיבושי דפוס סביוניטה ש"ז בענייני ניקוד. רבים הם מלפרטם, ואין להאריך במפורסמות.

פרק שישה-עשר

מאי שנא — בעברית *

1. מונח זה שבתלמוד בכלי הרי הוא בעצם צורה ארמית של 'מה שנה' שנמצא פעמים אחדות במשנה. וכבר העיר באכרי, כי 'שנה' במשמעותו שכמשנה נמצא במלאכי ג, ו: אני ה' לא שנית. הוא מפעלי המצב, בבניין קל, שבתקופה מאוחרת הם באים בצורת התפעל-נתפעל, כגון: רחק — נתרחק, קרב — נתקרב, שנה — נשתנה.

אביא כאן את החומר הידוע לי במשנה, על פי משניות דפ' ווילנא עם ג"א פירושם, ואעיר על חילופי הגוססאות החשובים.

אמר לו בן עזאי מה שנה זה מן היושב בביתו (הוריות א, ב). כך הוא — שנה — כ"ק, כ"פומהדורת לו; כ"מ: מה 'שיג', ובמשנה שבבבלי, ד"רפ"ב: שינה (בניין פיעל, ואפשר לפרשו בדוחק). ד"ר: 'מה שנא', השגיר אלף על פי התלמוד. מה שנה זו מן הזבח (מנחות ב, א). במקום 'שנה', לשון זכר, שכנוסח הדפוסים ראוי כאן לשון נקבה, וכן הוא — 'שנת' — כ"מ ומהדורת לו. כ"ק מנוקד 'שנת',

²⁰ Targum Onkelos, zweiten Teil, pp. 131, 157; ע"י גוס מרקס, שם. מבוא.

* 'סיני', כך לה. חוברת א, תשרי תשט"ז, עמ' סג—סד. [י"ג אפשטיין, מבוא, עמ' 1263].

¹ הסרמינולוגיה של ספרות חז"ל (בגרמנית), עמ' 226.

כ"פ: 'שנת'. צורה ישנה היא במקום 'שנתה', וכן במקרא: 'עשת', 'הרצת', במקום 'עשתה', 'הרצתה' וכיוצא בהם. זוהי דרך גזרת ל"י בארמית.

מאי שנא אור לשמונים ואחד מיום שמונים ואחד (כריתות א, ו), אף כ"י מינכן: 'מאי שנא', על פי הבבלי. כ"פ: 'מה שנא'.

הצורה הנכונה — שנה — נשתמרה בד"ר, כ"ק ולו.

מה נשתנה כנף העוז מכל הכנפים (כלים יז, יד). כנף לשון נקבה, לפיכך ראוי כאן 'נשתנתה' או 'נשתנת', אלא שאף במשנה זו העיקר 'שנת', וכך הוא כ"ק, כ"פ, כ"מ ולו. אף בתוספתא כלים, בבא מציעא, ז, ה, בד"ר: 'שנת' (צוקרמנדל: 'שנא'). והעיר בעל מלאכת שלמה: 'יש גורס' מה שנתה כנף העוז וכן הגיה החכם הר' יהוסף ז"ל והחכם הר"ס ז"ל.

בד"ר וכן בסדר טהרות דפ' וויניציאה רפ"ג (עם פירוש הר"ש משאנץ): 'מה שנשתנה'. כנראה, היה לפני אחד המעתיקים נוסח 'שנ', קיצור של 'שנת'. בא לתקן לכניין נתפעל ושכח למחוק את השי"ן הראשונה.

מה שנה זה ממלכני בני לוי (כלים יח, ד). כך בכל הנוסחאות הנ"ל.

2. למדנו מן הדוגמאות הללו, שצורת 'שנה' שבמשנה פועל גמור הוא ובא לפי העניין בלשון זכר או בלשון נקבה. בדרך התפתחות הלשון בא במקום 'שנה', 'שנת', 'שנו' (לשון רבים שבדרך מקרה אין לו דוגמא במשנה) בניין נתפעל, כגון: מה נשתנה הלילה הזה (פסחים י, ד) וכמה כיוצא בו.

בירושלמי נמצא ביטוי קבוע: שניא היא = שונה היא. כלומר עניין זה שונה מן הלה (באכר, שם).

בבבלי נתאכן הביטוי 'מה שנה' של המשנה למונח קבוע: 'מאי שנא', 'לא שנא', ביטשטש שימוש הפעלי, ואחד הוא לפני לשון יחיד ולשון רבים וכו'.

העירני פרופ' ש' אברמסון על נדירים נא, א: תבל הוא תבלין יש בה מי שניא הדא ביאה וכו'. לכאורה נמצא שם 'מאי שניא', כלשון הר"ג בדפוסים, ולשון תימה הוא: כלום תבלין יש בה? כמה שונה היא וכו'; אף העירני הנ"ל על תרגום עברי לפיסקא זו: מה שנה וכו'. אבל 'מי' ולא 'מאי' אף בכ"מ; ולפירושם של הרא"ש ושל התוספות לשון גיחותא היא, ולא בתמיהה, ולא עוד אלא שלשון

² כנראה כונתו לר' סולימאן אוחנא שהזכירו במכואו.

³ תשובות הגאונים אסף, תרס"ט, עמ' 254.

התוספות: 'משניא', במקום 'מי שניא', תיבה אחת והוא בניין פיעל-פועל (בארמית). ואין כאן, בנדרים, 'שניא', על דרך הירושלמי.
לפיכך תמוה התרגום העברי, 'מה שנת', 'לא שנת', שבמסכת בבא קמא. שתרגם ופירש ד"ר ע"צ מלמד; צורת 'שנא', שמעיקרה לשון זכר היא. נשתנה בתרגום זה ל'שנת' לפני כל הלשונות. יחיד ורבים וזכר ונקבה. עיין עמ' 1, שורה 31: מה שנת נגיחה; שם, שורה 31: לא שנת אב-חטאת, ולא שנת תולדה-חטאת; עמ' 3, שר' 83: מה שנת בור; עמ' 56, שר' 65: לא שנת גדולים שלו לא שנת קטנים שלו.

פרק שבעה-עשר

מקח *

1. במקרא מנוקד מקח שחד (דה"ב יט, ז) ולשון רבים מקחות: (נחמ' י, לב).
תימנים קורין במשנה מקח². ספרדים ואשכנזים מקח. מקחו וכו', וכן דפוס קושטא, דפוס אמ"ד, ד"ר חצ"ז וליורגני. אף תוספתא צוקרמנדל מקח³ (יבמות יב, ב). וכן אוצר הגאונים של ב"מ לוין⁴ מקח.
תיקוני מדקדקים מלמדים כמה ישנים הניקודים הללו של 'מקח', שלא על דרך המקרא.

¹ בהלכות רא, תרגום עברי של הלכות פסוקות (עיין הלכות פסוקות לר' יהודאי גאון, עפ"י כתב יד יחיד בעולם עם מבוא והערות, מהדורת ר"ס ששון, מקיצי גרדמים, עמ' 19), נמצא מאי שנה (עמ' 61), מה שנה (69), מה שנת מכל מצוות כלן (84), מה שנה נעילת הסנדל (125).

² הוצאת דביר ומסדה. * קונטרסים ב, עמ' 80—83.

³ עיין תנ"ך מהדורת גינצבורג: 'והמ"ם בפתח בכל ספרים כ"י ובדפוסים ישנים וכו', במהדורת בר ודליטש מקחות, והעירו שם, עמ' 117: 'מ"ם בחירק על פי רד"ק בספר השרשים', וכך העיר במלאכת שלמה לאבות ד, כב.

⁴ יצחק דמתי (שבטיאל), קונטרסים ב, עמ' 87: כ"י ירושלים בבא מציעא ד, ג, י; בבא בתרא ו, ג (מקח טעות); באבות, שם, מנוקד בחירק כבמקרא.

⁵ טעויות קלות בניקודו, ואין להאריך בהן.

⁶ דפוס מנטובה ככולן מקח.

⁷ הרבה תיבות מנוקדות, הנסדן אין לו לא קמץ ולא סגול, במקומם פתח וצירי.

⁸ כך ה, חלק ב, עמ' 3.

ר' יוסף קמחי קורא תגר ואומר: 'מקח שחד המ"ם בחירק והקו"ף דגושה... ויתכן לומר מקח המ"ם פתוחה והקו"ף בדגש בשקל מפל בר, מטע ד', דינם מנפל מנטע והאומר מקח המ"ם בסגול מקח טעות הוא בידו' (ספר זכרון 6). הרי שבזמנו נפוצה קריאה זו, מְקַח. וראה צורך להחזיק ולתקן.

2. והרי עדותו של הפירוש לאבות שבמחזור ויטרי ד, כב, 534: 'ולא מקח שחד מקרא הוא בדברי הימים ביהושפט כי אין עם ה' אלקינו עולה ומשא פנים ומקח שוחד. ובמשנה יש נקוד מקח ויש נקוד מְקַח. ואני אומר שהאומר כן משתבש, דלשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד'. כלומר מאחר ש'מקח שחד' במקרא בחירק אין לנקד כאן באבות, שהוא לשון המקרא, לא 'מְקַח' ולא 'מקח', שלשון תורה לחוד וכו'. ונראה מדבריו שהיו ידועות לו צורות מְקַח, מקח במשניות אחרות. וכבר הובאו כספרים דברי מדרש שמואל על אבות⁷: 'זה רב רבי אפרים ז"ל כתב... מקח שחד בחירק. ויש גורסין בפתח זה וזה לא משתבש שלשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד'. כנראה כוונתו 'בפתח' למשניות אחרות. עיין תוספות יר"ט למשנה זו.

בכ"י קויפמן מנוקד בפסחים ובכל סדר נשים מְקַח, בפתח"י, בסדר נזיקין מְקַח, בסגול⁸; באבות, ציטטה של המקרא, הוא חוזר ומנוקד בפתח. אף בכ"י פרמה אין עקיבות: מְקַח⁹ טעות (כתובות א, ו), מְקַח¹⁰ טעות (שם ז, ח). בפסחים ט, ה: 'מְקַחו מבעשור' (השאר אינו מנוקד בכ"י זה). במהדורתנו: מְקַח, מְקַחו וכו'; באבות 'מְקַח'.

⁷ בקונטרסים, שם, גמגמתי בפיסקה זו של מחזור ויטרי והעמידני על כך מר פינחס אורן (אברמסון), יישר כחו.

⁸ דפוס וויניציאה של"ט, דף קם, ע"א.

⁹ בכולן (חוץ מכתובות ז, ח) הקו"ף דגושה.

¹⁰ עיין למעלה, מבוא, סוף מיסקה 22.

¹¹ הקו"ף אינה דגושה.

פרק שמונה-עשר

נחום? נחום?

1. ידועה בעיית ניקוד מלים שאינן במקרא; מה הדין במלים שמסורת מבטאן בפי עדות בני ישראל אינה כניקודן במקרא? היו ימים, ועדיין לא עברו לגמרי, שלא היתה בעיה כזו; אתה אומר: מסורת? לא כי, לא מסורת כאן אלא שיבושים שמצווה לעקרם! ואם, דרך דוגמא, מנוקד במקרא: 'מקח (מ"ם חרוקה) שחד', הרי אין מקח (מ"ם סגולה) השגור בפי רבים אלא 'מקח טעות', שכן חוסר ידיעה בדקדוק וזלזול בצורות חיצוניות שבלשון גרמו ונשתבשנו והזכה להקן (ע"ן למעלה פרק יז).

דורנו מתרגל והולך לתפיסה אחרת. המעיין בבירורי לשון המתפרסמים והולכים בעיתונים ובכתבי עת מוצא כאן וכאן יחס של כבוד לדברי מסורת חיה ואף מפיח עצה והכרעה¹.

נעסוק כאן בשם העצם הפרטי 'נחום', שהמוני האשכנזים הוגים את הנרין בקמץ? שלא כבמקרא, שניקודו של שם זה בנרין פתוחה (נחום א, א). יעקב בניאלי מניח, 'שכאן לפנינו שני שמות עם צורות דקדוקיות ועם הוראות שונות. 'נחום' הוא שם תואר על משקל 'רחום וחנון' (שמות לד, ו) ו'נחום' הוא פעול מבנין קל. נחום — מנחם אחרים, נחום — מנחם על ידי אחרים וכו'. אף הוא מסתייע 'בשני דפוטים ישנים של משנה מנוקדת — מנוקד 'נחום' וכן הוא בכתב יד קיפמן².

הדפוטים הישנים הם או מדפוטי אמ"ד או מדפוטי ויניציאה וכו' וכולם מנוקדים על ידי הוגי עברית ספרדית, שאינם מבחינים בין קמץ לפתח והרבה הם מחליפים ביניהם בניקודיהם, ואין ללמוד מהם כלום לדיוקי משקלים. בכתב יד קיפמן מנוקד 'נחום', בקמץ, חמש פעמים (פאה ב, ו; שבת ב, א; גזיר ה, ד — ב' פעמים; בבא בתרא ה, ב) ופעם אחת בפתח (גזיר שם).

* 'סיני', כרך כט, חוברת יא—יב, עמ' שפט—שצ.

¹ ע"ן לבעייה זו בכללותה: 'סיני', כרך סז, עמ' ריב—ריז; למעלה, מבוא, פיס' 10.

² תמוה שב'אידיש ווערטערבוך' לספיוואק ויהואש אין בערך נחום שום הערה על הקריאה המקובלת שהיא בקמץ.

³ 'סיני', כרך כט, עמ' קח.

2. אילו הוברר לי, שהקמץ בתיבה זו שבפי האשכנזים אינו התפתחות מאוחרת של האשכנזים בלבד, אף כך לא הייתי משנה מן המטבע שטבעו בקדני המקרא והייתי מנקד בפתח, שכן התימנים אף הם מסורת חייה בפיהם: בפתח. והעירני מר יצחק שבטיאל (דמתי), שיש משפחת תימנים גדולה בשם זה: בפתח. ואין זו קריאה מלאכותית על פי דקדוק הכפוף למקרא ועוקר שיבושים; הרבה שונה היא, כידוע, מסורת קריאתם של התימנים במשקלי שמות וכו' שבלשון חכמים מלשון המקרא, ומבחינים הם בכך יפה יפה מתוך הכלל: לשון תורה לעצמה ולשון חכמים לעצמה. ומי חכם ויכריע, שמסורת האשכנזים עדיפה כאן ממסורת התימנים לבטל על פיה צורת ניקוד מקראית? אף בניקוד הכבלי (מתקופת הגאונים) 'נחום', בפתח (פאה ב, ה) ⁴.

אלא שהקמץ שבתיבה זו לפי מבטא האשכנזים סיבה מיוחדת לו. כבר הוכח, שיהודי אשכנז וצרפת היו הוגים קמץ = פתח וצירי = סגול עד המאה הי"ג וכאן וכאן אף לאחר כך, ועדיין הם מחזיקים בהגייה ספרדית בהרבה הרבה מלים, בקריאתם במשנה וגמרא ובדיבורם היידישי ⁵. בדקתי ומצאתי, שבצד מעתקו של a (ההגייה הספרדית של הקמץ) ל־o גשתגתה בכמה מלים, בדיבור היידישי, אף הגיית הפתח לקמץ. הרי 'רב', שיהודי אשכנז מבטאים אותו בפתח ויהודי רוסיא ופולין בקמץ; והרי: בחור; הדס; חלום; חלומן; חצי (חצי שלי וחצי שלך); להכעיס, אבל: אויף צו ל־הכעיס; עמוד, קדחת (ולא נתכונתי לשלימות). אין הדברים הללו, בעניין מעתק פתח לקמץ, כמשמרות נטועים; אפשר שלא המעתק של a—o הוא שגרר אחריו מעתק פתח — קמץ. אף בכ"י קויפמן נמצא קמץ במקום פתח בקביעות בשם 'אחים'. בדקתי בל"ו מקומות ומצאתי ל"ה פעמים אחים, בקמץ, ופעם אחת בפתח. שתי המלים הללו, 'נחום' ו'אחים', בא בהם השינוי של פתח לקמץ באות גרונית ואף ברשימה הנ"ל מידיש אות גרונית היא (הרי"ש, במלת 'רב', יש בה מתכונת הגרוניות והכ"ף הרפה שבמלת 'להכעיס' הרי הגייה היא כחי"ת). לפיכך אפשר שגורם אחד הוא לשינוי זה גם בכתב יד קויפמן גם ברשימה הנ"ל.

לא פסקתי וניקדתי במשנה: נחום, בפתח.

⁵ עיין מכוא, פסקה 10.

⁴ עיין קאהלי 1, עמ' 212.

פרק תשעה-עשר

שמא *

1. אף על פי שציקר כחנתי כאן נימוקי ניקוד, ראוי להקדים דברים מעטים לצד האטימולוגי של תיבה זו.
- גיגר¹: 'מא' ב'שמא' וב'דילמא' = 'מא' בערבית: לא. ושוב במסורש בעניין 'שמא'²: באיוב, במשלי ובשה"שי מתפתח 'מה' ל'לא' כבערבית. 'למה' בקהלת ובנחמיה = שלא. 'למה', 'דילמא' בסורית וכן 'פן' = שלא, אולי³; רש"למה (שה"ש א, ז) ו'אשר למה' (דניאל א, י) = שלא (בהטעמה).
- ע"י גם גלדיקי, דקדוק המנדעית, עמ' 209.
- שד"ל⁴: 'שמא' משמע: לבל, קרוב לחדאי שְמָא⁵.
- בעקבות שד"ל כותב א"ה וייס⁶: 'שמא העתקה מדוקדקת מן הארמית... דילמא... והיה ראוי להיות שלמה והפילו אות ל' ונהיה מלת שמא (שד"ל אורינט)⁷.
- דלמן⁸ מחביר: שמא, שלמה, די למא (עזרא ז, כג), אשר למה.

---

* לשוננו כד (חש"ך), עמ' 24—33.

¹ Jüdische Zeitschrift etc. VIII, עמ' 185.

² Nachgelassene Schriften IV, עמ' 295.

³ אין מראי מקומות; ע"י גוניוס-בוהל ובנייהודה, ערך מה; סגל, בךסירא השלם, הוצאת מוסד ביאליק, עמ' 20—21; סמנד, מילון בךסירא, ערך מה. ויש להעיר, שמקצת הדוגמאות המובאות בכל הג'ל מגומגמות.

⁴ ההתפתחות ל'אולי' לדבריו: damit nicht = es möchte sonst.

⁵ [י' בלאו מעיר (לשוננו כד, חש"ך, עמ' 165): איך לדעתי כל ספק, שהנך צודק בכך, שאינך גוזר 'שמא' מ'שלמה', כך עשה כבר גלדיקי בדקדוק המנדעית, עמ' 209, הערה 5 (ובעקבותיו ברוקלמן, גרונדריס ב, 663). גלדיקי (ובעקבותיו ברוקלמן) משהה את 'דמ(ת)' הסורית וקובע, כי שימושו של 'מה' כאן מקביל בכול לזה של 'למה', אם כן הדבר, ואמנם נראית סברתו, הרי חילופי שמא — שלא הם חילופים סימנטיים, אשר אינם מורים כלל על קשר גנטי, שלא כדעת גיגר].

⁶ אורינט, ליטראטורבלאט 1847, עמ' 2.

⁷ ודאי היה שגור בפיו שְמָא (מ"ם דגושה), ע"ד קריאת הספרדים, וכן בניקוד שבמשניות דפוסי איטליה, והוא מעיר, שיש לקרוא בקמץ.

⁸ משפט לשון המשנה, עמ' 23. וכן דבריו ב'המגיד' 16 (תרל"ב), סוף עמ' 5.

⁹ דקדוק הארמית, עמ' 223, בהערה.

סגל¹⁰: 'שמא (= ש + למה, השוה שלמה, אשר למה וכו') שמובנו העיקרי הוא פן, כמו לפעמים למה לבדו במקרא, בראשית כז, מה; מז, יט ועוד.
תימה, הרי קשה להניח בפשטות סמיכת אות מונעת ודגושה (הלמ"ד הקמוצה והדגושה שב'שלמה'), ולא עוד, אלא שפרט ל'לקח' אין דרכה של הלמ"ד להיטמע: ילבש, ילכד, ילמד.

לפיכך נראית דעתו של ב' יאקובי, המחביר 'שמא' ל'דמא' שבארמית הנוצרית. הוא קיצר ביותר וכתב על דרך רמז: 'שמא überraus häufig... ist nhbr. דמא'.
אף בשומרונים: דמה = דילמה, שמא¹².

שני הדיאלקטים הללו חיברו ל'מא', או ל'מה' — דל"ת, ובדומה להם בעברית: 'שמא' בשי"ן. נראה לי, שתיבה זו מקורה בעברית המדוברת, ששימשה יסוד ללשון המשנה. לכאורה צ"ל 'שמה' בה"א ולא באל"ף, שכן 'מה' במקרא ובלשון המשנה בה"א, אלא שגם 'דילמא' באל"ף¹⁴, אם כי בארמית הא"י 'מה' בה"א¹⁵.
2. מה הגיית וניקודה של תיבה זו? מפי ספרדים ובבליים שמעתי הגיית המ"ם בתנועת e ובהדגשה מועטת. ד"ר ב' דה פריס העירני, שהפורטוגיזים באמשטרדם

¹⁰ דקדוק לשון המשנה, עמ' 170.

¹¹ ZDMG 55, p. 141. מובא במילון הארמית הנוצרית לשולסהס, ערך מא, שולסהס מעיר: פעם אחת גם 'דימא'.

¹² Cowley, The Sam. Liturgy מילון, ערך דמה; בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ב, מילון עמ' 568: פן — דמה, דלא, אדלא. בתרגום שומרוני מהד' בריל, בראשית יח, לב: דמע (צ"ל: דמה) תרג' של 'אולי' (באותו עניין, פסוקים כד—לא, מתורגם 'אולי': 'מאן, 'מהן, 'סכח' (τάχα). ת"א בכולם 'מאים'. כנראה, 'דמה' בשומרונים מיעוט קטן בין 'דלא', בסורית: דם (ברוקלמן ערך זה).

¹³ הכוונה גם ללשון הברייתות: 'שני חכמים בלשון המשנה' והיא פתיחה לברייתא 'קניין תורה', פרק ו של פרקי אבות. רש"י במדבר ג, ז: '... משמרת בכל המקרא ובלשון המשנה כמו שאמור בבגתן ותרש והלא אין משמרתך ומשמרתך שוה, והוא במגילה יג ע"ב. ר"ס גאון: 'פי אלמשנה אם היה מרוכך מעודן ומפונק (פתרון תשעים מלים, מהדורת ג' אלוגי, ספר זכרון לגולדציהר, עמ' 17); ואינה במשנה אלא במכילתא משפטים, סוף פרשה ח, מהדורת הורוביץ, עמ' 218. חומר רב במבוא של ר"נ אפשטיין, עמ' 805 ואילך.

¹⁴ גם בקטעי תרגום א"י לתורה מהדלמא די יקבל ית סבר אפוי (קאהלי MdW II עמ' 10), מהדלמא ב[שלו הוה] (שם, עמ' 19).

¹⁵ דלמן, דקדוק הארמית, עמ' 119—120.

מוציאים את השי"ן בלא חנועה (כמו שני שבפי האשכנזים). תימנים הוגים את המ"ם בפתח (שָמא¹⁶ = שִמא).

'שמא' במשנה נ"ו פעמים. באמ"ד רובו שָמא, גם שִמא, שִמא, והמ"ם ככולן רפה. אם כי אין הנקדן, או הנקדנים, מולול כל כך בדגשים; בשבת א, ג: שם שִמא בשווא; אפשר טעות דפוס. על דרך הגיית הספרדים: שווא בראש המלה דומה לצירי-סגול¹⁷. ואפשר, שִמא זה, כאן, ורפות המ"ם בכל מקום רמז בהם על הגייה מעין הערת ד"ר דה פריס (למעלה, פיסקה זו)¹⁸.

מצד אחר הרי הדגשות שבמ"ם ודאי ישנה; כ"י קויפמן בכל מקום שִמא¹⁹, מ"ם דגושה וצרויה²⁰. מכ"י פרמה רשמתי שִמא²¹.

ר' משולם דאפיאירא חורז 'שמא' עם לָוה, אחוה, בעה²². אף אשכנזים היו מנקדים כך. בסידור נוסח אשכנז כ"י²³, כנראה מהמאה ה"ד, קלף: שִמא מתוכם ילמדו לשקר, שִמא תחובו חובת גלות (אבות פ"א). בסידור טריוש²⁴ (צילום שוקן): שִמא. אף הבחור שִמא (תשבי בערכו).

¹⁶ דמתי (שבטיאל), שבות תימן, עמ' 121.

¹⁷ ע"י דרך משל ברכות א, א: 'רבן גמליאל אומר עד שיעלה עמוד השחר מעשה שבאו בניו מבית המשתה'.

¹⁸ בדיקה חטופה בדפוס אמ"ד בסדרי זרעים, מועד ונשים העלתה: שְנִי, הִשְנִי, בִשְנִי, במקום שְנִי, הִשְנִי, בִשְנִי (כחמישים פעם). אף דפוס וויניציאה תס"ד—ה כך.

¹⁹ בארמ' הנוצ', עיין למעלה (הערה 11): דמא, דימא — dema; שולטהס, דקדוק האר' מית הנוצ', עמ' 56, 5. אפשר שאף בעברית הייתה הגייה כזאת בצד ש (או ש) שנתחברה ל'מה' בדגש חזק (ע"י ברגשטרסר, ZAW 1909, עמ' 52: 'הדגש שאחרי ש ואחרי ה"א הידיעה הריהו דגש coniunctivum'. ש שלפני אל"ף וה"א (קהלת וגיקודים בבליים — פורת, עמ' 149) אינו כנראה עניין לכאן. עיין גם דמתי (שבטיאל), מסורות התימנים וכו', שבות תימן, תש"ה, עמ' 121—122: שיין בשווא לפני אל"ף וה"א.

²⁰ בעדיות ה, ז: שִמָּה, בה"א.

²¹ כ"י אף הוא מחליף קמץ-פתח וצירי-סגול. אבל רחוק הוא מהפרזה. עיין לקמן פרק כ, פיסקה 9.

²² עיין למעלה, מבוא פיסקה 25.

²³ ידיעות המכון לחקר השירה, כרך ד, עמ' יח. המהדיר, אשכנזי, גיקד שם שִמא שלא כדיון. ע"י גם ש' אברמסון, לשוננו כרך סו, עמ' 189.

²⁴ הכרת טובה לד"ר י"ז כהנא [ז"ל], בעליו של כ"י זה, שהעירני לעיין בו (כ"י זה אינו מקפיד בדגשים).

²⁵ ממעט בקמצין, ובמקומם פתחין. ברשימה של מלים מנוקדות שהעתקתי משם אין סגול,

חילופי נוסחאות : שמא-שלא

4. למעלה, פיסקה 1, הובאו דברי גייגר: המשמעות העיקרית של 'שמא' הרי היא: 'שלא'. מעניינים כמה חילופי נוסחאות במשנה.
- שלא יקבע הדבר חובה (חלה ד, יא). כך בנוסחאות הישנים, אבל כ"י קאפח וכן ירושלמי חלה ס, סוף ע"ב: 'שמא'.
- שלא יצא ויערב ברגליו (עירובין ד, ט). כך גם במשנה שבבבלי וכ"פ; אף כ"מ 'שלא' על גרד; בשאר הנוסחאות: 'שמא'.
- שמא יביא את הפסח לידי פסול (פסחים ח, ו) גם ד"ק כך; בשאר הנוסח: 'שלא'.
- הזהרו שלא תגעו בשלחן (תגינה ג, ח). כ"מ: 'ואל', בשאר הנוסח: 'שמא'.
- זהיר זהיר בגחלתן שלא תכוה (אבות ב, טו) וכן כ"ק, כ"מ, ד"ר ומחזור ויטרי, אבל כ"פ ולו: שמא.
- זהיר זהיר שלא תתחיל לפניך שמא תכוה (תמיד ו, ג) וכן כ"ק, כ"פ וד"ר: לו: שמא... שמא; כ"מ: שלא... שלא; וכן תמיד, מהד' א' ברודי.
- עד שתדע שמא מעוברת היא צרתה (יבמות טז, א). כך בכל הנוסחאות שלפני.
- לפי העניין נראה: שמא = שלא.

פרק עשרים

שעה, בשעת, בשעתו*

1. יהודים, שאין אימת דקדוק עליהם, קוראים בספרים והוגים בדיבורם בְּשַׁעַת, בְּשַׁעְתּוֹ; ספרדים מלרע, ואשכנזים מלעיל. הגייה זו לא נראתה להם למשכילים מדקדקים: מניין לה לצורת שְׁעָה נטייה על דרך הסגוליים, כגון דַּעַת, דַּעְתּוֹ באו ואמרו: 'שעה' מגזרת ל"י היא ויש לומר שְׁעַת, שְׁעָתוֹ וכו', והמקובל בפינו בְּשַׁעַת וכו' שיבוש.
- אם איני טועה, ר"ז הענא ראשון היה למתקנים. וזה לשונו: 'תהא השעה הזאת

¹ ע"י הערה סמוכה.

² Der Mišna Traktat Tamid, Upsala 1936. העיר המהדיר במשנה זו: שְׁמָא

(כך) בכ"פ (המ"ם דגושה, והש"יין בשחא).

* לשוננו כרך כד (תש"ד), עמ' 157-162.

¹ שערי תפלה, יעסניץ, שנת תפ"ה, סי' קלח. בלשוננו, כרך כד, עמ' 22, הערה 23.

בסעות: ת"פ וכן שם, עמ' 25, הערה 44.

שַׁעַת רַחֲמִים וכו' ובכל הנוסחאות מצאתי שַׁעַת רַחֲמִים כולו פתח וקשה עלי הדבר מאד... דעתי נוטה שתהיה המלה מגזרת נחי למ"ד ה"א מלשון ואשעה בחקיך (תהלים קיט), שהוא עניין התעסקות והשתדלות... ולפי שהתעסקות והשתדלות לא יתכן להיות בזולת זמן... לכן קראו לחלק זמן מן הזמנים שעה... ומה ששגור בפי הכלי שעת רחמים כולו פתח אחשוב אני לפי שכלל מונח אצל המדקדקים שהשוא נוטה לקריאת אות הגרון ומה נולדה הטעות.

2. השיבו בטוב טעם ר"י עמדין, וזה לשונו: 'שַׁעַת השין קמוצה... גם קריאת העולם והשונים במשניות תכחיש הנחתו [של הרז"ה] שהכל אומרים בקמץ שעות, שעותיו, שעותיך, שעותיהם כשיוזמנו לדבר בהם. אין מי שיאמר שעות שעותיו וכו' השי"ן שואית... מפני היותה באמת לגזרת נחי עי"ן... גם אנחנו נייחס השבוש להמון בקריאת מלת שעת... לא מחמת שעשו נקוד שאינו חנועה (כמו שהוא השוא) חנועה הוא הפתח, אלא מחמת היותו באמת קמץ וכקריאת הספרדים ולהתדמותו לנקוד אות הגרון שאחריו... מזה נמשך הטעות לכל להחליף הקמץ בפתח'. כלומר: 'שעה' מגזרת נחי ע"ו היא, והנסמך צ"ל שַׁעַת, והקריאה שַׁעַת, שי"ן פתוחה, הרי היא בקריאת הספרדים ובהשפעת העי"ן הגרונית.

הסבר נכון ויפה במלים מעטות, ואוסיף בירורים.

3. 'שעה' שבלשון המשנה שאולה היא מארמית: אשתומם כְּשַׁעָה חֲדָא (דניאל ד, טז) וכן בתרגומים. אילו היתה 'שעה' מגזרת ל"י, היתה צורתה בארמית שַׁעָה, שַׁעָא. במילון הסורי לברוקלמן מובא ערך שעה בין צורות ע"ו (שַׁעָתָא, שַׁעָא, והשווה אֵלֵא בערבית. עיין שם, ביבליוגרפיה בראש הערך).

צורת היידוע שַׁעָתָא (דניאל ג, ו; ד, ל; ה, ה); הפתח של השי"ן בהשפעת הגרונית שלאחריה. יש גם נוסחאות שַׁעָתָא (שי"ן קמוצה); עיין חנ"ך מהדורת קיטל-קאהלי (ג, ו; ד, ל) וכן מהדורת שטראקי (דניאל ג, ו - בהערה). אף בניקוד

² בתפלת אבינו מלכנו לעשרת ימי תשובה. ³ ההסעמת שלי.

השערתו: שעה 'עניין התעסקות והשתדלות' (בלא התוספת 'שהתעסקות... לכן קראו חלק זמן מן הזמנים שעה') ראויה לעיון מיוחד. על סברות דחוקות באטימולוגיה של 'שעה', בעטם של מלומדים מודרניים, עיין, דרך משל, פרידריך דליטש, Prolegomena eines neuhebr.-aram. Wörterbuches, pp. 39-41.

⁵ לוח ארש, אלסונה, שנת תקי"ט, סימן קצח.

⁶ כגון במדבר טז, כא: יז, י; ישעי' נד, יח. לשון המקרא בכולם 'רגע'.

⁷ Gram. des Bibl.-Aram. מהדורה חמישית.

בכלי: שַׁעְתָּא (ד, ל⁸). בתרגום שה"ש א, יד: שַׁעְתָּא¹⁰, בקסעי תרגום א"י¹¹: בהדא שַׁעְתָּא¹², בה שַׁעְתָּא; בנסמך: בשַׁעַת עקתהון¹³; בלשון רבים: שַׁעַן (מ"ב כ, ט, י, יא¹⁴ וכן ישעי' לח, ח¹⁵); אבן שַׁעִיא (מ"ב כ, יא; ישעי' שם – פעמיים)¹⁶. בחשובות הגאונים, מהדורת מרמורשטיין, אוצר החיים, שנת תרפ"ח: עשרין וארבע שאעי (עמ' כט), כ"ד שאעי (עמ' לו).

4. הרי שהארמית היהודית קיימה את הצורה הקדומה של העי"ן המונעת: שַׁעְתָּא, שַׁעְתָּא, שַׁעְתָּא. לא כן הארמית הנוצרית, היא קיפחה את נעות העי"ן: שַׁעְתָּא¹⁷; בנפרד מסומנת השי"ן בנקודה תחתיה¹⁸ (סימן לתנועה קלה, מעין שווא נע). קריאתם של הספרדים (וכן של האשכנזים) הרי היא, כאמור לעיל, שַׁעְתָּא¹⁹, העי"ן בשווא נח. על כך, מסורת שבעל פה, מעיד שד"ל²⁰: שעה מלה ארמית 'נהגו הקדמונים לומר שעה, שַׁעַת שַׁעְתָּו והקמץ הוא רחב אעפ"י שאחריו שווא נח. עיין גם איגרותיו, חלק ט, עמ' 1284: שעה כמו בסורית. אין צריך לומר, כי דכריו על 'קמץ רחב' אינו אלא עניין דקדוקי פורמאלי, ואף הוא, שד"ל, היה הוגה הגייה מסורתית: השי"ן בתנועת a והעי"ן בשווא נח. וכך מנוקד במשניות

⁸ מהדורת שטרק, שם, עמ' 34. הפתח של העי"ן הרי הוא במקום שווא נע, עיין לקמן, הערה 11.

⁹ Raphael Hai Melamed, The Targum to Canticles, p. 66.

¹⁰ מובא שם בהערות עמ' שני כ"י (בפנים 'זמנא' כבספרי הדפוסים). השווא של העי"ן נ. ע.

¹¹ קאהלי, MdW II עמ' 18.

¹² העי"ן בפתח במקום שווא נע, הגייה 'ספרדית', וכן בקסעים הללו: ועבדו ואכלו (עמ' 9), כיון דחמא (עמ' 19), ארום (שם), עלינן (עמ' 20).

¹³ לניקוד 'שַׁעְתָּא' עי' גם דלמן, דקדוק הארמית 216.

¹⁴ כך במהדורת שפרבר, כתבי הקודש בארמית, כרך ב, תרגום יונתן לנביאים ראשונים, לידן, א. י. בריל 1959. כספרי הדפוסים, גם דפוס וויניציאה רע"ח ורפ"ד, משובש, אבל ברובם השי"ן קמוצה.

¹⁵ מהדורת שפרבר, כספרי הדפ' כנ"ל, הערה 12.

¹⁶ במהדורת סטנלינג היר"ד דגושה דגש סיברני. בשני הדפ' הג'ל פעם אחת 'שעי', שיבוש.

¹⁷ Schwally, Idioticon, p. 97; Schulthess, Lexicon Syropalaestinum, p. 211.

¹⁸ התי"ו דגושה גם בפי האשכנזים.

¹⁹ המסדרונה, שנה ב, עמ' קיח–קיט.

חיציאה תצ"ז ובמשניות מנטובה תקל"ז: העי"ן בשווא פשוט והתי"ו דגושה.⁹
 5. ברוח הלשון העברית צ"ל שַׁעַת, שַׁעַתוּ וכו', כדברי ר"י עמדין, למעלה,
 פיסקה 2, כמו קָמָה, קָמָת; מפני עֲקָת רשע (תהלים נה, ה), ניקוד כזה נמצא
 בכי"פ¹⁰: בַּשַּׁעַתוּ (פאה ז, א, ב), בַּשַּׁעַתָּה (שם ח, ב). אף בטקסטים הכבליים¹¹
 שַׁעַתָּה (נדה ט, ח)¹², בַּשַּׁעַתָּה (כך! תו"כ כי"ר, עמ' קיב, ג"פ), בַּשַּׁעַתָּן (שם),
 אבל: לַשַּׁעַתָּה שי"ן קמוצה (שם, עמ' קפא). הנסמך: בַּשַּׁעַתָּי, בַּשַּׁעַתָּמ. אף
 רמב"ם ששון: בַּשַּׁעַתָּן (פאה ח, ב). שם ז, א, ב לא מנוקד.

התימנים הוגים שַׁעַת, שַׁעַתָּה¹³ וכו' כניקודים הנ"ל. וכך מנוקד בכ"י תימני:¹⁴
 בַּשַּׁעַת (מכשירין ג, ח; זבים ה, א); בַּשַּׁעַתוּ (בב"מ ז, א), וַשַּׁעַתוּ (ערכין ו, ה),
 לַשַּׁעַתָּה (עדיות ג, ו), שַׁעַתָּן (שם א, א; נדה א, ג, ה), שַׁעַתָּה (נדה א, א וכו' וכו').
 כשבאחי לנקד, צירפתי מסורת חיה, עברית, של התימנים לניקודים ישנים
 של כתבי-יד, כנ"ל, וניקדתי שַׁעַת, שַׁעַתוּ וכו'.¹⁵

שעת וכו' כניקוד כ"י קויסמן

6. לא הזכרתי למעלה את דרכו של כי"ק בניקוד 'שעה' לנטייתיה, מפני שאין
 ללמוד ממנו כלום למעשה. אף על פי כן יש להאריך בו מבחינה אחרת. לכאורה
 נראה כאן נקדן כי"ק כמגמגם בכל לי דקדוק אלמנטריים; אבל כשנעיין בניקודו

¹² פאה ז, ב: בַּשַּׁעַתוּ, ע"י לקמן פיסקה 10.

¹³ טעיות דפוס מעטות — בַּשַּׁעַתוּ (תי"ו דגושה), שַׁעַתָּה (כנ"ל), שַׁעַתוּ (תי"ו רפה) —
 אינן משנות כלום. אף אין להסיק כלום מניקודי דפ' קושטא: שַׁעַתוּ וכו' וכו' — בכולן
 העי"ן בחטף פתח והתי"ו רפה. דפוס חשוב זה נוהג 'חירות' גמורה בכגון אלו. אף מנוקד
 בו דַּעַתוּ וכו' וכו' — בכולן העי"ן בחטף פתח והתי"ו רפה.

¹⁴ כ"י זה מנוקד עד תחילת גטין (יבמות, כתובות, נדרים, גטין).

¹⁵ במלים שמקורותיהן אינם לפני רומן אני לפורת, לשון חכמים, עמ' 93.

²¹ פרידמן, יארבוך, עמ' 281, שם משנה ט (סדר אחר).

²² קאהלי, סכסטים של המשנה מנוקדים בבליה, HUCA X, עמ' 215, 220.

²³ קאהלי כנ"ל, HUCA XII-XIII, עמ' 307, ע"י גם פורת, שם: בַּשַּׁעַת, שַׁבַּשַּׁעַת;
 גם שַׁעַת (בשווא, צ"ע בכה"י).

²⁴ דמתי (שבטיאל), קונטרסים ב, עמ' 68. ²⁵ הוא כ"י ירושלים.

²⁶ וכבר העיר בנס, מונטשריפט 70 (1906), 123—124: צ"ל שַׁעַת רחמים, כמו קָמָת.
 אף מיטוור, ספר היובל לכב' הרב הרץ (ו"ל), לונדון תש"ג, עמ' 329—330: שַׁעַת רחמים,
 עמ"י הסורית הערבית.

ב'שעה' ובשכמותה, נראהו מהלך בשכילי מסורות ישנות ונלמד לנהוג בו כבוד אף בפרטים אחרים.

לענייננו, לניקוד 'שעה', נקדים דברים אחדים לדגש ורפה באותיות בג"ד כפ"ת. כ"ק אינו מזלזל בסוג זה: דגש במקומו, וקו אופקי לסימן הרפה במקומו. כ"ק בדפוס צילום מצוי לעיון, לפיכך לא ארבה בדוגמאות לעניין רפות בג"ד כפ"ת בתחילת תיבות אחרי אותיות אהו"י. המעיין שם ימצא כמות מועטת ביותר של יוצאים מן הכלל. הכלל הוא: עד שלא גילגלה, כיוצא בו, סוכה גדולה, שהוא תלמיד, מפני תקון המזבח, המוציא כלים, לא תחמוד וכו' וכו'. הבחנה זו נראית מציאות חיה במקומו ובזמנו של הנקדן. אנחנו שכחנו מציאות זו, ומדגישים בג"ד כפ"ת בתחילת תיבות אחרי אהו"י.

7. נוהג זה של כ"ק מוליך אל קטע אחד מקטעי התרגום הא"י, שהם אוצר יקר של מסורות לשון ישנות. קטע זה, עמ' 6-7 (תרגום בראשית ד, ד-טז), מקפיד בדרך כלל בדגשים חזקים וקלים. אף מסמן הוא במקומות מעטים בקו אופקי את רפות בג"ד כפ"ת. והרי דוגמאות: למה-כען, ולמה כען (פסוק ו), לעלמה דאתי (ז), ואין לא תייטב (שם), דיצרא ב"שא (שם), לאפי ברא (ח), נפקו תריהון לאפי ברא (שם), חמי אנה דברחמין (שם) וכו'. אבל: ית דורן דידה (ז) ולדורון דידה לא קבל ברעוה (ה) ואשתני זיוהן דאפרי (שם) וכו'.

על מציאות זו של הקפדה בבג"ד כפ"ת הרפות מעיד ר' סעדיה גאון²⁷: 'מנהג לשון אבותינו הוא... ואין זה נוהג במקרא כלבד, אלא בכל הדיבור והשיחה, אף בקרב הנשים, כמו שמספרים, כי אישה אחת הלכה אל המורה ואמרה לו יא ספרא אפני ברי, כלומר שלח את בני, ולא אמרה ברי דגוש, ואחת מהן קראה לבנה גר גד דגוש ולא נענה, ואז קראה יא גר רפי, מפני שהוסיפה יא'.'²⁸

8. כתבתי למעלה, תחילת פסקה 6: נקדן כ"ק נראה כמגמגם בניקוד 'שעת' וכך הוא מנקד בשעת, גם בשעת (הגייה ספרדית) בפאה: בשעתו (ז, א, ב), בשעתן

²⁷ אפשר שיש קיבוצים המקמדים בכללי בג"ד כפ"ת, ואנכי לא ידעתי.

²⁸ קאהלי, MdW II, עמ' 6 ואילך.

²⁹ ע"י גינזברג, תרביץ שנה ה, 381-383.

³⁰ פירוש ספר יצירה, מהדורת למברט, עמ' 45. תרגום עברי בידי ז' בן חיים, לקט

מקורות לתולדות הדקדוק העברי, קונטרס ב, עמ' 10.

^{30*} [י"ג אפשטיין, דקדוק ארמית בבליה, ירושלים 1960, עמ' 17: כחנת רס"ג לארמית

בבליה].

(שם ח, ב); הרי קריאה על דרך הניקודים הארמיים הישנים³¹, ועדיין קיימת געות העי"ן. מעתה תמוה ניקוד שאר הצורות שבנטייה (י"ז פעמים): בַּשְׁעָתוֹ (בכ"מ ז, א), וְשַׁעְתּוֹ (ערכין ו, ה), לַשְׁעָתָה (עדיות ח, ו), שַׁעְתָּה (שם א, א; גדה א, א, ב, ג, ד, ה ועוד כמה פעמים במסכת זו), שַׁעְתָּן (עדיות א, א; גדה א, א, ג, ה). שווא פשוט בגרוניות הרי הוא לדעת הכל נח, אם כן, מה הוא סימן הקח שמעל לתי"ו? נראה כגמגום ואינו גמגום.

הטעמתי למעלה, פסקה 6, שנקדן כי"ק אינו מזלזל בדגושות ורפות והבאתי דוגמאות. אעיר כאן בייחוד על 'דעת' (משקל 'שעת'). כאן מדייק כי"ק: דַּעְתִּי, דַּעְתּוֹ, דַּעְתָּה וכו' וכו' (כ"ד פעמים)³². על כורחך אין שם גמגום לא בשווא הפשוט ולא בתי"ו הרפה של צורות 'שעה'. תן דעתך, שלא שינה אפילו פעם אחת לא בעי"ן ולא בתי"ו.

9. קשה לומר, שנקדן אחר הוא שניקד סדר זרעים, או מסכת פאה בלבד, שנמצאים בה הניקודים הנ"ל בחטף פתח; שיטה אחת היא בכי"ק בניקוד כמה סוגי דקדוק ומלים (פרט לכמה וכמה טעיות ומעין זה).

כבר הערתי³³, שכ"י זה בדרך כלל אינו מפריז בניקודים 'ספרדיים', אבל יש בו יוצאים מן הכלל. נקדן, מרוב עבודה וחוסר שהות, ודאי אינו נותן דעתו לעיין בכללי דקדוק וכיוצא בזה. פעמים מעלה קולמוסו, בייחוד במלים שגורות, ניקוד משובש, שיבוש שבכתב שאינו שיבוש שבעל פה – כגון קמץ-פתח וצירי-סגול בידי נקדן ספרדי – והוא חוזר עליו, על דרך 'הותרה לו', עד לידי קביעות³⁴. כך נהג נקדן כי"ק. כמה מלים בדקתי בדרך עיון. שָׁמָּה, בצירי, בכל מקום³⁵. 'אבל' נמצא במשנה, על פי הקונקורדנציה של הרב קוטובסקי, יותר מארבע מאות פעמים; בכי"ק מצאתי, בזרעים ובמועד, ארבע פעמים אָבֵל נגד מאה פעמים ויותר אָבֵל בפתח; כל 'על מַנֵּת' בפתח, 'זכנס' (בינוני) בכל מקום בפתח.

³¹ למעלה, פסקה 3.

³² בדפוס כ"ז פעמים. כי"ק: כתובות ו, ו וליתא 'מדעתה' בגדרים יג, ב 'לדעתה' בגליון בלא ניקוד; בסוטה ט, ו 'לבנר במקום 'דעתנא'.

³³ למעלה, מבוא, פסקה 23.

³⁴ כגון למעלה, פרק חשעה עשר, הערה 18: בדפוס אמ"ד שְׁנִי, הֶשְׁנִי, בַּשְׁנִי וכו'; השי"ן בשווא במקום צירי.

³⁵ למעלה, שם, פסקה 2.

שני נקדנים — כיצד 'נתכווננו' לאותם שיבושים ממש? מפני מה בשלוש המשניות שבפאה העי'ן בחטף פתח ובשאר המשניות, יי' פעמים, העי'ן בשוא פשוט — איני יודע. על כל פנים השוא נע. אילו נהג כך רק נקדן כ"ק, שמא אפשר היה לתרץ בדוחק, אבל בסמוך, פסקה 10, נראה, שאף משניות מנוקדות אמ"ד גוהגות כך בפאה וברובן של שאר המשניות. ומוטב שלא לפלפל יותר מדאי, ונסתפק לפי שעה בראיית המציאות.

בשעתו הרי היא בדרגת התפתחות שלפני האחרונה, שהת"ו דגושה בה: שְׁעָתִי < שְׁעָתִי < שְׁעָתִי < שְׁעָתִי. כנראה הגה נקדן כ"ק, או שמע, עי'ן מונעת נעות מועטת.

10. חייב אני להוסיף דברים בניקוד המשניות דפוס אמ"ד בעניין הנ"ל. יי' פעמים מנוקדת 'שעה' לנסיותיה בדפוס זה (כב"מ ז, א: אם אתה עושה להם כסעודת שלמה לא יצאת וכו' ואין שם 'בשעתו'). מעניין מאוד, שנקדן דפוס זה נהג ב'שעה' בדרך כלל כניקוד כ"ק; בפאה, בשלוש המשניות, העי'ן בחטף פתח והת"ו רפה, ב"א משניות העי'ן בשוא פשוט והת"ו רפה, ובשאר המשניות העי'ן בשוא פשוט והת"ו דגושה. לא כן 'דעת' לנסיותיה (כ"ז פעמים במשנה). ב"ח משניות הת"ו דגושה כדין. בשאר המשניות העי'ן בשוא פשוט (פרט לאחת: חטף פתח) והת"ו רפה.

נקדני אמ"ד הרי אינם מבחינים בין ת"ו דגושה לת"ו רפה, לפיכך אין פלא שטעו והחליפו בניקודם רפות בדגושות ולהפך; הולכים בכגון אלו אתר הרוב.

פרק עשרים ואחד

שותף

למעלה פרק שלישי, פסקה 10, ניקדתי 'קיתח', הת"ו דגושה אחרי חירק ארוך והערתני על קריאת תימנים. דומה לכך 'שותף' במסורת התימנים: הת"ו דגושה אחרי שורקו. כ"י קויפמן: שותף, שותפים (הת"ו רפה), וכן רמב"ם ששון, תרומות ג, ג: פסחים ה, א. כ"י פרמה פעמיים הת"ו דגושה (ערוכין ו, ה; גדרים

³⁶ ראוי להעיר, שטיב הדיו של נקדן כ"ק אינו שזה בכל הספר.

³⁷ פעם אחת: בשעתו. ³⁸ בארבע משניות העי'ן בחטף.

¹ שבטאל, מבוא לברכות ר"ש הלוי, עמ' 9.

ה, א) ואין להסיק מכאן כלום. בניקוד כבלי: שותפים¹ (נדרים ה, א)². קריאה זו, בשורק, מקבילה ל'שותף' שבאשורית. מניקודיהם של דפוס קושטא ושל דפוס אמ"ד ת"ו אנו למדים מסורת שותף בחולם, בסורית שותפא (שותף < שותף, על דרך הושב < הושב, וכמה כיוצא בהן), והדין גותן שיש לדגות ולנקד כך. ואמנם נמצא ניקוד כזה.

בפרטות: כ"ב פעמים נמצאת צורה זו במשנה, מהן בדפוס קושטא חמש פעמים השי"ן חלומה (כבא בתרא ג, ג; ג, ז — ארבע פעמים). ואם יטעון טוען: שיבושים הם בדפוס זה, יש להשיב: בדפוס אמ"ד הנ"ל רובן ככולן השי"ן חלומה (יוצאות מן הכלל ערובין ו, ה, ז)³. ברור, על כל פנים לגבי דפוס אמ"ד, שניקוד 'שותף' לא בדרך מקרה הוא: לנקדני אמ"ד המרבים בחולם, אף צורת שותף היתה ידועה, ונקדן קושטא המרבה בשורק אף צורת שותף ידע. 'שותף' צורה פורטוגזית?

חיבה זו שגורה הרבה בדיבור ובספרות ונהגו לנקד שותף, שתפים, כניקוד דפוס מנטובה⁴. גמגמתי הרבה ונמנעתי מלנהוג בה מנהג 'קיתוף'.

¹ על גבי התי"ו אין לא סימן דגש ולא סימן רפה.

² קאהלי 11, עמ' 285; פורת, עמ' 125. אף הביא שם, פורת, 'שותף' מתורת כהנים כ"י רומי 197 (עמ' שצ"ד במהדורת פינקלשטיין); ביקשתי ולא מצאתי. בתורת כהנים, שם, עמ' שצא: 'שותפין' (התי"ו כמו למעלה, הערה *1).

³ עיין מילונים. [י"ג אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים וכו', 1962, עמ' 188: 'שותף על משקל עובר'] — לא ברור.

⁴ תי"ו רפה. נקדן דפוס וויניציאה תסד—ה הוסיף: שותפים (כלים יח, ט) והשאר בחולם. דפוס וויניציאה תצ"ז, הנגרר הרבה אחרי דפוס אמשטרדם ת"י, חמש פעמים 'שותפים'. בדפוס ליחרנו רובן בשורק ומיעוטן בקיבוץ (שתפים). בדפוס מנטובה כולן בקיבוץ.

⁵ עיין למעלה, הערה 4.

מחלקה שלישית: פרקי דקדוק

מספר	שם	מספר	שם	מספר	שם
1	א	11	א	21	א
2	ב	12	ב	22	ב
3	ג	13	ג	23	ג
4	ד	14	ד	24	ד
5	ה	15	ה	25	ה
6	ו	16	ו	26	ו
7	ז	17	ז	27	ז
8	ח	18	ח	28	ח
9	ט	19	ט	29	ט
10	י	20	י	30	י
11	יא	31	יא	41	יא
12	יב	32	יב	42	יב
13	יג	33	יג	43	יג
14	יד	34	יד	44	יד
15	טו	35	טו	45	טו
16	טז	36	טז	46	טז
17	יז	37	יז	47	יז
18	יח	38	יח	48	יח
19	יט	39	יט	49	יט
20	כ	40	כ	50	כ
21	כא	41	כא	51	כא
22	כב	42	כב	52	כב
23	כג	43	כג	53	כג
24	כד	44	כד	54	כד
25	כה	45	כה	55	כה
26	כו	46	כו	56	כו
27	כז	47	כז	57	כז
28	כח	48	כח	58	כח
29	כט	49	כט	59	כט
30	ל	50	ל	60	ל
31	לא	51	לא	61	לא
32	לב	52	לב	62	לב
33	לג	53	לג	63	לג
34	לד	54	לד	64	לד
35	לה	55	לה	65	לה
36	לו	56	לו	66	לו
37	לז	57	לז	67	לז
38	לח	58	לח	68	לח
39	לט	59	לט	69	לט
40	מ	60	מ	70	מ
41	מא	61	מא	71	מא
42	מב	62	מב	72	מב
43	מג	63	מג	73	מג
44	מד	64	מד	74	מד
45	מה	65	מה	75	מה
46	מו	66	מו	76	מו
47	מז	67	מז	77	מז
48	מח	68	מח	78	מח
49	מט	69	מט	79	מט
50	נ	70	נ	80	נ
51	נא	71	נא	81	נא
52	נב	72	נב	82	נב
53	נג	73	נג	83	נג
54	נד	74	נד	84	נד
55	נה	75	נה	85	נה
56	נו	76	נו	86	נו
57	נז	77	נז	87	נז
58	נח	78	נח	88	נח
59	נט	79	נט	89	נט
60	ס	80	ס	90	ס
61	סא	81	סא	91	סא
62	סב	82	סב	92	סב
63	סג	83	סג	93	סג
64	סד	84	סד	94	סד
65	סה	85	סה	95	סה
66	סו	86	סו	96	סו
67	סז	87	סז	97	סז
68	סח	88	סח	98	סח
69	סט	89	סט	99	סט
70	ע	90	ע	100	ע
71	עא	91	עא	101	עא
72	עב	92	עב	102	עב
73	עג	93	עג	103	עג
74	עד	94	עד	104	עד
75	עה	95	עה	105	עה
76	עו	96	עו	106	עו
77	עז	97	עז	107	עז
78	עח	98	עח	108	עח
79	עט	99	עט	109	עט
80	פ	100	פ	110	פ
81	פא	101	פא	111	פא
82	פב	102	פב	112	פב
83	פג	103	פג	113	פג
84	פד	104	פד	114	פד
85	פה	105	פה	115	פה
86	פו	106	פו	116	פו
87	פז	107	פז	117	פז
88	פח	108	פח	118	פח
89	פט	109	פט	119	פט
90	צ	110	צ	120	צ
91	ца	111	ца	121	ца
92	צב	112	צב	122	צב
93	צג	113	צג	123	צג
94	צד	114	צד	124	צד
95	צה	115	צה	125	צה
96	צו	116	צו	126	צו
97	צז	117	צז	127	צז
98	צח	118	צח	128	צח
99	צט	119	צט	129	צט
100	ק	120	ק	130	ק
101	קא	121	קא	131	קא
102	קב	122	קב	132	קב
103	קג	123	קג	133	קג
104	קד	124	קד	134	קד
105	קה	125	קה	135	קה
106	קו	126	קו	136	קו
107	קז	127	קז	137	קז
108	קח	128	קח	138	קח
109	קט	129	קט	139	קט
110	ר	130	ר	140	ר
111	רא	131	רא	141	רא
112	רב	132	רב	142	רב
113	רג	133	רג	143	רג
114	רד	134	רד	144	רד
115	רה	135	רה	145	רה
116	רו	136	רו	146	רו
117	רז	137	רז	147	רז
118	רח	138	רח	148	רח
119	רט	139	רט	149	רט
120	ש	140	ש	150	ש
121	שא	141	שא	151	שא
122	שב	142	שב	152	שב
123	שג	143	שג	153	שג
124	שד	144	שד	154	שד
125	שה	145	שה	155	שה
126	שו	146	שו	156	שו
127	שז	147	שז	157	שז
128	שח	148	שח	158	שח
129	שט	149	שט	159	שט
130	ת	150	ת	160	ת
131	תא	151	תא	161	תא
132	תב	152	תב	162	תב
133	תג	153	תג	163	תג
134	תד	154	תד	164	תד
135	תה	155	תה	165	תה
136	תו	156	תו	166	תו
137	תז	157	תז	167	תז
138	תח	158	תח	168	תח
139	תט	159	תט	169	תט
140	י	160	י	170	י
141	יא	161	יא	171	יא
142	יב	162	יב	172	יב
143	יג	163	יג	173	יג
144	יד	164	יד	174	יד
145	טו	165	טו	175	טו
146	טז	166	טז	176	טז
147	יז	167	יז	177	יז
148	יח	168	יח	178	יח
149	יט	169	יט	179	יט
150	כ	170	כ	180	כ
151	כא	171	כא	181	כא
152	כב	172	כב	182	כב
153	כג	173	כג	183	כג
154	כד	174	כד	184	כד
155	כה	175	כה	185	כה
156	כו	176	כו	186	כו
157	כז	177	כז	187	כז
158	כח	178	כח	188	כח
159	כט	179	כט	189	כט
160	ל	180	ל	190	ל
161	לא	181	לא	191	לא
162	לב	182	לב	192	לב
163	לג	183	לג	193	לג
164	לד	184	לד	194	לד
165	לה	185	לה	195	לה
166	לו	186	לו	196	לו
167	לז	187	לז	197	לז
168	לח	188	לח	198	לח
169	לט	189	לט	199	לט
170	מ	190	מ	200	מ
171	מא	191	מא	201	מא
172	מב	192	מב	202	מב
173	מג	193	מג	203	מג
174	מד	194	מד	204	מד
175	מה	195	מה	205	מה
176	מו	196	מו	206	מו
177	מז	197	מז	207	מז
178	מח	198	מח	208	מח
179	מט	199	מט	209	מט
180	נ	200	נ	210	נ
181	נא	201	נא	211	נא
182	נב	202	נב	212	נב
183	נג	203	נג	213	נג
184	נד	204	נד	214	נד
185	נה	205	נה	215	נה
186	נו	206	נו	216	נו
187	נז	207	נז	217	נז
188	נח	208	נח	218	נח
189	נט	209	נט	219	נט
190	ס	210	ס	220	ס
191	סא	211	סא	221	סא
192	סב	212	סב	222	סב
193	סג	213	סג	223	סג
194	סד	214	סד	224	סד
195	סה	215	סה	225	סה
196	סו	216	סו	226	סו
197	סז	217	סז	227	סז
198	סח	218	סח	228	סח
199	סט	219	סט	229	סט
200	ע	220	ע	230	ע
201	עא	221	עא	231	עא
202	עב	222	עב	232	עב
203	עג	223	עג	233	עג
204	עד	224	עד	234	עד
205	עה	225	עה	235	עה
206	עו	226	עו	236	עו
207	עז	227	עז	237	עז
208	עח	228	עח	238	עח
209	עט	229	עט	239	עט
210	פ	230	פ	240	פ
211	פא	231	פא	241	פא
212	פב	232	פב	242	פב
213	פג	233	פג	243	פג
214	פד	234	פד	244	פד
215	פה	235	פה	245	פה
216	פו	236	פו	246	פו
217	פז	237	פז	247	פז
218	פח	238	פח	248	פח
219	פט	239	פט	249	פט
220	צ	240	צ	250	צ
221	ца	241	ца	251	ца
222	צב	242	צב	252	צב
223	צג	243	צג	253	צג
224	צד	244	צד	254	צד
225	צה	245	צה	255	צה
226	צו	246	צו	256	צו
227	צז	247	צז	257	צז
228	צח	248	צח	258	צח
229	צט	249	צט	259	צט
230	ק	250	ק	260	ק
231	קא	251	קא	261	קא
232	קב	252	קב	262	קב
233	קג	253	קג	263	קג
234	קד	254	קד	264	קד
235	קה	255	קה	265	קה
236	קו	256	קו	266	קו
237	קז	257	קז	267	קז
238	קח	258	קח	268	קח
239	קט	259	קט	269	קט
240	ר	260	ר	270	ר
241	רא	261	רא	271	רא
242	רב	262	רב	272	רב
243	רג	263	רג	273	רג
244	רד	264	רד	274	רד
245	רה	265	רה	275	רה
246	רו	266	רו	276	רו
247	רז	267	רז	277	רז
248	רח	268	רח	278	רח
249	רט	269	רט	279	רט
250	ש	270	ש	280	ש
251	שא	27			

[illegible]

פרק עשרים ושניים

בניין נתפצל *

1. צורת נתפצל נמצאת פעם אחת במשנה: נתוספו (ערובין ו, ז). בשאר מקורות חז"ל מצויות כמה וכמה צורות נתפצל, של 'סף' ושל שרשים אחרים. נתפצל בארמית ובסורית ידוע ומפורסם ואין פקפוק בקריאתו בטקסטים מעקדים. מקובל לקרוא במשנה הגל, בעירובין, נתוספו, וכן, דרך משל: לא הגלה הקבה את ישראל לבין האומות אלא כדי שנתוספו עליהם גרים (ספחים פו, ע"ב). וכך בארמית: נתוספו כמה מאה ספסלי... נתוספו ארבע מאה ספסלי (ברכות כח, ע"א). ומנוקד: ונתוספון (ח"א שמות א, י) וכמה כיוצא בו; עיין דלמן, דקדוק הארמית, עמ' 314. בעירובין, שם, בכמה נוסחאות 'ניתוספו', ביד. בספרי במדבר פיסקה ו, דפוס ראשון, ב' פעמים 'ניתוספו', ביד; במהדורותיהם של איש שלום ושל הורוביץ נשמטה י"ד זו, שיש בה מעין רמז לבירור הצורה. אפשר להוסיף ולהאריך, ואין צורך בכך.
- בכ"ק מנוקד בעירובין, שם: 'נתוספו': ד"ק, אמ"ד: נתוספו. צורת הפסק שלא בסוף המשפט, כדרכם של ספרדים ועוד בבנין נפעל ובבנין הופעל: דפ' מנוסבה וליוורגו: נתוספו. וכן ר"י בנעט¹ וכן משנה מפורשת מאת אליעזר לוי וכו', סדר מועד, הוצאת 'סיני', תל-אביב תשי"ג.

* תויבין שנה א, ספר ב (תר"ץ), עמ' 118—122.

¹ וכך שגור בפי הכל: עיין, דרך משל, ר"א בחור: 'ובהרבה מקומות נתוסף על לשון המקרא' (תשבי, דפוס איזנה, ערך אפילו), 'והריות הוא מה שנתוסף על הקוד (שם, ערך קר).

² נשתבש הכותב וצ"ל: ניתוספו.

³ עיין לשוננו א, עמ' 190, קונטרסים א, עמ' 28—29; שם ב, עמ' 47, הערת א' בן יעקב: אף דרכם של יהודי בבל כך.

⁴ משניות גרמנית.

2. כבר העיר גייגר (Lehrbuch zur Sprache der Mischna, 1845, p. 39) כי ניתוספו בניין נתפעל הוא. ועיין ד' קסל. ספר הכחרי מתורגם גרמנית. מהדורה ב, 1869, עמ' 293: נתוסף (כחרי, תחילת מאמר ג) הרי הוא Nittafal, בארמית אתוסף - אתאוסף. וכן Salomon Stein, Das Verbum der Mischnaspr., Berlin 1888, p. 33. לדעת וייס, משפט לשון המשנה, עמ' 93, אין נתוספו אלא 'הרגל בטעות' וראוי להקרא הויו בפתח נתוסף על משקל הַתּוֹדַע: והסכים עמו אלברכט, Neuheb. Grammatik, עמ' 109. ניסן ברגרין, תורת הצורות, עמ' 113, 174-175: נתוספתי וכו' [הגל, גם לשונו לעם, אלול תשי"ג].

אין שום ספק, שצדקו גייגר ואחרים, ויש גם בלשון המשנה נתפעל כמו בארמית וסורית. והרי זה ברות דרכי ההתפתחות של שימוש הרפלקסיבים. בניין נפעל ירש במקרא את רוב מקומו של פֶּעַל (פסיב הקל בלא דגש בעה"פ); לשון המשנה ביטלה כמעט לגמרי את בניין פֶּעַל, פסיב הכבד, בעבר ובעתיד, ובמקומו בא בניין נתפעל; כגון נתארסה, נתקדשה, נתגרשה (במקום אורסה - במקרא: אֶרְשָׁה - קודשה, גורשה) וכמה כיוצא בהם. אף במקרא צורות התפעל המשמשות במקום בניין פֶּעַל, כגון: יִדְבָּא (איזב ה, ד-עיין שם פירוש רש"י), יִשְׁתַּכַּח (קהלת ת, י) ועוד. מכאן פסיעה קלה לבטל גם את בניין הַפְעֵל ולהכניס במקומו בניין חזר. כך עשתה הארמית; בארמית המקרא משמש עוד בניין הופעל⁵ וכן בארמית המצרית⁶. הארמית שלאחר כך הוסיפה והכניסה בניין אִתְפַּעֵל במקום הופעל. כלומר

⁵ השיג עליו גייגר, עמ"י דבריו למעלה, Jüdische Zeitschrift שנה 5, עמ' 175: לא הבחין וייס, כי נתוסף צורה פסיבית היא של 'הוסיף', בניין הפעיל.

⁶ הרבה מה'מדקדקים' שבמדברי עברית הראשונים (לא כולם קראו את דברי וייס) גזרנו 'לתקן' את ה'שיבוש' ועלתה להם לעקור צורת לשון, שהיה בה גרעין של התפתחות חשובה. על 'תיקון' זה העירותי ב'התור' תרפ"ג, גיליון לח.

לא ברורה כוונתו של דלמן, המנקד נתוסף, כמקובל, ומוסיף בצידו Nitpo. (כאילו התייגו של השורש), לוי ויסטרוב, Nithpa, ומנקדים אף הם נתוסף בחולם.

[עד היכן גשתרש ה'תיקון': מחבר הכותב על המגיד מקוונץ מביא ממסכת פסחים (למעלה, ראש פסקה 1): 'כדי שיתווספו (ויו כפולה) עליהם גרים' (באחד מגליונות הצופה), אף ראיתי עורכים מכתבים כך רבנים גדולי תורה].

⁶ עיין לקמן בניין פועל.

⁷ עיין בואר ולאגדר, Gram. des Bibl.-Aramäischen, 1927, pp. 93-94.

⁸ פ' לאגדר, Laut- und Formenlehre des Ägyptisch-Aramäischen, 1928, pp. 44, 50.

הצורות המיוחדות של הפסיבים מסתלקים והולכים ובמקומם באות צורות רפלקסיביות.⁸

אף בבניין הופעל שבלשון המשנה כך: אין צורות ניתוסף. ניתקד וכו' (עין לקמן) אלא ניסיון להשלים בניין נתפעל במקום הופעל (עין בראש. כמו נתפעל במקום התפעל שבמקרא).

3. וכך גם:

נתקד (נתפעל של יקד). 'האש היתה מתוקדת' (ת) בו... האש היתה מתוקדת בר (ויקרא רבה ו, ח). תיבה זו לא הוכררה מצד צורתה במילתים; עין יסטרוב ובן-יהודה. בויקרא רבה כ"י לונדון⁹ גרס כאן, כמו בילקוט צו, סוף רמז תעט וראש רמז תפ: המזבח היה מוקד באש... מחזיק בו; אבל גירסת ספרי הדפוס עשויה יותר ללשון המקרא הנדרש: ואש המזבח תוקד בו (ויקרא ו, ב). במדרש הגדול צו: מתיקדת, ביו"ד במקום וי"ו; כך בכ"י שלי (במהדורת גא רביעביץ)¹⁰. עי' גם גינצבורג, גזי שכטר א. קטעי מדרש והגדה, עמ' 79¹¹.

ניתותר (נתפעל של יתר). פסחים גט, ע"ב: כשנתותרו; דפוס חציצאה ר"פ. גם רשי: כשניתותרו (ביו"ד). יש נוסחאות: כשניתותרו (ילקוט משפטים, סוף רמז שנו; שם צו, רמז תפד). איברי עולה שנתותרו (יומא מו, ע"א); כ"י מינכן: שניתותרו, וכן שם כמה פעמים ברשי ובתוספות. גם מעילה ח, ע"ב. הרבה פעמים ברשי, כגון: שהשלים בניע ניתותר (פסחים פג, ע"א), שניתותרו תפסלו (שם). על צורה זו-ניתותר-הסכימו הכל, שהיא בנן חחר של הותיר: לוי, מילון וכו': itaf;

⁸ עין דלמן, דקדוק הארמית, עמ' 250. על הארמית הנוצרית שבא"י עין שולטהס, Gram. des christl.-paläst. Aram., pp. 59-60.

⁹ תרגום אונקלוס: מא דין לא מתוקד אסנא (מדוע לא יבער הסנה — שמות ג, ג). מתוקד בספרי הדפוס ובמהדורת שפרבר.

¹⁰ בויקרא רבה כ"י רומי (צילום בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שבירושלים) חכרה כל פרשה ז [עין ויקרא רבה, מהדורת מ' מרגליות, עמ' קנח].

¹¹ גזי יארק תר"ץ, עמ' 119. עי' שם הערה נא.

¹² אף נמצא בניין הפעיל של יקד: שאילו נתן להם רשות היו מוקדין עולם (בראשית רבה, מהדורת תיאודור, מת, ו). ביסטרוב, נוספות ערך יקד: מוקדין, חסר ירד, על-פי נוסח ספרי הדפוסים — 'מוקדין' עדין, וכן מדרש הגדול בראשית, מהדורת מ' מרגליות, סוף עמ' רפד.

דלמן: Hittaph.; נכון יותר יסטרוב: Nittaf. וכבר העיר קסל, למעלה, פסקה 2, על שתי הצורות 'מתוקדת', 'ציתותר', שהן, כמו 'נתוסף', בנין נִתְפַּעֵל.¹³ אף נמצא 'ציתותר' שלא במשמעות נותר, נשאר. בעזי שכטר א. עמ' 45: 'בכל מצב יהיה מותר כל דבר שאדן' מיצטער בו הוא מיתותר בו', פירושו, כדברי גינצבורג, שם, עמ' 30: בא לו רוח ותועלת. ורחוקה תיבה זו, גם בניקודה, מן 'יתותרו מעיר'. דרשה זו נמצאת, לדברי גינצבורג, שם, עמ' 45, גם בתנחומא, מהדורת בובר, מקץ ב: 'כל מה שיצטער אדם עצמו יותר מן חברו בתורה יהא מותר ויתרוק יש לו'. בלקח טוב, ויצא כט, לא: 'בכל עצב... לפי שנתעלבה לאה גחיתה בבנים', וכן בשכל טוב לר' מנחם בר' שלמה, מהדורת בובר, ויצא, שם.¹⁴ ניתותר על פי מותר, גחיתה על פי יתרון, ושניהם עניין אחד. דומה לכך: זכה [יתרו] וניתותרה פרשה אחת על ידו וניתוספה אות אחת בשמו (שכל טוב הנ"ל, ראש יתרו). מקביל לזה: שהותיר פרשה אחת בתורה (מכילתא, ראש יתרו, ועין שכל טוב, שם; יתרו הותיר פרשה והפרשה גיתותרה). יש גם נוסחאות שיתר; עין מכילתא, מהדורת הורוביץ, שם.

4. בייחוד מצוייה צורת גתוכח, נִתְפַּעֵל ל'הפעיל', 'הוכיח'. לא הרגישו בה מעתיקים, חוקרי לשון ונקדנים, מפני שנחלפה להם ב-'נתווכח', לשון ויכוח. תנחומא משפטים ז: 'שג' ולמוכיתים ינעם ועליהם תבא ברכת טוב (משלי כד, כד) על המוכיח ועל המתוכח'. ברור, שהוי"ו חולם ויש לנקד הַמְתוּכַח. הובא גם בילקוט המכירי, משלי כד, כד, בשם תנחומא דברים, וכן בבבלי התוספות על התורה, ראש דברים (דעת זקנים והדר זקנים, גם בפירוש הרא"ש) ובלקח טוב, ראש דברים, וכולם מתוכח.¹⁵ והזהיר משפטים, עמ' 88: 'למוכח ולמתוכח כשהמוכח מוכיח באמת וכשהמתוכח מקבל'. בפירושו של ר"י נ' גחמיאש על משלי, שם, נאמר: 'ובמדרש' אומר ולמוכיתים ינעם... כשהמוכח מוכיח את חברו

¹³ הוסף, שם: ניתוחם (נעשה יתום), בלא מראה מקום.

¹⁴ = שאדם, שגור בכ"י של ספרות חז"ל, והרבה כמותן צורות בנו"ן במקום מ"ם. עיין לקמן, נספח ג. ¹⁵ שם 'גחיתרתה', ותיקן בובר על פי לקח טוב.

¹⁶ גרינאוט, ספר הלקוטים ה, דף פו, ע"ב, הערה 1, העתיק מבבלי התוספות ומתוך שיגרה: המתווכח (שתי ויזין).

¹⁷ 'מדרש' סתם וכוונתו, כנראה, למדרש משלי ש'היה לפניו בשלמות יותר גדולה ממדרש משלי שבידינו' (מבוא, עמ' X) ובנוסחאות מדרש משלי שלנו ליתא.

ומתוכח הקב"ה מברך המוכיח והמתוכח. בילקוט דברים. רמז תשצ"י בשם ילמדנו: 'ואותו המתוכח... אף הוא מקבל ברכות שנאמר ועליהם... עליו... אין כתיב כאן אלא ועליהם המוכיח והמתוכח'. הו"ו הכפולה בוודאי שיבוש מעתיקים ומדפיסים יי. במדרש הגדול ויקרא. כ"י שלי. פרשת קדושים (מהדורת ג"א רבינוביץ. עמ' 487): על המוכיח ועל המתוכח.

לפיכך יש לחקן בספר הליקוטים ממדרש אלה הדברים ווסא. מהדורת בובר. עמ' 18. ובילקוט המכירי. משלי כד. כה: המתוכח (או 'המתוכחים') במקום ('על המוכיח ועל המוכיחים'). וכבר העיר על זה גרינהוט בהערה 6. בדרשה זו השתמש דוגש בתשובותיו על מנחם חז לשונו: וכאשר למוכיחים ברכות ונעימים כן למתוכחים בעזבם חטאים רחמים (6. עמ' ב); אבל בסמך. שם. השתמש בהופעל. ברוח לשון המקרא: 'לי שכר המוכיחים ולך שכר המוכחים'. ועוד נאמר שם: ומן הדין עלינו... להוכיח איש את עמיתו... ולהתוכח איש עם רעהו (5. עמ' ב). נראה, כי במקום 'עם' (שנכתב בוודאי על ידי אדם שקרא ולהתוכח. בפתח). צ"ל מעם. או מאת. בסדר אליהו רבה. סוף פרק ג. ד"ר: 'למוכיחים ינעם... למוכיח ולמקבל תוכחה'. במהדורת איש שלום: 'למוכיח ולמקבל'. בפסיקתא זוטרותא. ראש חזאת הברכה: 'ועל המקבל תוכחות' – פירוש אחרונים.

5. ספרי דברים. פיסקה ב: ומפני ארבעה דברים אין מוכיחין את האדם אלא סמוך למיתה כדי שלא יהא מוכיחו ותחר ומוכיחו כדי שלא יהא חבירו רואהו ומתבייש הימנו ושלא יהא בלבו עליו: והעיר ר"א בקראט: בדקתי בכמה נוסחאות ולא מצאתי בפרטן כי אם שלשה (ספר זכרון. ליורנו. תרה) יי. הרביעי נמצא בילקוט דברים. רמז תת"י: 'ושלא יהו המוכיחין מתוכחין' יי אחת יתירה

¹⁸ דפוס ראשון תשצ"ב.

¹⁸ אף לקמן מובאות בו"ו כפולה. טעיות שכמות זו גם בארמית. ויהי כל העם נדון (שמואל"ב יט. י) – ת"י בנוסח הדפוסים: מתוכחין. מתוכחין; אבל בכ"י: מתוכחין (דלמן. דקדוק הארמית. עמ' 314. תרגום יונתן. מהדורת שפרבר) – ניקוד הדפוסים עיקר. אף הביא שפרבר. שם. ניקוד כמות שלדפוסים. מכ"י. להפך. בקהלת ס. ג: ובתר סופוהי דאיגשא נטיר לה לאתווכחא עם מיתייא בדין חייביא (נוסח הדפ') – נכונה צורת לאתווכחא (קהלת. שם. על-פי כ"י בניקוד בבלי. מהדורת א' לוי) ועיין דלמן. שם. ¹⁹ גם בספרי מהדורת פינקלשטיין אין טעם רביעי: הביא אותו. שם. מילקוט דברים. עיין ר"ש ליברמן. קרית ספר יד. עמ' 331.

ויש גירסא נכונה: ושל לא יהו המוכיחין מתוכחין (ילקוט יהושע, רמו לד). ויש גירסה: ושל לא יהא המוכיח צריך תוכחת (מדרש תנאים, מהדורת רד"צ הופמן, עמ' 3). מדרש תנאים, הנ"ל, עמ' 7: התחיל מוכיחה... כיון שראה שנוכחה יי; אבל שם, עמ' 253, מובאת גירסת מדרש הגדול, כ"י שכטר: 'שנתוכחה'. וכן בשני כ"י של מדרש הגדול, ביה"ס הלאומי והאוניברסיטאי שבירושלים.

ספרי זוטא, בהעלותך יב, ו: אמר הקב"ה אם יצטרע אהרן אין כהן בעל מום יכול להקריב על גבי מזבח אלא הוא יראה באחותו ויתמה ויתוכח מעצמו יי. בפרקי ר"א, פרק גד: 'יראה באחותו ויצטרע שנא' ויפן אהרן אל מרים; בכ"י של פרקי ר"א שגדפס בבתי מדרשות של וורטהיימר, חלק ג, עמ' לב: 'יראה אחותו ויתמה אחותו ותמה' וכו'. אפשר ששתי המלים האחרונות נשתבשו מן ונתוכח שבספרי זוטא. ואין להאריך כאן בהשערות.

מדרש הגדול בראשית, מהדורת שכטר, עמ' 57 (מהדורת מרגליות, עמ' סא): 'שלשה דברים כדאי הן שיתוכחו בהן הבריות ויחזרו בהן למוטב'. אף כאן ברור הפירוש: שיקבלו תוכחה.

מדרש שמואל, פרשה יד: קשה הוא הגול ששני גדולי עולם צרכו להתוכח עליו משה ושמואל משה לא חמור אחד מהם נשאתי וכו'. אין כאן טעם ללשון ויכות, ומפורש במקום אחר: אבל משה נאם דבריו כשהן יוצאין מפיו שהוכיח עצמו תחלה שלא יהא נחשד שנא' לא חמור אחד וגו' (ילקוט דברים, רמו תשצג, בשם ילמדנו).

המאמר הידוע, שאין בדור הזה מי שיכול לקבל תוכחת (ספרא קדושים, פרק ד, ט"ז; ספרי דברים, פיסקה א; ערכין טז, ב) מובא ב'אגדות עתיקות מתימך': 'להתוכח'.

²⁰ דפוס ראשון תת"א.

²¹ אור תורה כ"י עגנון (עיין תרביץ, ספר א, עמ' 154): 'והד' כרי שלא המתוכחין מוכיחין אותך'. ²¹ עיין לקמן הערה * 31.

²² וכן לשון מדרש הגדול בשני כ"י ירושלים הנ"ל.

²³ צרך, בניין קל, מצוי בלשון חכמים בנוסחאות א"י. במדרש שמואל, מהדורת בובר: 'הוצרכו', ובילקוט שמואל, רמו ק"א: 'נצרכו'. 'צרך' עדיף.

²⁴ דפוס ראשון תשצ"ב.

²⁵ תורת כהנים כ"י רומי, עמ' ת, מנוקד תוכחת.

²⁶ מהדורת ששון, יארבוק, כרך טז, עמ' 20.

משנת ר' אליעזר, מהדורת ענעלאו, עמ' 227: 'ואעפ"כ על החטפה נתוכח יתר מכול'.

6. נתפעל של 'יכח' מצוי גם בספרות מאוחרת ולא עמדו על ניקודו; יש שהוסיפו וי"ו (כנ"ל) ויש שניקדו את הוי"ו בפתח.

בפיוט ואתה און קול מפאריך לר"א הקליר (מוסף ליום א' של ר"ה) מפורטים רמ"ח איברי האדם, וכנגדם מצוות עשה שבתורה, והוא מסיים 'מכף רגל ועד ראש נתוכחו פרוט מעשיהם'. הניקוד המקובל הרי הוא נתֹוכְחוּ. ר"ו היידנהיים לא פירש כאן כלום. מטה לוי: 'מעשיהם הטובים כבר נתוכחו וגפרטו בפרטות שהם מכוונים לאיבריהם שמכף רגל ועד ראש'. אין ספק, שיש לקרוא נתֹוכְחוּ. רוצה לומר גפרטו והוכחו (נתֹפֶעַל במקום הופעל הישן).

ר"ש הגיד: במהלך למוכיחים אנש יתוכח (מהדורת הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, ח"א, עמ' 142; ש' אברמסון, בן משלי 65). הרכבי פירש: 'יקבל תוכחה', צ"ל יתֹוכְחַ.

אופן [לר' אליעזר]: ביע נא בטרם תתוכחו תוכחות (עזי שכטר ג, עמ' 160). צ"ל תתֹוכְחוּ.

שם, עמ' 204: בביתו אורחת ולא מתוכחת (שיר מוסר מר' סעדי ברכות). פירש המהדיר: 'אין את מקבלת תוכחה'. לפיכך יש לנקד מתֹוכְחַת.

נתוכחו במכאוב יצועם (ר' שמעון בר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, שנת תחר"ץ, עמ' קמט). אף כאן יש לנקד ככל הנ"ל. חרח זה הרי הוא על פי: והוכח במכאוב על משכבו (איוב לג, יט); במקרא הופעל ובלשון מאוחרת נתֹפֶעַל.

מאן, היהודים במצרים, ח"ב, עמ' 253: נתוכח צביאן ונתביש – קיבל תוכחה.

ר' גרשום, ערכין טז, ע"ב: 'עד שיכנו המתוכח' ועוד שם כמה פעמים.

רש"י לעין יעקב, ערכין, שם: 'שיכנו המתוכח למוכיח'. ר"ו כפולה בכמה

דפוסים של ע"י, וצ"ל 'המתוכח'.

7. רש"י וירא כ, טז: ואת כל ועוכחת יהיה לך פתחן פה להתוכח ולהראות דברים נכרים" הללו'. דברי רש"י שם 'ואתקלוס תרגם בפנים אחרים ולשון המקרא' משלים ברלינר במהדורה א, על פי כ"ר [רעסבורג]: 'כך' על תרגומו...

²⁷ ברלינר, רש"י על התורה, מהדורה א, שנת תרכ"ו, מביא מכ"י: 'נוכחים'.

²⁸ כלומר: ולשון המקרא כך על תרגומו.

ועל כל מה דאמרת ואתוכחת כל' תתוכחי והזהרי מכאן ואילך שלא תאמרי עוד כדברים הללו שאמרת אחי הוא והוא לשך הוכחה'.

ראב"ע למקרא הנ"ל: 'והנה פי' ואת כל ועם כל זה נתוכחה י' שרה'. את דברי ראב"ע הללו פירש ר' יצחק שרים. באר יצחק. ליוורגו תרכ"ד: 'ששרה לקחה תוכחה ומוסר שלא תאמר עוד אחי' ³⁰. פירוש הראב"ע נמצא בשינויי לשון ברד"ק (פרסבורג, תר"ב) ושם: 'נוכחת וגוסרה שרה' וכו' ומעין זה בספר השרשים לרד"ק. רשב"ם למקרא הנ"ל: 'מפורסם ומתוכח יפה כי דרך כבוד נהגתי בכ... זהו עיקר פשוטו כי לכבודה אמר ולא לקנתרה ולהוכיתה'. בנוסח ספרי הדפוס של הרשב"ם: ומתווכח. וי"ו כפולה; במהדורת רחוק אין אלא וי"ו אחת פתוחה: ומתוכח. וניקוד טעות הוא. פורגס י' הפליג: לדעתו צ"ל ומוכח (בנין הופעל) במקום ומתוכח. בכל דברי הפרשנים הנ"ל נמצאת צורת נתוכח, פירוש ל'נוכחת'.

תרגום אונקלוס איתוכחת - הניקוד על פי דפוס וויניציאה רפ"ד. וכן בניקוד בבלי, מהדורת שפרבר י"י.

נשוב לראב"ע. את המקרא 'התקוששו וקשו' (צפני' ב, א) הוא מפרש: 'הטעם התווכחו והוכיחו'. גם במקראות גדולות דפוס וויניציאה שנת רפ"ד וי"ו כפולה. וצ"ל 'התוכח'.

8. מכל האמור למעלה ברור, שהיתה לחז"ל הרגשה ברורה של בנין נְתַפְעֵל. הרגשה זו נסתייעה בארמית השערה בפיהם. בזה יובן בפשיטות סוטה י, ע"ב: 'היא

²⁹ יש נוסחאות 'נתוכחת'. ד"ו רפ"ד: 'נתוכח', והעירני ד"ר מיכאל וילנסקי (ז"ל): 'בכ"י של הוסיקאן, שצילמו נמצא ברשותי, נאמר: 'נתוכחה'.

³⁰ עי' למעלה במובא מרש"י, כ"י רגנסבורג, ל'נוכחת'.

³¹ מונטסשריפט 32 (1883), עמ' 273.

³¹ אף מצוי בספרות 'נוכח' (עי' למעלה, הערה 21) בניין נפעל, במקום נְתַפְעֵל. במילון בן יהודה שלש דוגמאות, והרבה יש להוסיף עליהן: הלצים אינם נוכחים אלא מחרפים מוכיחים (ר"י נחמיאש, משלי ט, ו), שיהיה הנוכח מקבל התוכחת (הג"ל, כה, יב), הנוכח צריך לאהוב תוכחת (הג"ל, כז, ז); כי דבור המוכיח רך... יעשה רושם בלב הנוכח (ר' בחיי, ראש שמות), ראוי המוכיח לגלות אל הנוכח כל האמת (הג"ל, ראש נצבים); אין מוכיח אין נוכח (המאירי, קרית ספר, אומיר תרכ"ג, דף א, טור א). וכל תוכחה... ואח"כ מרצה את הנוכח הרי היא מתקבלת על הדעת (בית מדרש, קושטא שנת רע"א, סוף מעלת הרצון = מעלת המדות, סוף מדת הכעס).

מוצאת (בראשית לח. כה) היא מתוצאת = מיבעי ליה א"ר אלעזר לאחר שנמצאו סימניה בא סמאל ורחקן בא גבריאלי וקרבן. כלומר 'מוצאת' לשון יציאה. צריך להיות לפי רוח לשון חז"ל 'מיתוצאת'. בניין נחפעל; אבל 'מוצאת' אפשר שהוא בינוני של 'מצא'. עיין גם בראשית רבה, תיאודור ואלבק, פה. יא: 'אמר ר' יודן שאבדו והמציא הקב"ה אתרים תחתיהם היך דאת אמר או מצא אבדה'.

ידוע בלשון חז"ל 'הוחזק', 'מוחזק', במשמעות 'חזקה'. מונח זה נהוג גם בטקסטים ארמיים. מצוי גם 'איתחזק' (יבמות סד, ב; כתובות פט, ב ועוד). לשון התחזקות (אם נקרא איתחזק, או איתחזק) אינו עשוי לעניין. וודאי שנכונה קריאת התימנים איתחזק. בניין איתחזק. בעברית של הגאונים נמצא 'נתחזק' במקום 'הוחזק' הקדום. זה הוא, כנהוג בחלק של ספרות הגאונים, תרגום מן הארמית ויש לקרוא נתחזק. הרי דוגמאות: מתחזקת בעקרות (תשובות גאונים מזרח ומערב סימן קסו). אינה מתחזקת בעקרות דאינה מתחזקת אלא וכו' (שם). נתחזק קמע נתחזק אדם (הלכות ראו, עמ' 6); בשבת סא, ע"ב; 'איתמחי קמיע איתמחי גברא'. שלא נתחזק יעקב בנכסי יצחק (שם, עמ' 47).

לכאן יש לצרף את המובא בבן יהודה מתשובות הרא"ש: נתחזק שטר חוב (קה. א), נתחזק עליהם שטר חוב (שם, ח). ב"י ניקד שם: נתחזק, כנתפעל. גוסיף: 'ניתחזל', במקום 'החל', נעשה זול.

רש"י, מנחות קח, ע"א: 'המפריש מעות לקינו (ותיתחלו הקינין) תיתחזרו המעות'. המוקף הרי הוא הגהת גיליון בדפוס ווילנא על פי צ"ק (צאן קדושים, הגהות על סדר קדשים לר' חיים שור) ואיני יודע מהיכן לקח צורה זו; ברש"י שם, באותו עמוד למעלה: והחלו.

המאירי, בית הבחירה על בבא קמא י: 'אפילו נתחזלו הרבה הואיל ומכל מקום שוות מאתים'.

³² כך בנוסח הדפוסים ובילקוט וישוב, רמז קמ"ה, ויש נוסחאות אחרים ואין להאריך.

ברש"י ד"ו ר"פ 'מיתוצאות', ביו"ד, וכן בעין יעקב ד"ר ובכ"מ.

³³ מדפוס קראקא שם"ו ואילך 'מתוקן' (עפ"י מתנות כהונה) 'שנאבד'.

³⁴ העירני על כך מר אברהם שאקי.

³⁵ והזהיר, בשלח דף יז: 'הוחזקה הקמיעה הוחזק האיש'. ע"י גם רש"י דברים יח, כב: 'אלא אם כן מומחה הוא לך' וכו'; בסנהדרין פט, ע"ב: 'דמתחזק' וכו', ב"מ: דמיתחזק, תוספות שם: משום דאיתחזק, דכי איתחזק.

³⁶ העורך (של תרביץ) פרופ' אפשטיין העיר כאן לעיין תרביץ ב, ספר א, עמ' 34 הע' 4.

³⁷ הוצאת מסיצי גרדמים, מהדורת קלמן שלזינגר, עמ' 15.

פרק עשרים ושלשה

בניין פעל

1. למעלה. בפרק בניין נַמְפַּעַל, פיסקה 2, נאמרו דברים מעטים. בדרך כלל ידועים, על דרך העברית, ביחוד של לשון המשנה (כדרכה של הארמית). להוציא צורות פסיביות ולהכניס במקומן צורות רפלקסיביות. הוספתי שם, בדרך רמז, על בניין פֶּעַל, שאף הוא בלשון המשנה בא במקומו, בדרך כלל, בניין נַמְפַּעַל. כשבאתי לנקד במשנה צורות, שנהט בהן ספרי דקדוק דרך בניין פֶּעַל, נתעוררו בלבי גמגומי ספקות, כמפורט במה שיבוא, וראיתי שאף הללו מפוקפקות, על כל פנים להלכה.

מהלכים ספרי דקדוק ללשון המשנה, כידוע, בדרך הסלולה של סמיכה יתירה על טקסטים של דפוסים אחרונים, שנתרחקו ממקורותיה הישנים של הלשון, כִּי־ודפוסים ישנים; הללו סוגי דקדוק ופרטים שונים שמורים בהם והם מפניה העצמיים של לשון המשנה, שלא על דרך לשון המקרא. ספרי דקדוק שלא נתנו דעתם לכך צרו צורה מטושטשת של לשון המשנה.

אף בניין פֶּעַל, שאני עומד לעיין בו כאן, בירורו מחייב הפיכה והיפוך בעסתאות ישנים.

בידי חיבוריהם של גייגר, וייס, שטיין, אלברכט וסגל: בספרו של וייס אין פרק מיוחד לבניין פֶּעַל. בעמ' 78 הוא מזכיר דרך אגב 'תעובר צורתו', לדעתו: 'שרש עבר בבניין פועל'.

• לשוננו, כרך ג (תרצ"א), עמ' 345—355. כאן רובם של הדברים בשינויים ובצורה מחדשת: חומר נוסף ואספקטים אחרים.

¹ עיין סגל, דקדוק לשון המשנה, עמ' 117.

² ספרו של דוקס Die Sprache der Mischna אינו בידי.

בירור פרטים.

2. גדיש שלא לוקט תחתיו (פאה ה, א). כ"ק וכ"פ לוקט, בניין סעל בכתיב מלא. וכן, בלא ניקוד: מהד' לו, דינ, משנה שבירושלמי, ירושלמי פ"א, ה"ב; מו, ע"א. במהדורת ששן לוקט (בפנים) לוקט (בפירוש). בניקוד בבלי: לוקט (אין דגש בקרף; שיטת הניקוד הבבלי ממעטת בכנף זה); הקרף קמוצה, כדרכם של התימנים בבנייני סועל והופעלי. כ"מ, כנראה, ליקט, ביו"ד. בשקלים ג, ע"א ליקט, ביו"ד ברורה, וכן כ"מ וד"ו רפ"ז וכן פאה עם פירוש הרמב"ם, מהדורת הרצוג - בפנים: ליקט, ובפירוש: לוקט.

לוקט, ליקט - שניהם טף סתמי ואין הפרש ביניהם מבחינה סיסטמית. הרי שצורת סעל שבמשנה זו אינה מוחלטת. במהדורתו: לקט, על פי העטחאות הירושלמיות.

3. וכי מרוב העומדים יופי כח של בעל הבית או הורע כחו, אמרו לו יופי כחו (שם ו, ו).

הרבה גמגמתי בניקודה של תיבה זו, יופי, שם עצם קשה כאן מבחינה סיסטמית. גיגור, עמ' 38: יפ"י, וכן אלברכט, עמ' 107. שטיין, עמ' 11 (כפרק על בניין סעל): יופי, בלא ניקוד. סגל, במהדורה האנגלית, עמ' 62, יופי, אף ביאליק ניקד יפ"י. קרויס בביקורתו על אלברכט: המחבר מהלך אחרי מהדורת לו (יופי), צורה חשודה מאד, שהרי רובם (ז' ח"י) של העטחאות יפה' [יפה]. ונראה לו, לקרויס, כי ייפה' נשתבש ל'יופי', מקביל ל'הורע' (בחולם ז' ח"י).

יש ממש בספקו ליעין הקיבוץ של יופי, כלומר יפי, אף על פי כן אין לבטל את נוסח לו, לומר יופי גירסה משובשת היא. אף כ"ק, כ"פ, דיני ירושלמי:

² קהלי 1 עמ' 216.

⁴ שבטיאל (דמתי) קונטרסים א, עמ' 10.

⁵ בניין סעל במקום יפה, ולא בירר טעמה של היריד: עיין לקמן הערה 10.

⁶ בעמ' 51 הוא מסביר: היריד האחרונה כמו בסורית וכמו העני, יעני [במקום הענה יענה].

⁷ בהערה 3, שם: 'הקריאה מפוקפקת' ורמז למאמרו של קרויס (מצוטט כאן בסמוך). במהדורה העברית, עמ' 116, אין צורה זו.

⁸ ZDMG כרך 67, עמ' 732.

⁹ אלברכט, עמ' 107, מביא מד"ג יפ"י, חסר וי"ו.

'יופי'. אף בספרי דברים, פיסקה רפג: 'וכי מרוב העומרין יופי כח של בעל הבית... אמר לו יופי כח' וכו'. כך ד"ו ש"ה¹⁰.

במהדורת ששון: יָפִי כח... הורע כח אמרו לו יָפִי י" כח.

אמת, יש במשנה זו נוסחאות 'יפה', 'יפה', פיעל גמור. כך כ"מ; כ"י קאפח; פאה, מהדורת הרצוג (יפה, הרע¹¹); ר"ש משנץ, ד"ו רפ"ב. בניקוד בבלי¹²: יָפָה (פעמיים). הָרַע¹³. אף תוספתא, מהדורת ליברמן, פאה ג. ו. ו. כמה פעמים: ייפה, יפה. ומצוי נוסח זה לרוב בדברי חז"ל¹⁴. הנשא הרי הוא 'הכתוב', כלומר הכתוב ייפה כחו. הכתוב הורע¹⁵ (או הרע) כחו. עיין קידושין כ, ע"ב – כא, ע"א. כמה פעמים 'יפה כחו', והעיר שם רש"י (כ, סע"ב): 'לא חש ליפות כחו... ייפה הכתוב כחו'¹⁶. ועיין באכר¹⁷, שהעיר על נוסח דומה: הכתוב מוציאה מכללה (מכילתא יתרו, פרשה ז), הכתוב מוציאם מכללם (ספרי במדבר, פיסקה לז) וכיוצא בהן. מעין זה: לא השווה את האיש לאשה (כריתות ב, ד). אף כאן הנושא 'הכתוב'; שינה (הכתוב) באכילתן (ובחים ה, ח). וכמה פעמים 'הקל', 'החמיר', וכוונתו 'הכתוב', כגון: ומה במקום שהקל על השן... החמיר עליהם... מקום שהחמיר... אינו דין שנחמיר... (בב"ק ב, ה), כלומר הכתוב הקל, הכתוב החמיר.

¹⁰ במהדורת פינקלשטיין אין פיסקה זו והובאה שם בהערות מד"ו ש"ה בלבד.

^{10a} במקום יפה. צורות שכמות זו מצויות בלשון חכמים, במגילות הגנוזות, בפיוטי א"י, בארמית ובכתבי השומרונים; עיין אפשטיין, מבוא עמ' 1251–1252; מאמרי בסיני תש"י, חוב' ה–ה, עמ' רפז, וקרית ספר שנה כז, עמ' 174. אסתפק בשתי דוגמאות: מוכי שחין (כתובות ז, י – כ"ק וכ"פ), בהלוי (נדרים ה, ה – כ"ק).

¹¹ כך, חסר וי"ו, והוא בניין הפעיל, הרע, מקביל לצורות יפה, ייפה – בניין פיעל.

¹² קהלי I עמ' 219.

¹³ כך I נראה שהנקדן ניקד בחולם עפ"י נוסחאות 'הורע'.

¹⁴ מעט מהרבה: מקום שייפה כוחו בכניסתה הורע כוחו ביציאתה, מקום שהורע כחו בכניסתה ייפה כוחו ביציאתה (כתובות ד, ה, ניקוד כ"ק). כ"פ בפעם השנייה ייפה – (י"ד על גבי גרד). ייפה כוח האב מכוח הבעל, דבר אחר יפה כוח הבעל מכוח האב (נדרים י, ב – כ"ק, כ"פ בשינוי מועט). בתו"כ רומי: שייפה כוחך, שייפה כוחך, הורע כוחך, הורע כחי (עמ' קעו).

¹⁵ בסמוך תתברר צורה זו.

¹⁶ ועיין תרביץ א, ספר א, עמ' 70: מי שיש לו טומאה ייפה כוחו להציל (ספרי זוטא פרשת פרה, מהדורת י"ג אפשטיין) והעיר שם המהדיר: ייפה 'כלומר הכתוב'.

¹⁷ Die exegetische Terminologie etc., ח"א, עמ' 74.

אין להעלות על הדעת תיקון 'יפה' במקום 'יופי' של נוסחאות ישנים ומהימנים (למעלה, סוף פסקה 2). 'יפה', בניין סעל, יפה כאן מבחינה סטטסטית, אבל אף 'יופי' ניתן להתפרש מבחינה עניינית.

4. נקדני כ"ק וכ"ס מנקדים כאן: יופי כוח – הורע כוח. וכן ד"ק; אמ"ד ת"ז וכמה מן הנגזרים אחריו: יופי, הורע. אין זה מקרה, שדווקא במשנתו נעשה שינוי זה: חולם במקום חירק. צורת 'יופי', בחולם, נמצאת כאן בק כמה צורות חלומות: 'וכי מרוב העומרים יופי כח של בעל הבית או הורע כחור'. הרי כאן 'דיוג מליח' על דרך: מדיח מליח (חולין ק"א, ע"א) במקום 'מולח' יי. ושחמתה מרובה מצלתה (סוכה א, א) במקום 'צלה'. אין שורין דיו וסממנים אלא כדי שישורו מבעוד יום (שבת א, ה). אין צולין בשר... אלא כדי שיצולו מבעוד יום (שם א, י); 'ששורר', 'שיצולו' בחולם, אנב 'שורין' 'צולין'. אף בשתי המשניות הללו סיום 'מבעוד יום', בחולמים.

הורע בחולם יי, במקום הרע, עשויה אף היא יפה בתוך המסגרת. בתוך כמה צורות מונעות בחולם. ומצינו הפעיל של פועל זה בחולם גם בגופים אחרים.

5. מפני שהוא מורע כחו... מפני שמייפה כחו... מפני שמייפה כחו... מפני שהוא מירע (כך) כחן (ירושלמי שביעית פ"י, ה"ה; לט, רע"ד) יי. ומה אם היחיד שהורעתה כחו בטומאה ידועה ייפיתה כחו בספק התהום, ציבור שייפיתה כחו וכ" (שם פסחים פ"ז, ה"ז; לד, ע"ד). ומה אם הבעלי שהורעתה כחן בוקן ובחולה ייפיתה כחן בספק קבר התהום, עובד שייפיתה כחו בוקן ובחולה אינו דין שתייפה כחו בספק קבר התהום. לא אם אמרת בבעלים שייפיתה כחן... תאמר בעובד שהורעתה כחו... הואיל והורעתה כחו בשאר כל הטומאות של כל השנה תורע כחו

¹⁸ עיין ספר הרקמה לריב"ג, מהדורת וילנסקי, עמ' כ.

¹⁹ שלא כניקוד כ"י קויפמן וכ"י פרמה: 'הורע'.

²⁰ בסמוך שם: 'מי מירע', צ"ל מדיע (ר"ש ליברמן, מוסף לתרביץ, שנה ב, עמ' 83).

²¹ חסר ב' שרידים חדשים, מהדורת לוינגר, ספר היובל לכב' אלכסנדר מארכס, חלק עברי, גיוויורק תש"י, עמ' רצה.

²² שרידים חדשים: 'פיתה', וכן שם בסמוך, עמ' רצה—רעו (יריד אחת).

²³ וכן שרידים חדשים, שם, עמ' רצה—רעו.

כוחו בטמא מת בפסח (שם, שם). אם כן הורעתה כח פסח (תוספתא פסחים ג"י, ו- זבחים יא, סע"א). אי"כ הורעת כחן של נזקין (בב"ק ו, ע"ב - גם כ"י המבורג וכ"י מינכן).

בקידושין ד, יד: אלא שהורעתי מעשי; כך במשנה שבבלי (גם ד"ו ר"פ) ותוספתא צוקרמנדל קידושין ה, טו"י. כ"י ק, כ"פ וירושלמי י"י: 'שהירעתי', כ"מ: 'שהרעתי'; אמ"ד ת"ו דפוסים אחרים וכן ווילנא ג"א: 'שהרעותי'.

6. הורע, בניין הפעיל, על דרך פעלי פ"ו. וכן בכמה פעלים של שרשי ע"ו"י. לפיכך ניקוד יפ"י, כנ"ל, מפוקפק מאד. כל עצמו של בניין פעל בלשון המשנה, בעבר ובעתיד, מעוגם הוא (לקמן בפרוטרוט) וכיצד נסיף לו צורה מעין יפ"י שאין לה מסורת, ולא עוד אלא ששוברות כגודה: פיעל ברור - ייפה כחו וכו'. ואעפ"י שכל הנאמר עד כאן נתברר ב'לשוננו' תרצ"א ולא חזרתי בי מעיקרי הדברים, חושש הייתי לנקד במהדורתנו 'יופ"י', שהוא שם עצם גמור; ניקוד כזה הרי יראה מחר במשנה, שהיא בעצם מהדורה לעם. ניקודתי ניקוד מלאכותי, בדרכם של המחברים הנ"ל ושל ביאליק, ולבי נוקפני. ראוי לתקן במהדורות שיבואו.

7. ואנשי הגליל יסובבו מעיר לעיר ולא יחוננו (סוטה ט, טו). כך הוא הכתיב של צורה זו גם כ"י מינכן ובעין יעקב, וכן סנהדרין צז, ע"א (גם כ"י מינכן ועין יעקב); סדר אליהו זוטא, דפוס ראשון, פרק טז, דף סא, סע"ב (מהדורת ר"מ איש שלום, עמ' 11).

ניקודים שונים. ד"ק: יחננו, בנין פעל (וכן אלברכט, עמ' 107; בן יהודה, עמ' 1657); אמשטרדם ת"ו: יחננו וכן דפוס וויניציאה תצ"ז ודפוס מנטובה; ליורנו: יחננו; כ"י קויפמן: יתחננו; מהדורת לו: 'יוחננו' וכן שה"ש רבה ב, יג, התאנה חנטה פניה (ד' פעמים) ²⁴.

²⁴ כך מהדורת צוקרמנדל; בנוסח הדפוסים פרק ד, [במהדורת ליברמן, פרק ה, ו: 'הורעת', ובהערות 'הורעותה'].

²⁵ בדפוס וויניציאה רפ"ב: 'הרעותי', וכן באגדות התלמוד.

²⁶ במהדורת לו חסר פרק ד רובו ככולו. אף בדפוס גאפולי חסרה פיסקה זאת.

²⁷ עיין לקמן, פרק כו, פעלי ע"ו על דרך פעלי פ"ו.

²⁸ דפוס ווילנא: יחננו.

בעצם עשויה לכאן צורה פסיבית של בנין קל. כלומר נפעל. כמו : אם למד ולא קיים אינו נחנן (דברים רבה ז. ד). מקביל לבנין קל : 'אתה חנן לאדם דעת', והציווי : 'חננו מאתך דעה'; 'זקן זה חננו למאה שנה פרי בטן' (סנהדרין פס. ע"ב) ועין עוד דוגמאות לבנין קל – בן יהודה ערך זה. אף ל'אתה חננו' (מקביל ל'אתה חנן') מובא ב'אוצר התפלות' נוסח 'חננו' (מחזור ויטרי, עמ' 180); בברכת המזון : ועל חוקיך שהודעתנו ועל חיים חן וחסד שחננתנו (במקום 'שחננתנו') והוא זיווג מלים : הודעתנו – חננו.

נראה שאף כאן, במשנה שבסוטה 'יחננו' הקבלה ליסובבר, חולם – חולם. אין צורך לומר שאסור הייתי לעקור את הוי"ו ולבכר בנין נפעל. לא ניקדתי ניקוד פעל שאינו לרוח לשון חכמים (כמו שאני מברר והולך בפרק זה). ניקדתי יחננו מטעם המבואר למעלה, וכבר קדמני בניקוד זה הרב ש' שלזינגר במשנה זו.²⁹

8. נר שנטל פיו (כלים ג. ב). כך מביא ומנקד אלברכט, עמ' 107. בכל העסתאות שלפני 'שניטל'. אף כתיב 'שנוטל' אינו של פעל אלא של נפעל.³⁰ פירות שירד הדלף לתוכן ובללן שיעגבו (מכשירין ה. ג). אלברכט הביא צורה זו, 'שיעגבו', מדפוס ריווא די טרינטו שנת שי"ט וכן היא גרסת דפוס המשנה. בעסתאות ישנים 'שיעבו' : דפוס נאפולי, כ"י פרמה, כ"י מינכן, דפ' וויניציאה רפ"ג, מהדורת דרגבורג וטהרות כ"י שלי"ג. ברטיערה בספרי הדפוס : 'שיעגבו', אבל בדפוס מנטובה שכ"ב ושס"ו : 'שיעבו'. כ"י קויפמן : שיעגבו וכן ניקד בבלי.³¹ אמ"ד : שיעגבו (נפעל).

נראה שצורת 'יעבו', שהיא לכאורה עתיד נפעל של גזרת ע"ו, 'ציתקנה' בגלגלי ההעתקות וההדפסות. 'עגבו' אפשר עתיד קל"ג, נראה יותר שהיא עתיד נפעל ע"ד פעלי ע"ו וכפולים. ידועות צורות : גזק, נצול (של גזרת פ"ט) על דרך ע"ו

²⁹ משניות גרמנית.

³⁰ עיין לקמן, פרק כד, בניין נפעל, פיסקה 3.

³¹ תוספתא שבת טו, טו, מהדורת צוקרמנדל : 'שיעגבו', העיר שם : בכ"י ווינה [מהדורת ליברמן] 'שיעגבו'.

³² פורת, עמ' 57.

³³ שם אף 'עגבו' (מכשירין ד, ט) עבר קל. אף בכ"י 'עגבו' חסר ירד וניקודו שם ניקוד נפעל.

(נמול וכו') ומצינו מהן אף צורות עתיד; עין שטיין³⁴: שלא יזוקו בה רבים (שבת מב, ע"א)³⁵, אף הביא הנ"ל, שם, נוסחאות: 'תיגב', 'תיגב' (עבודה זרה ה, ג-ה). אף מצינו: ומה אלו שדרך לזוק אינן נחזקין בני אדם שאין דרכן לזוק על אחת כמה וכמה (פסחים ח, ע"ב)³⁶. כדי שניצול אנו בהן מדינה של גיהנם (בבא בתרא י, ע"א)³⁷. הגיע פרקו ליטול אחר שלשים יום (דברים רבה ט, א = ילקוט שמעוני משלי, רמז תתקמו, 'ליטול' במקום 'להגטל' (למות). חובה להחזיר צורת 'שיגבו' ליושנה וכך מנוקד במהדורתנו.

9. תעובר צורתו (פסחים ז, ט; שקלים ז, ג; זבחים ח, ד). במקום תעובר יש נוסחאות תעבר, תעיבר, תעבור ורואה אני צורך להאריך ולברר.

תעובר, כתיב ברור בוי"ו, בנין פעל, וספרי דקדוק ללשון המשנה לא פקפקו מלראות בצורה זו אחת הדוגמאות של בנין פעל³⁸. הוי"ו מצוייה לא בדפוסי המשנה בלבד ובמשנה שבבבלי (אף בדפוסים ישנים) ובכ"מ³⁹ אלא אף בנוסחאות הגורסים, הרבה או מעט, לשונות א"י: מהדורת לו בזבחים; כ"פ וד"נ בפסחים ובזבחים (וכך הוא גירסת הערוך, ערך עבר ב, ובספר הישר לרבינו תם, הוצאת מקיצי גרדמים, סימן יב) ומי יבוא לפקפק בכל זה?

לכאורה פשוט, ואינו פשוט. בכ"ק, בכל המשניות הנ"ל: תעבר. בכ"י זה נהג כתיב מלא ואילו נחזק הסופר לבנין פעל, לא היה מחסר וי"ו בכל המשניות הנ"ל. הגקדן-אינו זהה עם כותב הטקסט-שידע כנראה כתיב 'תעובר' מנוסחאות אחרים וקרא כך, ניקד בפסחים ובזבחים תעבר, אבל בשקלים ניקד תעבר, וכן כ"פ בשקלים תעבר (ניקוד 'ספרדי'). אף במהדורת לו: 'תעבר', חסר וי"ו (פסחים ושקלים), אף בד"נ נתקיימה צורת 'תעבר' בשקלים. בכ"מ שריד לצורה זו בפסחים לד, ע"ב, וכן ברש"י סוטה ג, ע"ב, ד"ז ר"פ.

ואין צריך לומר שנתקיימה צורת 'תעבר' בירושלמי. בפסחים סוף פרק ו, ד"ו:

³⁴ עמ' 37. ³⁵ וכן כ"י מינכן.

³⁶ בכ"י מינכן שינויים, פעם אחת 'ליזוק'.

³⁷ בכ"י מינכן, כ"י המבורג ועין יעקב: 'כדי להנצל'.

³⁸ ווייס 78, שטיין 11, אלברכט 107, סגל 116.

³⁹ אף בבלי פסחים לד, ב, עג, ב (גם כ"מ), פב, ב; מנחות מח, א-ב (גם כ"מ).

'תעובר צורתו', אבל בשרידים חדשים וכו', מהדורת לווינגר⁴⁰, עמ' רסנ: תעבר; בשקלים פ"ז, ה"ג וה"ז, ד"ו: 'תעובר', אבל בשרידי ירושלמי, מהדורת גינצבורג: 'תעבר' (עמ' 138-139). אף בתוספתא: בד"ר ובמהדורת צוקרמנדל 'תעבר', כגון מנחות ו, יט; ו, י, יא; י, ח, ואף שם, בתוספתא 'תיקנ' 'תעובר' - געים ח. י; ט, ב, ועוד.

10. וודאי, לשון 'תעובר צורתו' פשוט וברור, שהרי בנין פעל עשוי כאן לענין יותר מבנין פיעל, ואם תאמר צורת הפעל ישנה ועיקרית, מי סופר ומי מנקד ישנה לצורה מגומגמת, לבנין פיעל, וראינו למעלה, שנקדני כ"ק וכ"פ הרכיבו על פיעל שבכתיב פעל שבניקוד (תעבר). על כרחך 'תעבר' קדמה והיא שתיקנה; נפגע חושם של לומדים ומעתיקים, שנשתכחו מהם לפעמים כמה מדרכי הלשון הישנים ה'מזורים', לפיכך באו ושיעו כאן וכאן, יודעים ולא יודעים, ועדין הצורות 'תעבר', 'תעובר' משמשות זו בצד זו, עד שבאו ספרי הדפוסים והעבירו צורת 'תעבר' לגמרי.

'תעבר' בנין פיעל, ושימוש שני במצב, כמות: 'פת שעיפשה' והרבה כמותה בלשון המשנה ובמקרא; עיין לקמן, פרק כה, פסקה 3. אף מקביל ללשונות העתיד לשון עבר: ולא תבשיל שעברה צורתו (ירושלמי מעשר שני פ"ב, ה"א-ג, ע"ב; ברכות מ, ע"א; בבא בתרא צה, ע"ב; תוספתא תרומות ט, י; שביעית ו, ב).

בספר הישר לרבינו תם, הוצאת מקיצי גרדמים, סימני' 'מתוקן': 'שעברה צורתו'. מצד אחר נראה, שנוסחאות הבבלי גרסו 'ותעבור צורתו', בנין קל. ידועה לי צורה זו ממנחות מח, ע"ב, ד"ו רפ"ב, בפנים ובתוספות. אף רמב"ם בפסחים ובשקלים, מהדורת רס"ד ששן⁴¹, בפנים ובפירוש: תעבור⁴².

⁴⁰ ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, גיריווק תש"י.

⁴¹ כ"מ וראבי"ה, מהדורת ר"א אפטוביצר, עמ' 154. בדפוסים: 'שעברה'.

⁴² כ"י המבורג, כ"מ ורש"י דפוס וויניציאה רפ"ח.

⁴³ מהדורת ר"ש ליברמן, ע"פ כתב"ד ווינה, ביה"ט לרבנים שבאמריקה, גיריווק, תשס"ו. ⁴⁴ בדפוס ווילנא: 'ותעובר'.

⁴⁵ פירוש המשנה לר"מ בן מימון ז"ל צלום דפוס מכ"י... שבספריית ששן, קופנהגן, תשס"ו.

⁴⁶ פ"י רמב"ם, דפוס גאמולי: תעבר (פסחים ושקלים). תעובר (זבחים).

לשון 'תעבור' נמצאת הרבה בלשון הרמב"ם; במהדורת הרב י"ל מימון: עד שתעבור צורתה (הלכות בית הבחירה ב. יב). עד שתעבור צורתן (הלכות תמידן ומוספין ג. יג), יונסו ותעבור צורתן (שם ח. טז) ועוד כמה פעמים. אף בלשון עבר: פסח שעברה " צורתה (הלכות קרבן פסח ד. ז).

11. אף צורה שלישית: תעיבר צורתו. י"ד בין העיין ולבית. עיין תוספתא מהדורת צוקרמנדל פסחים ג. א – שלש פעמים; שם ו. ו – ב' פעמים (במהדורת ליברמן בכולן 'תעבר'); בבא קמא יח. ט: זבחים ד. א. אף כי"מ פסחים פב. ע"ב: תעיבר (ביקש לכתוב 'תעובר' ונשתבש?). עיין דלמן. דקדוק הארמית. עמ' 93, 268: בשני כ"י של תרגום אונקלוס בניקוד בבלי וכן בדפוס סביוניטה: יעיבר, יעיבר וכו'. במהדורת שפרבר לת"א" אפטר למצוא צורות שכמות הנל: אעיבר (בראשית לא. נב), תעיבר (שם), נעיבר (במדבר כ. יז), דנעיבר (שם), תעיבר (שם, פסוק יח), אעיבר (שם פסוק יט) תעיבר (דברים לא. ב). אף שם: תעישוק (ויקרא יט. יג; דברים כד. יד). בעברית תעשק.⁴⁷
ל'תבשיל' שעברה צורתו מקביל: פת שעופשה... ותבשיל שנתקלקלה צורתו (שביעית פ"ח. ה"ב; דף לח. רע"א).⁴⁸ הרי שעבור צורה פירושו קלקול צורה (עבר ממקום למקום. עבר ובטל; נתקלקל); עיין לקמן. נספח ו.
על כרחי הינחתי את הוי"ו במקומה וניקדתי 'תעובר'. למעשה אי אפשר לבטל צורה זו במהדורה עממית; אין זה 'תיקון' יחידי במשנה על פי המקרא.

12. מעתה, מאחר שהוברר שצורות פֿעל שבמשנה, בעבר ובעתיד, טעיות הן של מעתיקים ושל מדקדקים, בידעו לברר צורת 'חותך' (חולין ד. א).
זה לשון המשנה: 'חותך מעובר שבמעיה' מותר באכילה. 'חותך' – כך הוא

⁴⁷ ולא נראה לומר, שנתכוון לצורת פיעל.

⁴⁸ אף נמצא בתוספתא צורת 'תעובר' ואכמ"ל.

⁴⁹ רמז שם לספרו של לגדוואר Die Masora zum Onkelos, עמ' 100, 108.

⁵⁰ ת"א על יסוד כתבי יד וספרים עתיקים... ביה"ט לרבנים באמריקה, לייזן, א. י. בריל, 1959.

⁵¹ צורות מעין הללו בלשון המשנה בניקוד בבלי – עיין טורת, עמ' 39, 53, 54, 56.

⁵² אף נמצא לשון: שנתבלבלה צורתו (נדה כו. ע"ב).

⁵³ נוסחאות ישנים: 'מן העובר'.

לשך ספרי הדפוסים ולשך כ"ק, כ"פ, כ"מ, מהד' לו וד"ג. הקריאה המקובלת: חותך, בינוני קל, והוא לכאורה משפט הגדה. כלומר רוצה אדם הרי הוא חותך וכו' והאבר שנחתך מותר באכילה; אם כן חסרה וי"ו במשפט הצמוד לו וצ"ל: ומותר. ואם תאמר המשפט הראשון טפל, כלומר מי שחתך וכו' מותר (האבר שנחתך) באכילה, ראוי לומר 'החותך', בה"א (אין צורך בראיות מלשון המשנה), או חתך, או צורה פסיבית בעבר (חתך, נחתך).

בפירוש רמב"ם למשנה זו, בד"ג, מובא: 'חתך מן העובר שבמעה ומותר באכילה'. כאן הו"ו מיותרת, אלא אם כן נאמר, שרמב"ם גרס חותך, כבמקור הערבי מהדורת ווהל⁵⁴, אלא שהגירסא שם: חותך... מותר, בלא וי"ו. ותחת השאלה למקומה, או: חתך... מותר (כמתקן ברמב"ם דפוס ווילנא) או: חותך... ומותר.

על גירסת 'חתך' ברמב"ם מעיד כ"ת יר'; מעקד שם חותך, לא שנה בסקסט שלפניו (דפוס מאוחר). אבל ניקד בצורת עבר, בוודאי על פי נוסחאות הרמב"ם⁵⁵. [הרב ס"ד ששן מודיעני בטובו, שבכ"י הרמב"ם שהוא עומד להדיר (כ"י אוקספורד): חותך... מותר].

כנראה הרגישו לומדים ומעתיקי משניות בקושי הסתמכסי שבקתסטרקציה המקובלת - חותך... מותר - וניסו לסלקו; בכ"ק מעקד חותך וכן במהדורת לו⁵⁶ (במהדורה זו מלים מעטות מעוקדות); בכ"מ כנראה קו מחיקה על גבי הו"ו, רמז לקריאת חתך?

נראה שחלה כאן הפלולוגיה של: החותך - חותך, וכן: 'חררה' במקום 'החררה' (שבת א, י)⁵⁷, 'חמור' במקום 'החמור' (שם ה, ב)⁵⁸.

ניקדתי חותך; פירושו של ר"ח אלבק: 'המכניס את ידו למעי האם וחותך אבר מן העובר וכו'⁵⁹.

⁵⁴ Maimonides Commentar Chulin... von Dr. Moses Wahl

⁵⁵ על יחסם של התימנים לרמב"ם אין צורך להרבות דברים.

⁵⁶ וכך מנקד אלברכט 107, סגל 116.

⁵⁷ למעלה, פרק ב, פסקה 1.

⁵⁸ למעלה, פרק ג, פסקה 16.

⁵⁹ נמצא: החותך מן הארם ומן הבהמה וכו' (עוקצין ג, ב). כך בכל הנוסח' שלפני. סגל 116: חותך = מחותך, עוקצים ג, ב וכו' ובהערה: 'כ"ק: החותך, ואיני יודע באיזה דפוס מצא כאן 'חותך'.

פעל בשאר ספרות חז"ל

13. סגל, עמ' 116, מביא ממסכת מכות ג, ע"א: 'כאומר העדנו והוזמנו בבית דין פלוני וחוייבנו ממוק'. כך בספרי הדפוסים ובכ"י מיצקן, אבל לפי המבואר לעיל, לענין בנין פעל בלשון חכמים, עדיף נוסח דפוס וויניציאה רפ"ב: 'וחייבנו', אף רש"י כך, שם (גם דפוס ווילנא), גם ר"ח למכות: 'וחייבנו'. ויקרא רבה לד, ח: 'שעשה חסד עם מי שחייב לו', פשוט ונכון יותר: שהיה חייב לו, 'שהוא חייב', 'שחייב', עיין ויקרא רבה, מהדורת מרגליות, בפנים ובהערות. עוד פעם שם, ויקרא רבה במהדורה הנ"ל: 'עם מי שהיה חייב לו', 'שחייב' (גם דפוס קושטא ודפוס וויניציאה), 'שהוא חייב'.

מדרש תהלים ט, ו, מדפוס וויניציאה ואילך: 'אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה אני חייבתי לך בלכלוך מעשים רעים שעשיתי', בדפ' קושטא: 'אני חייבתי', בכ"י ירושלים Heb. 8° 512: 'אני חייבתי' [א]. אחרי התייגור, כנראה גרדה יו"ד של 'חייבתי', בנין פיעל, והוא במשמעות נתחייבתי. צורה זאת, שהיתה תמוהה בעיני מעתיקים ולומדים, 'תוקנה': א) חוייבתי, ב) חייבת, במהדורת בובר 'חייבת' אני, בילקוט המכירי 'אני חייבתי'.

וכך סולקה צורת 'חוייב', פועל, מלשון חכמים.

14. פתה. יסטרוב, ערך פתי (עמ' 1252), הביא מבראשית רבה עא, [ח] 'פיתיתי', וכן ילקוט בראשית, רמז קכו, והוא מתקן 'פותיתי', בכל הנוסחאות שבמהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 832: 'נפתי פיתיתי תליתי אחותי עלי' (גם 'פיתיתי', בלא יו"ד אחרי הפ"א). לדעת ר"ח אלבק הרי כאן בנין פעל 'ענינו נתפתיתי ונתרציתי לסוג אחור מפני אחותי וכו'. אחרי כל האמור בפרק זה לענין פעל אף כאן אין לשנות; קשה להניח, שכל הנוסחאות שהובאו שם טעו לקרוא 'פיתיתי', ואין הכרח גמור בכך (ואין כאן המקום להאריך).

סגל אף הוא הביא במהדורה האנגלית של דקדוקו 'פותיתי' (כנראה על פי יסטרוב) וחזר בו ולא הביאה במהדורה העברית.

סגל, עמ' 117, הביא 'עצחתי' מפסיקתא רבתי, לדעתו בנין פעל, עיין לקמן, פרק כד, בנין נפעל, פסקה 7.

יש עוד בדברי חז"ל צורות פעל מסוקפקות ולא אעיר אלא על 'בטל'.
15. צורות בטל וכו' במשנה, ביעוני פועל, מצויצות במשנה כשלשים פעם. ומכאן נדון, שצורות העבר: בטל, בטלה, בטלו, ודאי של בניין קל הן. אבל מצויות בספרות חז"ל צורות פיעל של 'בטל' והן פעלי מצב יי.

אבות דר' נתן. פרק כט: 'וכל הבוטל מדברי תורה מוסרין לו בטלנך וכו' יי. במהדורת שכטר מכ"י אחד: 'כל המבטל עצמו וכו'; וכ"י אחד: 'כל הבוטל עצמו וכו'. העיקר ודאי: 'כל המבטל מדברי תורה', פיעל מצב שלא הובן כראוי והוסיפו 'עצמו'; בפירוש אבות מחזור וויטרי, עמ' 526: 'שני רבותינו (במשנה) [במשנה] ר' נתן וכל המבטל מדבר תורה וכו', וכן מדרש שמואל לר"ש אוזייה, אבות פרק ד, דף קנב, ע"ב: 'זהרב רבי יצחק ברבי שלמה ז"ל כתב כי מפרש בברייתא כל המבטל מדברי תורה הרבה בטלנך כגדור'.

בראשית רבה לד, יד, תיאודור, עמ' 326: 'דרש ר' אלעזר בן עזריה כל מי שבטל מפיריה וריביה ממעט הדמות... דרש בן עזאי כל מי שבטל מפיריה וריביה [כאילו שופך דמים]. עיין שם בשינויי נוסחאות, והביא מכ"י פ[פריס]: 'המבטל מפיריה וריביה... כל מי שבטל מפיריה וריביה'. בלקוטים ממדרש אלה הדברים וז"ל מכ"י מיגכן, מהדורת ר"ש בוכר, עמ' 16: 'כל המבטל מפרד כאלו מבטל את הדמות... לפיכך אין אדם צריך לבטל מפורד', וכן במדרש דברים רבה מהדורת ר"ש ליברמן, עמ' 10 (ועיין שם הערות המהדיר), וכן בילקוט המכירי משלי, ספר הליקוטים גרינהוט, עמ' יד יי.

ברכות סא, ע"ב: 'אם אנו הולכין ומבטלין ממנה עאכור' וכן מובא בילקוט המכירי תהלים יז, כב.

תנחומא ראש בשלה: 'אם אני מוליכן דרך פשוטה מחזיקין איש איש בשדה ובכרם ומבטלין מן התורה'.

סדר אליהו רבה: כל זמן שבני אדם מבטלין מן התורה מבקש הקב"ה להחרیب את כל העולם (מהדורת ר"ם איש שלום, עמ' 11).

מסכת שמחות ח, יג: 'לא ביטל מבית המדרש שלו'. כך במהדורת היגר, עמ' 160, על פי כ"י. גירסה זו לא נראתה ללומדים ולמדפיסים וסילקו את המ"ם בנוסחאות בדפוסים.

⁵⁹ עיין למעלה, פסקה 10, 'תעבר'.

⁶⁰ על נוסח אבות ד, י — בסמוך פסקה 17.

⁶¹ שם 'ליבטל' במקום 'לבטל' שבשאר הנוסחאות.

16. מכל האמור עד כאן ברורים נוסחאות פיעל של 'בטל' בספרות חז"ל. כאן וכאן 'תוקן' ל-פעל. במשניות אחדות נתעוררו בלבי גמגומים קלים. תענית ד.ו: 'ובטל התמיד', כך ברוב הנוסחאות שראיתי. דפוסים וצילומי כ"י; אין י"ד ואין ו"ו אחר הבית. כ"ק ובטל, וכן כ"י פרמה (ובטל - ניקוד 'ספרדי'). מלאכת שלמה מצטט 'ובוטל' (בלא הערה) וכן הוא במשנה שברי"ף, ד"ק רס"ט, וכן בילקוט מלכים, רמז רנ. ד"ר (ב' פעמים); במשניות מעקדות ד"ק ואמ"ד וכו': ובטל, משמע מסורת ישנה של פעל. וכן 'ובטל התמיד' בתפלת 'רבון העולמים' שלפני 'איזהו מקומן' - אשכנזים וספרדים בסידורים נוסח חסידים. פעל אינו לרות לשך חכמים, כמו שהוכח למעלה, ובוודאי מתוקן 'בטל התמיד' מצורת פיעל; בכ"מ תענית כח, ע"ב בגמרא: 'וביטל התמיד', וכן מובא בפסיקתא רבתי, והי בעת, דפ' פראג ודפוס למברג תרי"ג, וכן במחזור ויטרי, עמ' 223. במשנה עבודה זרה ד. ז, מהד' לו: 'שהרי הן לא ביטלו' (ענינו: לא נתבטלו). ב"ר מז, ב: 'משבטל יצרו משבטלה תאותו', כך ד"ק, ד"ו ודפוס שאלוניקי, מהדורת תיאודור, עמ' 460: 'משבטל', 'משבטלה', ובשינוי נוסחאות: 'ביטל', 'ביטלה'.

17. נשוב לתענית ד. ו. כשבאתי לנקד, עמדה לפניי גירסת הסידורים, השגורה בפי מילדותי (ובטל התמיד) וחבצה את עלבונה; דחיתיה, שהרי כאמור בניין פעל גירסה מתוקנת היא ונוסח 'בטל', בניין קל, כשר לכל הדעות. ניקדתי ככ"י קויפמן ופרמה. בטל = נתבטל (כפירוש רש"י תענית דף כח, סע"ב). ואף צורה זו מצוייה בספרות חז"ל; עיין דרך משל תענית ט, ע"א: 'שנתבטלו שלש מתנות טובות', כ"מ: שביטלו (פיעל ככל המובא למעלה).

נוסיף מן המשנה אבות ד, י: 'אם בטלת מן התורה'. כתב רשב"ץ דוראן, מגן אבות, משנה זו: 'והגרסא הנכונה היא בטלת על משקל אמרת שמרת עמלת מהבניין הקל בודד כמו ובטלו הסותנות'. מפני מה העיר זאת? בוודאי מפני שיש נוסחאות

⁶² בדפוס וויניציאה פעם אחת 'ביטל'.

⁶³ ב'אוצר התפלות': ובטל, כנראה, תקון אחרונים. בסידור עבודת הלבבות לר"ז יעבץ 'ובטל' בלא ניקוד.

⁶⁴ בשאר הדפוסים 'ובוטל', ר"מ איש שלום במהדורתו לא הרגיש ביו"ד של דפוס פראג.

⁶⁵ בעמ' 230: 'ובטל'.

⁶⁶ עיין למעלה, פסקה 15 במובא מאבות ד"ר נתן.

'ביטלת', ביוֹד. כך במחזור וויטרי ובמהדורת לו. אף יש ניקוד הבִּית בחירק: סידור טרויש (כִּי צילום שוקן), דפוס קושטא וליורנו. אף כך שמעתי מפי אשכנזים (לא על פי דקדוק). וכך ניקדתי. צורת פיעל של 'בטל' הרי מצוייה היא הרבה בחזל ומן הכתיב 'בטלת', בלא יוֹד, אין להסיק בנין קל דחוקא. חושש הייתי לעקור לגמרי צורת פיעל זה מן המשנה.

ולא אתה בן חורין ליבטל ממנה (שם ב, סז). כתב רשב"ץ. שם: 'לבטל הוא על משקל לשכב והוא מקור מפעל קל כי לא מצינו ממנו כי אם קל ובטלו הסוחעות. משמע שבא להוציא מן הקוראים קריאה אחרת והיא 'לְבַטֵּל'. כך מעקד כִּי ק וסידור טרויש הגל וכן דפוס קושטא ואמשטרדם (שניהם: לְבַטֵּל) יי. דפ' וויניציאה תצ"ו. מנטובה וליורנו: לְבַטֵּל. יש גם נוסחאות 'לבטל': כִּי פרמה, מהדורת לו ודפ' נאפולי. ושם בא רשב"ץ בהערותיו הגל להוציא קריאת 'לבטל' (בלא יוֹד – בנין פיעל).

לא שנית מן הכתיב 'ליבטל' וניקדתי ניקוד נפעל.

18. יבמות ו, ו: 'נשא אשה ושהה עמה עשר שנים ולא ילדה אינו רשאי ליבטל'. ניקדתי על פי כִּי קויפמן: לְבַטֵּל (כמו באבות ב, סז). כִּי פרמה: לְבַטֵּל יי. באותה משנה. שם: 'לא יבטל אדם מפריה ורביה'. כִּי פ: יְבַטֵּל יי (=יבטל); כִּי ק נפעל, וכך ניקדתי; לא יכולתי לנקד במשנה אחת פעם נפעל ופעם פיעל. גטין ד, ה: 'מי שחציו עבד וחציו בן חורין... יבטל' והלא לא נברא העולם אלא לפריה ורביה'. אותה משנה נמצאת במסכת עדיות א, יג; בדפוסים 'ליבטל והלא לא נברא העולם' וכו'. אף דפוס נאפולי 'ליבטל' וכן דפוס קושטא. אמשטרדם וכו'. ברור שהיה לי לנקד כאן, בגטין, כמו ביבמות: 'יְבַטֵּל', מקביל לנוסחאות 'ליבטל' שבעדיות.

אף נמצא נפעל ברור: 'כל המועדים יהיו בטל' וימי הפורים לא נבטלים לעולם' (מדרש משלי ט, ב, דפוס וויניציאה דף סז, סע"ד); דפוס קושטא דף ה, רע"א: 'אינן בטל' וכן: ואם כל המועדים יהיו בטלים ימי פורים לא נבטלים (סלוק לפרשת זכור, סידור בר, עמ' 671).

בלשוננו של רש"י עגון מרובה צורת 'ביטל', על דרך שנתברר כאן.

⁶⁷ ניקוד מעין זה מצוי במשניות מנוקדות הגל אף בפעלים אחרים.

⁶⁸ נקדן אחד (במשנה אחת!) וניקודים שונים, פעם אחת קל ופעם אחת פיעל.

⁶⁹ אף כאן כִּי פרמה: 'יְבַטֵּל', פיעל.

קבצה (מיכה א, ז).

(מעין צורות פיעל – פעל, כנ"ל)

19. תיבה זו מובאת בספרי דקדוק על פי ניקודה בקורף חרוקה, בין צורות ההפסק של בניין פיעל, בחוססת הערה: כל צורות ההפסק של עבר פיעל מונעות בצירי, ולפיכך צ"ל קבצה: יוצא מן הכלל.

לפי העניין נכון יותר קבצה, בניין פעל, וכבר הרגישו בזה ראשוני המדקדקים. זה לשון ריב"ג, ספר השרשים, ערך קבץ: 'ומה שלא נזכר פעלו: כי מאתן זונה קבצה השכרי במקום קבוץ שפתים'. ראב"ע בפירושו למקרא זה: 'אמר הנגיד כי קבצה היה ראוי להיות קוף בשורק', ואמנם במחברת הערוך לר"ש פרחק, ערך תנה: 'קובצה' בוי"ו. זה לשון מנחת שי: 'קבצה הקוף בחירק... והכי גרסין בפרק קמא דעבודת אלילים ובקהלת רבתי על פסוק כל הדברים יגעים, והוצרכתי לכתוב כל זה מפני שראיתי בילקוט שנכתב קובצה וגם במקרה ישנה נדפס קבצה בשלש נקודות, ובמקרה: אחרת קבצה בקמץ הקוף וכולם טועים'.

בספרות חז"ל מצוי הכתיב 'קובצה', בוי"ו, הרבה יותר ממה שהעיר בעל מנחת שי. ומה שכתב 'והכי גרסין בפרק קמא דעבודת אלילים...' נוסח אחד הדפוסים האחרונים הוא, שנודמן לידו, בד"ו שנת ר"ס, בדפ' יושטיניאן ובדפ' אמ"ד ת"ה: כך לימדני ישו הנוצרי מאתן זונה קובצה וכו' (דף יז, ע"א) וכן ברש"י שבדפוסים הנ"ל, וכן בכי"מ (ב' פעמים), באגדות התלמוד, בילקוט משלי, רמז תתקלו

* הרביץ שנה א, ספר ג, עמ' 127–128.

¹ עיין גוניוס-קויטש 149, בויאר-ליאנדר 329, ברגשטרסר, חלק ב, הפועל עמ' 96: בחירק הקרף, אם פעל כאן ולא פיעל, כדעת בויאר-ליאנדר 329.

² כך מכונה הפסיב. ³ חירק.

⁴ כלומר 'קבצה' בלא וי"ו. ⁵ = במקרא.

⁶ איחולד, דקדוק עברי, מהדורה ח, עמ' 344, הע' 2: קבצה עשוי יותר להיות פסיב גם מחמת הקמץ של ההברה השניה... בכי"י אחדים באמת קב'.

⁷ בספר המעשיות מהדורת גסטר, עמ' 26 'הנוצרי' חסר וי"ו, וכן שם עמ' 181 = מדרש הגדול שמות מהדורת הופמן, עמ' 191. מצוי כתיב זה בדפוסים ישנים ובכי"י, עיין ביחוד קהלי, MdW I קרובות לכד משמרות, עמ' כב: נצרים, נצרת (מנוקד ניקוד אי"י עליון, שאינו מבחין בין קמץ לפתח).

⁸ בעל דקדוקי סופרים לא הרגיש בשינוי זה ולא העיר על צורת 'קובצה' במקום הראוי.

בד-ר' ובילקוט מיכה, רמז תקנא בדפוסים הראשונים, וכן בילקוט המכירי מיכה. פסוק זה, אף בספר חסידים, מהדורת מקיצי נרדמים, עמ' 204. אמנם בקהלת רבה, שהביא בעל מנחת שי, 'קבצה' חסר, גם בדפ' הראשונים, וכן בעץ יעקב (גם ד-ר) ובמנורת המאור, נר ב, כלל י, חלק א, פרק ג - ד-ק וד-ו. ואין ללמוד מכתוב חסר זה על בנין התיבה, אבל נראה, שהמעתיקים קראו בחירק, כמעוקד במקרא.

במסכת עבודה זרה, כ"י ביה"מ לרבנים בניו יורק, מהדורת ר"ש אברמסון: 'כי מאתנן זונה קבצה', בנקודת חירק. 'קבצה' שבמקרא הרי היא אחת הדוגמאות של מעתק קיבוץ-חירק במקרא, שהעיר עליו פינסקר¹⁰ והביא שם 'קבצה' (עמ' 154). והרי זה על דרך השומרונים; עיין קרית ספר כז (תשי"א), עמ' 171, טור א, פיסקה 20 וטור ב, הערה 86. עיין 'קוטשר, מגילות, עמ' 358 ואילך.

כל אותם נוסחאות 'קובצה' הרי הם בוודאי על פי נוסחאות בבליים שקראו בקיבוץ. לא פתחה אונך (ישעי' מח, ח) - בעסה הבבלי פתחה. כמותו: פתח הסמדר (שה-ש, ו, ג); בכ"י תימני מעוקד בבליית פתח, בנין קל. מענין: מועטו טוחנותיו ותקהיגה (סידור רס-ג, עמ' תו), בנין פעל ועל פי כללי הדקדוק המקובלים. בהערות, שם, מובאים נוסח' כ"י 'מעטר' במ"ם חרוקה כלשון הכתוב: ובטלו הטחנות כי מעטו (קהלת יב, יט). אולם עיין לקמן, פרק כה, פיסקה 1, על: מעטו, פתחה, פתח.

⁹ בילקוט דפוס וויניציאה נשמטה כל הפיסקה מחמת הצנזורה ואף בדפוסים של אח"כ איננה.

¹⁰ מבוא אל הגקוד האשורי או הבבלי, עמ' 153-155.

¹¹ קהלי, Masor. des Ostens עמ' 120, בפנים ובהערה 1.

¹² Raphael Hai Melamed, The Targum to Canticles, p. 108.

פרק עשרים וארבעה

בניין נפעל

1. למעלה, פרק בנין פעל, לענין נטל (פיסקה 8) ולענין נצח (פיסקה 14), הערנו על מציאות צורות פעל, בייחוד בפעלי פ"ו, שאינן של בנין פעל, המקביל לבנין פיעל האקטיבי, אלא צורות של בנין נפעל, שחל בהן שינוי של i ל-u. כמה וכמה צורות שכמותן מצויות בדפוסים ישנים ובכ"י של המשנה וכו'. הרבה מהן. אי אפשר לדעת כמה, עיברה צורתן בעטיים של מעתיקים, מדקדקים ושאינם מדקדקים, שלא עמדו על סיבן. מעידים על כך רשמי מחיקות ותיקונים בכ"י קויפמן. לבסוף באו מדקדקים והדביקו על אחדים מהם תו של בנין פעל. וכך אבד פרק בדקדוק לשון חכמים.

ראוי לקבץ פזורים ולבררם לפרטיהם.

2. נטל, צורה ידועה ביותר, והיא בסידור התפילות: ונטל כבוד מבית חיינו (אתה יצרת, מוסף לשבת ור"ח). העיר בעל עבודת ישראל: 'ונטל ברוב הסדורים והוא עבר בבנין פועל משרש נטל. ובסידור רפ"ז י' ונטל וגם הוא יתכן ויהי עבר נפעל מן נטל'. 'נטל' אף בסידור ר' עמרם גאון, ווארשא תרכ"ה, ח"ב, עמ' 33, וכן בסידור ר' סעדיה גאון, עמ' קל, ובמחזור ויטרי, עמ' 197.

דבריו 'בבנין פועל' אינם נראים, שהרי כל עצם מציאותו של בנין פועל, בעבר ובעתיד, בלשון חכמים מפוקפק ביותר, כאמור למעלה. ולא עוד אלא שנמצא פועל גמור של 'נטל' ואין ענינו סילוק והרחקה אלא הרמה ונישוי: מה כוכבים רמים ומנוטלים על כל באי העולם כן הצדיקים (ספרי עקב, פיסקה יז, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 101. בספרי הדפוס הסייום: 'כך הצדיקים רמים ומנוטלים' וכו'.

¹ עיין לקמן, פיסקה 11.

² על סידור זה כתב ג' ברגרין: 'נדפס ע"י מדקדק מקראי קפדן'. עיין למעלה פרק ב, הערה 13.

פועל זה מקביל לצורת פיעל : וַיִּנָּטֵל וַיִּנָּשָׂא (ישעי סג, ט). בעל 'אוצר התפלות' הרגיש כנראה בקושי זה ונראה לו למחוק ניקוד וַיִּנָּטֵל והוא כותב : וַיִּנָּטֵל כן צריך להגיד מנפעל ופירושו ונלקח וכי' בסדור פראג רפיז. כמה מקומות בספרות חז"ל, כמבואר לקמן, מסלקים 'תיקן' זה.

3. ונטל טעם הפירות... אף נטל שומן הפירות (סוטה ט, יב). כך דג; בכ"ק: ונטל (בוי"ו)... ונטל (בוי"ד). אף בתוספתא סוטה טו, ב, בענין זה, פעמיים 'נטל' בדפוס ראשון ובמהדורת צוקרמנדל.

אף במשניות אחרות בכ"ק 'נטל', ואף שם לא נראה כתיב זה למעקד, או למעיה. בשבת ז, ג: נטל, העין חרוקה ועל גבי הוי"ו קווי מחיקה; שם משנה ה: נטל, העין חרוקה והוי"ו קיימת.

אף בדג: כסא שלא היו חיסיו יוצאים ונטלו (כלים כב, ה). מוצאי שבת נטל ויוו ממנו (בראשית רבה יג, ו). כך במהדורת תיאודור, עמ' 103, בספרי הדפוסים 'נטל'.

כלי זין היה לישראל בסיני... וכשחטאו נטל מהן... כיצד נטל (שה"ש רבה ד, יב, שלחך פרדס רמונים = איכה רבה ראש פתיחתא כד); מובא בילקוט ישעי סוף רמז תכא: 'נטל... נטל'.

ומה צואר זה אם נטל אין לאדם חיים כך וכר' (שה"ש רבה ד, ב, כמגדל דוד צוארך).

נטל טעם ביאה וניתן וכר' (סנהדרין עח, ע"א). כך כ"מ; ילקוט משלי, סוף רמז תתקמד; שאלתות וארא, סי' מב).

היה דולק והולך... עד שנטל ממנו אור להבדלה (תענית כח, ע"א, כ"מ). וכשנתחייבו נטלו מהם ונתנו לכהנים. יכול כשם שנתחייבו ונטלו מהם כך וכר' (תוי"כ רומי, עמ' קעז).

נוצל - ניצל

4. ואתה נוצל מהן (קהלת רבה ח, א, כי ברוב חלומות). שכל מי שבא עבירה לידו ונוצל ממנה... מצוה גדולה עשה (שה"ש רבה ד, ד, כמגדל דוד צוארך).

² עיין פורת 55. חיסה שאותן שתי הצורות, מ מקור אחד, הובאו שם, עמ' 46, דוגמא לסוג אחר: נוטלו וגותנו! (ניקוד מזור! קונטרסים ב, עמ' 87).

כונן שבא דבר עבירה ונצל הימנה (קדושין לט, ע"ב) אבל כ"מ ועין יעקב: ונוצל, וכן שם מ, ע"א בנוסח עין יעקב. אף יומא פו, ע"ב: ונוצל, ושוב קידושין מ, רע"א: ונוצלת הימנה, כך נוסח כ"מ.

מי שנצל מעבירה (ילקוט מסות, רמז תשס, ממסכת כלה).
אם נוצל מזו לא ינצל מזו (שם כי תצא, רמז תחקכה, מתנחומא).
זה נוצל וזה נוצל (שם שופטים, רמז תחקיס, מפסיקתא).
נוצל ממיתה משונה (תענית יא, ע"א, דפוס וויניציאה ר"פ).
כל המקיים שלש סעודות בשבת נוצל מפורעניות (שבת קיח, ע"א, כ"מ ושאלות, ראש סימן א).

5. כל הנזו מנכסיו ועושה מהן צדקה נוצל מדינה של גיהנם (נטי"ז, ע"א, כ"מ ועין יעקב).

נוצל מדין גיהנם (שאלות אחרי מות, סי' צג [פעמיים לענין ביקור חולים] מנדרים מ, ע"א); כ"מ שם: 'נצול... נוצל'.
זה נוצל וזה לא נוצל מפני מה זה נוצל וזה לא נוצל (ראש השנה יח, ע"א, בנוסח שאלות ויקהל, סי' סו).

ולא היה נוצל מידו אדם (עני שכטר א, מהדורת גינצבורג, עמ' 270).
א"ל משה לישראל בשבילי נוצלתן כולכם (סוטה יב, ע"ב, כ"מ וילקוט שמות י, רמז קסו). ילקוט דפוס ראשון – ד"ו: ניצלתן).
ישראל נצלו מאילו ומאילו (מחזור ויטרי, עמ' 536).
הרבה בספר חסידים, מהדורת ויסטינעצקי: נוצלתי מעבירה הגדולה (עמ' 13).
אדם שהיה הולך בספינה... שאר נוצלו והוא לא נוצל, או שלהם נוצל ושליו נאכד (עמ' 15), נוצלה (עמ' 76), ונוצל, נוצל (עמ' 85), ונוצלו (עמ' 86).

נוגף – ניגף

6. ביקש [כתואל] לעכב וניגף בלילה... שביקש לעכב וניגף (בראשית רבה ס, יב והעיר שם תיאודור, עמ' 652: נוגף בכ"י שטוטגארט וילקוט בראשית ומשלי, את סבור לומר שירבעם נוגף והלא לא נוגף אלא אביה ולמה נוגף וכו' (ב"ר סה, כ, עמ' 735–736). ע"ש במקבילות שבהערות תיאודור (יש להוסיף ילקוט ישעי', רמז רסא י, גם שם: נוגף).

³⁹ ד"ר, סוף רמז שצד.

⁴⁰ ציין שם בטעות: 'נדה, יוצא דופן'.

גם ויקרא רבה, מהדורת מרגליות, עמ' תשסג; המהדיר הוריד נוסח כ"י לונדון 'נוגף' העיקרי והעלה לפנים נוסח 'נוגף'.
'אין אתה יודע מי הוא שנוגף' (ילקוט מלכים, רמז רה, מסדר שלם פרק סז).
נוגפו ארורים בחצות (עדלמאן, לתלדות המחזור, עמ' ד, שורה יד - ניקוד אי"ו)
ונוגפו רגלים (מחזור איטליאני ח"א, דף קס, ע"ב).

נוצח - ניצח

7. הזכרתי למעלה, פסקה 1, צורת 'נוצח' והרי בירורים.
סגל, מהדורה עברית, עמ' 116, הביא בין צורות פועל: נוצחתי מפסיקתא רבתי, פרק ט. זה לשון הפסיקתא, דפוס פראג, דף יב, ע"ב: 'דבר אחר למנצח נצח למי שמבקש להינצח' כביכול; ושוב שם: 'למנצח [ל]מי שמבקש להנצח כמה שכתב כי לא לעולם אריב ולא לנצח אקצוף אל תהי' קורא כן אלא לנוצח' אריב... כשאני נוצח אני מפסיד וכשאני נצוח אני משתכר. נצחתי את דור המבול לא אני הפסדתי. שהחרבתי את עולמי... בימי משה שנוצחתי עשיתי שכר שלא כליתי את ישראל. הוי למנצח למי שהוא מבקש להינצח. 'נוצחתי' מקביל לצורות: 'נצוח', 'להינצח', ואינו פועל אלא נפעל.
מעין הנ"ל גם שם ראש פסקה מ, דפוס פראג, דף סד, ע"א: 'אמר הקב"ה בשעה שאני נוצח אני מפסיד בשעה שאני נצוח אני משתכר... אבל במעשה העגל נצחתי משה... ונשתכרתי'.

נותן - ניתן

8. הפודה מעשר שני שלו מוסיף עליו חמישית בין שהוא שלו ובין שנתן לו במתנה (מעשר שני ד, ג).
'שנתן' נפעל, בירושלמי ובכ"ק: 'שניתן', אבל במהדורת לו: 'שנתן'.

⁴ מהדורת ר"מ איש שלום, דף לב-לב.

⁵ ילקוט תהלים רמז תרכ"ז: 'דבר אחר למי שהוא מבקש להנצח'.

⁶ במהדורות המאוחרות 'לניצוח' ונוסח דפוס ראשון עדיף, כלומר אין דעתי נחזה כשאני נוצח.

⁷ נצוח, ⁸ לשון שאלה.

⁹ במעשה העגל, עיין בסמוך. ¹⁰ מהדורת ר"מ איש שלום קסו, ע"ב.

¹¹ בקצה היורד גרד קל (סימן של ו"ו שנתקצרה?)

וכן שם ה. ה: ובין שניתן לו במתנה, וכן ירושלמי וכי"ק, לו: שנותן.
נותן לו בנים יפים (פיוטים וכו'), ידיעות המכון ג. עמ' קפא. בלא ספק נופעל במקום
'ציתן', והמהדיר, מנחם וולאי, ניקד 'נותן'.
נַתַּנּוּ לרפסה (מחזור איטליאני ח"א, דף קנח, ע"א).

נופעל בפעלי ע"ו

9. כמה מפעלי פ"נ נוטים על דרך ע"ו: ניזוק, ניצול וכו' כמו: נימול, ניצוד וכו'.
מצד אחר יש פעלי ע"ו הנוטים על דרך פ"נ. כגון: בית הפרס שנידש (פסחים
צב, ע"ב) במקום 'שנידוש', נידנתי (מדרש תנאים, האוינו, עמ' 188); ושוף באבן
(בבא קמא כח, ע"ב-ה' פעמים), בכ"י המבורג וכן רבינו חננאל: נישף¹². אף בבא
מציעא קיח, ע"ב: כדי שיהא נישוף ברגלי אדם וכו', בכ"י המבורג וברש"י: כדי
שיהא נישף.

לפיכך אין פלא, שהפועל צוד נוטה ע"ד צורות נופעל שנתבררו למעלה. על
הפסוק: ותשב מצד הקוצרים (רות ב, ה) נדרש ברות רבה: שנוצדה ממנו¹³ מלכותו
לשעה (פרשה ה, ו-ג' פעמים), נופעל, במקום 'שניצודה'.
הלכת לצוד ואתה נוצדת (תנחומא תולדות יא).
'נוצדור', במקום 'ניצודור', נמצא בכ"מ ביצה כה, עא וע"ב - שמונה פעמים.

נוער-ניעור

10. הנוער משנתו צריך לברך בא"י¹⁴ מחיה המתים (ירושלמי ד"ו ברכות ז, ע"ד;
סיריליו: הנועור¹⁵. כדוגמתו במקומות אחרים¹⁶ וברור שאין כאן לא נעירת חמור
ולא נעירת גורי אריות, אלא נופעל של שורש עור).
ניער משנתו מיד הוא משכים לבית הכנסת (פסיקתא רבתי, מהדורת איש שלום
דף קסו, ע"ב, וכן דפוס פראג); בילקוט תהלים, רמז תרמג: נוער משנתו¹⁷.

¹² והעיר כאן בדקדוקי סופרים, שבכ"י פלורנץ: נושף.

¹³ מדוד. ¹⁴ ברוך אתה ה'.

¹⁵ וכן פסיקתא רבתי פיסקא מ, ר"מ איש שלום קסח, ע"א, גם דפוס פראג.

¹⁶ עיין בן יהודה, ערך עור, 4389: 'נוער במקום נעור' בלא תוספת של בירור. (יש שם
בכ"י עוד שתי דוגמאות, שלא אביאן כאן).

¹⁷ במדרש תהלים ט, יא העיר בוכר, שהילקוט העתיק מפסיקתא רבתי.

ברכות סא. רע-ב: 'קיבה ישינה אף נעור נעור הישן ישן הנעור... שניהם נעורים; באוצר הגאונים לברכות. נספחים. עמ' 68: 'נעור' הישן ישן הנעור... נעורו שניהם, ובצוי קדם של ב-מ לזין. כרך א. עמ' 38: 'נעור הישן ישן הנעור... נעורו שניהם. ילקוט משלי, רמז תתקמז: 'מעשה ברבי שמעון בן חלפתא... והיו נעורים עד חצי הלילה'. יש נוסחאות: סועדין (דברים רבה ט. א. ד-ו). בקהלת רבה ג. ב בא סיפור זה באריכות ואין שם פיסקה זו. פשוט הוא ש'נעורים' = נעורים. כאדם שפג יינו ונעור (תשובות הגאונים הרכבי. עמ' 208, סימן שצט). בכולם יש בוודאי לקרוא: נוער, נוערים.

11. מעניינת קריאת התימנים במשנה: נולד. נולדה. שצלה. וכן: נוצר (אבות ד, כב: על כרחך אתה נוצר). נוצרת (שם ב, ח: כי לכך נוצרת) ושל לבדוק פעלים אחרים מעין הללו.

לדעת דוד ילין¹⁷: נולדו (דה-א כ, ח). נאלו (ישעי' נט, ג; איכה ד, יד) – 'תולדות הנפעל' הן 'משקל נפעל הנמצא בדברי חז"ל כמו חמץ נקשה' [פסחים מע, ע-א]. מעין זה הסברתי כמה מן הפעלים, שהובאו למעלה, וציטטתי את מאמרו של ילין (קרית ספר ד, עמ' 136). בלשוננו ג, עמ' 307 נתתי סעם אחר: הקיבוץ של נטל וכו' וכו' במקום חירק הוא, להבדיל בינו ובין פיעל, שהרי 'נטל' אפשר פיעל ואפשר עבר ופעל. הסכים עמי ח-א גינזברג, תרכ"ז ה, עמ' 208, הערה 2.

12. ג' ברגרין¹⁸ אף הוא הביא ממחזורים ישנים: נטעו, נטעו, נטעו, נטעו. אלא שנראה לו, שעיקר קריאת כל הצורות הללו ושכמותן חולם והביא שם נטתי. נוצד, נוחתו, נוצלו (חילופי נוסחאות: נוצלו). אוסיף משלי: נוצל, בקרובה שפרסם זולאי בסיני שנה ח. חוברת ז-ח. עמ' מז.

וודאי שמקצתם של הקוראים הוגים בחולם. אבל עיקרו של סוג זה קיבוץ. נטל שבתפילה (למעלה פיסקה 2) וודאי מסורת ישנה; וגנפו, שהובא למעלה מפיוט מעקד ניקוד א-י (פיסקה 6). וודאי קריאה ישנה. לקמן אביא צורות ביעני, לשון נקיבה

¹⁷ כאילו היא שורש ט"ו גמור: נער, ואין דרך פ"א הפועל של ט"ו להיטמע לפני גרונית.

¹⁸ דמתי (שבטיאל), קונטרסים א, עמ' 13.

¹⁹ הגן, מאסף לספרות ולמדע, נערך... ע"י ל' רבינוביץ, פטרבורג תר"ס, עמ' יג.

²⁰ לשוננו ד, עמ' 313–314. (חתימה: 'מן המודיעים').

ולשון רבים; אילו נקראו בחולם לא היה הפרש בין ובין הקל; נוטלת. דרך משל.
גם קל גם נפעל!

13. אתחיל במשנה.

מה אם העובר עבירה אחת נוטל נפשו עליה (מכות ג, טו). כך בדפוסים ודחוק.
מהדורת לו: נפשו נוטלת עליה. אף ילקוט תורה, רמז תקפט. ביז'ד. וכן מדרש
הגדול סוף אחרי. ברור שנוסח זה עדיף מעט הדפוסים. מה טעם השינויים?
הפתרון בכ"ק: נפשו נוטלת עליה. זהו הנוסח הקדום, שלא היה מובן למעתיקים
ולמנקדים שקראו 'נוטלת'. בחולם; מה טען הוא: העבירה נוטלת את נפשו עליה.
אילו מחקו את התינו ושינו את סדר המילים: 'נוטל נפשו' במקום 'נפשו נוטל(ת)',
ואילו החליפו את הוי' ביז'ד (מהדורת לו). המנקד של כ"ק שטף וניקד נוטלת.
עוד בכ"ק: (החלה) נוטלת מן הסהור על הטמא (חלה ב, ח). צ"ל 'נוטלת'. יש
נוסחאות: 'נוטלת', 'נוטלת' – נפעל נמור.

פיאה ד, א: הפיאה נוטלת במחובר לקרקע. כך כ"ק, אלא שהרגיש המעתיק,
או המנקד, ומחק חלק של הוי': 'נוטלת'.

אף כלאים א, ט: הטומן לפת וצנונות... ונטלין בשבת. כך מהדורת לו. בכ"ק
נמחק חלק של הוי'. כג"ל.

שביעית ג, ט בכ"ק: כל שהן (אבני כתף) נוטלות שנים ושלשה וכו'. אף כאן נמחק
חלק של הוי'. לו: נוטלות.

בכורים ג, ח: והסלים והבכורים ניתנין לכהנים. בתוספתא מהדורת ליברמן:
'ומה שבידן לכהנים' והעיר שם: ד"ר וארפורט (מהדורת צוקרמנדל) 'נותנין' וכו'.
אף בב"ק צב, ע"א דפוס ווילנא: 'נותנים' – בנין נפעל.

ערכך ח, ו: אין להם פדיון אלא נותנים לכהנים. כך לו וכי"מ, ואף כאן ניתקנה
בכ"ק הוי' לוי'ד והניקוד חירק.

14. תחומא סוף מסות, הוספת מנובה: 'לכך נקרא שמם נכסים שנכסים מזה
ועלים לזה ולמה נקרא שמם נחיים שזוין מזה ונותנין לזה'. עיין ערוך השלם, ערך
הר, שהוסיף מראי מקומות. עיין גם שה"ש זוטא, מהדורת בובר, עמ' 20.
פסיקתא רבתי, מהדורת ר"מ איש שלום, דף קעג, ע"א: בטל שהוא יוצא... וברכה
נותנת ומשמח את הארץ (גם דפוס פראג).

סדר אליהו זוטא, סוף פרק טו, ד"ו: 'ובכל יום רוחו נוטלת הימנו ונותנת לבעל

הפקדון'. בדף צילום של כ"י רומי שבמהדורת ר"מ איש שלום: 'ניטלת ממנו ותנת'.
המהדיר העתיק: וניתנת (עמ' 199). הו"ו נראתה לו שיבוש!
15. עד כאן בפעלי פ"ג (בקריאת התימנים גם פעלי פ"ו). מערות אחרות לא
מצאתי אלא נפעל של הגה בוי"ו: והיו נהגין זה עם זה (שבת יב, ד). ואין נהגין זה
עם זה (שם, ה). בכ"ס בשתייהם 'נהגין'; כ"ק 'נהגים' (על גבי הו"ו קו מחיקה).
נהגים, כ"מ: נהגין, נהג'. גם שרידי ירושלמי, עמ' 90: והן נהגין (רק פעם אחת).
לו ודיג בשתייהן: נהגים, נהגין.

לא אוסיף להעתיק כאן עוד כמה פרטים שפרסמתי (קרית ספר ד, עמ' 106; יג
עמ' 307) ושלא פרסמתי; לשלימות קונקורדנציית הרי לא אגיע. לא אוסיף אלא:
קקש נודף קשתו (מגילת ישעי' א-מא, ב). המהדיר העתיק נידף, אבל הו"ו ברורה.
עדות ליושן המופלג של צורות הגל.

פרק עשרים וחמישה

פיעל – שינוי במצב

1. בלשוננו ג (תרצ"א). עמ' 350 ואילך י. הערתי על כמה וכמה צורות פיעל, במשנה ובשאר ספרות חז"ל, ששימושו שינוי במצב. הללו הרי הן במקום קל, גפעל או התפעל. ראוי להקדיש להן פרק מיוחד, כולל מה שאמרתי שם וגוספות. מעטות שכמותן אף במקרא ותפרשו בדרך כלל: 'פועל עומד' (על דרך פעלים עומדים של בניין קל). ויש שתיקנו מקצתן. אפרט את הזכור לי. וכסיתי בכבוֹתָה שמים (יחז' לב, ז). בניין פיעל תמוה כאן. ר"י אבן עזרא, הרקמה, מהדורת וילנסקי, עמ' קטו: 'פתח במקום שרק' (קיבוץ). יש מתקנים עפ"י השבעים וכו' לבניין קל 'בְּכֻבֹּתָהּ'; סך, אוצר לשון המקרא והתלמוד, ערך כבה: 'זבא גם בהוראת עומד'. ונראה שפיעל מצב הוא במשמעות קל ואין צורך לתקן.

¹ וכן קריית ספר יג (תרצ"ו), עמ' 305–306; למעלה, פרק כג, בניין פועל, פיסקה 10 וראש פיסקה 15 (פועל 'בטל'). עי' גם לקמן, גספח ב, סוף פיסקה 3: זמן – להודמן.
² בן חיים, לשוננו כב, עמ' 240, הערה 34, רואה בצורות פיעל, מעין הללו שיתפרטו בסמוך, בהבדל מן הקל, לא הבדל במשמעות אלא 'בתחום הסוציולוגיה וההיסטוריה... לאמתו של הדבר אינה בתחום לשון חז"ל'. דרך לשון חז"ל בכאן הרי היא על דרך השומרונית, 'זו גורסת במקומות רבים בתורה פיעל במקום שנקדני טבריה מוסרים בניין קל' (ראש עמ' 237).

על כל פנים איני חייב, כפי שנראה לי, לשנות הגדרתי 'פיעל – שינוי במצב' (במאמריי הנ"ל, לשוננו וכו', השתמשתי במונח 'אינקוהטיבוס' ונראה לי יותר 'שינוי במצב' – כולל יותר). כשם שלא יתפשוני בסעות, אם אומר, כי הפעלים: זקן, חזור, חרב, בטל וכו', כולן בניין קל, משמשות שינוי במצב, וכשם שלא אשגה אם אגדיר: האריך, הבשיל, האדים, הרקוב וכו' בבניין הפעיל שינוי במצב, כך רשאי אני לומר: פיתח (= נתפתח), בישל (= נתבשל), עיברה (= נתעברה) וכו' צורות פיעל הן המשמשות שינוי במצב, ולא נאמר במאמר זה שהללו ושכמותן בלשון המשנה 'שיריד של שימוש שגולם מן המקרא'.

ובערב ימולל ויבש (תהלים צ, ו). יש מתקנים 'ימולל', בפתח (ע' מניוס-בוהל), שלא לצורך.³

ובטלו הטחנות כי מעטוי (קהלת יב, יג). בלשון המשנה 'נתמעסר'.
 כנראה גם: לא פתחה אונך (ישעי' מח, ח).
 פתח הסמדר (שיר השירים ז, ג) — נתפתח.
 ויחל שער ראשו לצמח (שופטים טז, כב). ועוד שלוש פעמים פיעל של 'צמח' במקרא. וכן בלשון המשנה, כגון שביעית ו, ג (מהדורת מוסד ביאליק). בבא בתרא ו, א (כנ"ל). ועיין בן יהודה, ערך צמח, עמ' 5520.
 אם קהה הברזל (קהלת י, י). במקומו אפשר: נפעל והתפעל.
 קוּתָה (ישעי' לד, ה, ז) במקום קוּתָה.

בלשון המשנה

2. ביחלו (הפגים) כונס וכו' (שביעית ד, ז); שרידי ירושלמי, עמ' 51: 'ביחילר'.
 במעשרות א, ב. בדפוסים: 'משיבחילר', אבל דפוס נאפולי: 'משבחלר', כ"ק: 'משיבילר', ירושלמי (משנה וגמרא): 'משיבילר'.
 בטל — עיין למעלה, פרק כג, בנין פעל, פיסקאות 15–18. ויש להוסיף בירורים.
 תאנה שביכרה אשכול שביכר רימון שביכר (בכורים ג, א). כ"ק: 'שביכרה' (וכן כ"פ), שבכר (כ"ק בשתיקן י"ד תלריה).
 בשעה שהנטיעות מבכרות (שיר השירים רבה פרשה ז, מה יפו פעמך).
 וענבים שבישלו כל צרכן (כלאים ז, ז). כ"פ, ירושלמי ולו: 'שבישלו', כ"ק: 'שבשלו'. גם: תבשיל שבישל כל צרכו, שלא בשל כל צרכו (שכת לו, ע"ב; לח, ע"ב — כמה פעמים), גם כ"מ והלכות גדולות ד"ו דף יז, ע"ג: 'בישל' בידד.
 בשלו אשכולותיה (בראשית רבה פח, ה); בהערות מהדורת תיאודור ואלבק גם נוסחאות: בישלו, הבשילו, נתבשלו.
 רשי סנהדרין יא, ע"ב: בישלה התבואה (ג' פעמים).
 ממתם של ישראל כיון שגפל ביד אומות העולם מיד סיהר (סנהדרין צד, ע"ב).
 גם כ"י מיוכן ועין יעקב בגמרא ד"ו רפ: 'סהר'.

³ גרמה לצירי גם הקבלה לויבש/ בצירי.

⁴ עיין למעלה, פרק כג, סוף פסקה 19.

⁵ עיין בן יהודה, ערך זה.

וכן פיעל של כיפר = נתכפר לו. משכיפרו הבעלים (תמורה ד, א; מעילה ג, א). כך כי-ק, מהדורת לו בשניהם חסר י-ד. בתמורה ב, ג, גם לו: 'שכיפרו הבעלים', וכן: ושכיפרו בעליו (שם ג, ב, ט - גם מהדורת לו).

ושכיפרו בעליה... שכיפרו בעלים (תורת כהנים ויקרא, חובה פרשה ו, יט; ד-ו ש-ו, עמ' מה). נקדן תורת כהנים כ-י רומי, עמ' צ, סימן פעם אחת את הפ-א בסימן רפה ופעמיים לא רפה ולא דגש. שם, חובה פרשה א, ב, הנקדן הנ-ל, עמ' סו: יביא חטאת ויכפר מיד.

השוחט חטאתו בשבת כיפר (ירושלמי שבת יג, ג-יד, ע-א) ובהמשך, שם: 'שאלו לא אמרת לו שיביא היאך היה מתכפר'.

במגילת ישעי' א כל פועל של 'כפר' חסר י-ד ולפי דרך הכתיב של מגילה זו - פיעל הוא (קוטשר, מגילות, עמ' 772).

עיבר לשון קלקול - עיין למעלה, פרק כג, פיסקאות 9-10.

3. עיבר לשון הריון - מצוי בספרות חז"ל: עיברה (יבמות ז, ה - פעמיים). בנוסחאות ישנים (כי-ק, כי-פ, לו וירושלמי), אף כב-ק ט, א: 'ועיברה'. בספרי הדפוסים ובד-ג מתוקן 'ונתעברה'. כי-מ: 'ונעברה'. 'עיברה' אף כמה פעמים בתוספתא, וכן: הלוי לא עיברתי (ב-ר סג, ו - תיאודור 688-פעמיים). ר' יוחנן כי עיברתו אמו מת אביו (קדושין לא, ע-ב), שעיברתו אמו (סנהדרין לו, ע-ב), עיברתה אמה (אסתר רבה, ויהי אומן).

נמצא אף ביוני של פיעל מצב: לשלשה ימים היתה מעברת ויולדת... ליום אחד היתה אשה מעברת ויולדת (מדרש הגדול בראשית, מהדורת שכטר, עמ' 147; מהדורת מרגליות, עמ' קנח). נוסח' אחרים - בבראשית רבה לו, א; ויקרא רבה ה, א; במהדורת מרגליות יש נוסחאות: מתעברות, מעוברות. אבל גראה שדווקא במדרש הגדול נתקיימה הצורה הישנה שהבאנו כאן.

בתנחומא, סמוך לסוף ויצא, דפוס קושטא: מה שיהיו הצאן מעברות. בדפוסים שלאחריו 'מתעברות'.

⁶ החירק של היר"ד במקום שוא הוא; עיין פורת, עמ' 65. על גבי הכ"ף סימן של רסה.

⁷ עיין לשוננו, שם עמ' 350 (תחילת פרק זה).

⁸ עיין מרגליות, מבוא למדרש הגדול שמות.

⁹ = משהיו, עיין מנחה לדוד, ספר יובל לדוד ילין, עמ' צד.

4. נראה להוסיף מן המקרא: שורו עבר ולא ינעיל תפלס פרתו ולא תשכל (איוב כא. י').

רד"ק, ספר השרשים, ערך געל: 'יש מפרשים שורו עבר על הנקבה ויהיה עבר פעל עומד והנכון מה שכתבנו כי תכלית הפסוק על הפרה וראשיתו על השור'. ואמנם לפי הוולגאטה והשבעים פירוש המקרא: פרתם נתעברה ולא הפילה! וולגאטה: *Bos eorum concepit et non abortivit*; השבעים: *ἡ βοῦς αὐτῶν οὐκ ὤμωτο*; (פרתם לא הפילה) יי. גזניס, שם, הוסיף כמה דברים וקיבל פירוש זה, וכבר קודם לכן במהדורה הראשונה של מילוני הקצר, בשנת 1815, הוא מתרגם על פיו. ואין הדברים רחוקים. מצינו במקרא, 'שור' לשון נקבה, ובנין פיעל של עבר 'פועל עומד' (בלשון רד"ק) מצוי הרבה בלשון חכמים, כאמור למעלה.

ידוע, שכמה שמות של בע"ח משותפים לזכר ולנקבה, בייחוד במקרא, כגון גמל, דוב, חזיר, שפן וכו'. 'שור' או 'שה' אתו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד' (ויקרא כב, כא) – על כרחך שור = פרה, ועפ"י ההלכה אותו ואת בנו נהג בנקבות ואינו נהג בזכרים (חולין עח, ע"ב; רש"י למקרא זה), ואונקלוס תרגם: 'ותורתא או שיתא' וכך ת"י. ועיין הרקמה, שער מא: מובא שם גם 'דג' והעיר שם רילנסקי, עמ' 387 הערה 10: 'ונראה שריב"ג אומר כך, לפי שנאמר: ויהי יונה במעי הדג ובפסוק הסמוך: ויתפלל יונה... ממעי הדגה, שמע מינה שדג כולל גם נקבה' וכו' יי. 5. עיפשה, מעפשת וכיוצא בהן – עיין בן יהודה. ביטני פיעל 'מעפשת' (תוספתא יום הכיפורים ב, ה) יי. אף נמצא: מפני הפירות שלא יעפשו (בראשית רבה לא, יב; תיאודור, עמ' 285), בהערות שם: כ"י אחד 'יעפיש' (אפשר פיעל בהפסק ואפשר הפעיל).

ויצא קין... עשיתי תשובה ופישרתי (בראשית רבה סוף כב, יג; תיאודור 270). בדפוסים 'פרשתי' ואינו אלא הגהת תיקון. אף יש נוסחאות 'נתפשרתי' (תיאודור,

¹⁰ עיין 'ספר רש"י בעריכת הרב י"ל הכהן פישמן (מימון), עמ' שכב.

¹¹ עיין גזניס, Thesaurus וכו', ליפסיה 1829, ערך געל וערך עבר, ופירוש פרינץ דליטש לאיוב מקרא זה.

^{11*} עיין גזניס שכטר ב, עמ' 481, 482–483.

¹² כך במהדורות צוקרמנדל והעיר שם: 'בד' [= כ"י ח"ג ודפוס ראשון] מעפשות'. בעניין זה יומא לח, ע"א: 'מתעפשת'. [במהדורת ליברמן: מעפשת ובהערה: כ"י לונדון מתעפשת].

שם; פסיקתא רבתי, מהדורת ר"מ איש שלום, דף קצט, עמ' ב; ספר המסר לר"י כלץ, פרק ב). ואף הללו תיקון; 'פישרת' הרי הוא בנין פיעל שינוי במצב. פשר זה הריהי לשון הצלה, חילוקי. עיין פסיקתא רבתי, מהדורת ר"מ איש שלום, דף לג, ע"א; פסיקתא דרב כהנא דף קלא, ע"א: 'ואילו עשו תשובה פשרן'. [בפסיקתא מהדורת דב מעדלברג, גרסאות אחרות במקום 'פשרן'].

איקונין של אביו ראה וציין דמו, איקונין של אמו ראה וציין דמו (בראשית רבה צח, כ; מהדורת אלבק 1270). בכ"י אחד 'ונצטנן', אף זה חיקון: צינן = נצטנן.

³¹ עיין למעלה, פרק ז, קונטרסים א, עמ' 86, ב, עמ' 36.

פרק עשרים ושישה

הפעיל של פעלי ע"ו על דרך פעלי פ"ו.

א. הרבה צורות הפעיל של פעלי ע"ו באות בנוסחאות המשנה ושאר ספרות חז"ל על דרך פעלי פ"ו (אוליד, אושיב וכ"י), והרי פרטים.

הביר – הוכיר

בבא מציעא ט, ג: 'המקבל שדה מחבירו משזכה בה הבירה... שהוא כותב לו אם אוביר ולא אעביד' וכ"י (נוסח ד"נ). אף מהדורת לו. כ"י: וכ"י המבורג (עמ' 272) וירושלמי: 'הבירה... אוביר'. וכן במשנה נוסח המאירי. אף לשון התוספתא: 'הבירה... אוביר' (בב"מ ט, יב – כתובות ד, י), וכן בתשובות הגאונים, הרכבי, עמ' 106, ממשנה הג"ל, כמה פעמים 'הבירה... אוביר'. וכן בקטע מן הגניזה (של ר' יהודה הנשיא אלברצלוניז).

פתח 'זהבירה' (לשון 'שדה בורה'), על דרך פעלי ע"ו. וסיים 'אוביר', על דרך פעלי פ"ו, ולא קשה. הלשון השני, 'אוביר', הרי הוא מפסקה (ארמית): 'שהוא כותב לו' אם אוביר ולא אעביד אשלים במיטבא'. בתוספתא בב"מ ט, יג (עפ"י

* כמה פרטים בלשוננו כרך ג (תרצ"א), עמ' 347, הערה 19. אף דן ר"נ אפשטיין, מבוא, עמ' 89; [דקדוק ארמית בבליה, עמ' 92, הערה 247]. עיין למעלה, פרק כג, בניין פעל, פסקאות 4–6: 'הורע' וכ"י (במקום 'הרע') על דרך פעלי פ"ו, לקמן, פרק כז, פסקה 6: 'הוויל'.

¹ סגל, עמ' 146, לא רשמן. ² שם 'הובר' וצ"ל 'הביר'.

³ מהדורת ק' שלזינגר, הוצאת מקיצי נרדמים, עמ' 385.

⁴ שניהם עפ"י מהדורת צוקרמנדל, ולא העיר המהדיר על שינויי נוסחאות.

⁵ גנוי קדם ה' לרב"מ לוי, עמ' 99.

⁶ יש נוסחאות: 'שכך כותב לו'.

⁷ יש נוסחאות 'אעביר', ברי"ש.

צוקרמנדל): 'שכך הוא כותב אינר' ו'אורע אנכיש ואחצד ואוקים כריא קדמך ואת תיתי ותיסב פלגא בעיבורא ובתבנא' וכו'. צורות כמות 'אוביר', 'אוקים' נמצאות בארמית הירושלמי וכו'.

הבדלי לשון הללו ('הביר', 'אוביר'), במשנה אחת, הושח בבבלי: 'הובירה... אוביר'. כך בבבלי דיו רפיב, בפנים וברשי. רמב"ם תפס לשונות 'הובירה', 'הוביר', 'אוביר' (הלכות שכירות פ"ח, ה"ג) – שלא בדרך מובאה). מצד אחר בנוסחאות ישנים של המשנה: 'הבירה... אביר' (ולא 'אוביר'). כך כ"ק וכ"פ. נקדן כ"ק, ששטרות היו לו צורות 'אוביר' ניקד 'אביר', בחולם.

2. אוסיף ואעיר על 'הוביר' – 'הביר' במקורות אחרים, מועטים, בדברי חז"ל ולא אאריך ביותר בשינויי נוסחאות לפרטיהם.

גרה או הובירה (ערכין ט, א). כך בנוסחאות הדפוסים, וכן רע"ב. בנוסח' ישנים, אף בבלי דיו רפיג, 'הבירה' וכן דפוס קושטא.

יבורו ואל תשכירם לגוי (ירושלמי עבודה זרה סוף פרק א; דף מ. רע"ב) וכן שרידי ירושלמי, עמ' 280. אף-על-פי כן אין לשבש גירסת 'וביר' (ירושלמי דמאי א, א; דף כה רע"ב – עיין יסטרוב, ערך בור). יבורו פירושו יעשו בור (והאדמה לא תשם – בראשית מז, יט, תרגום אונקלוס: לא תבור), ואף 'וביר' כך, על דרך: 'האדים', 'הלבין' וכו' וכו' (נעשה אדום, נעשה לבן).

מוטב מי שהוא חוכר שדה אחת גרה ומובלה ומעדרה ממי שהוא חוכר שדות הרבה ומבירן (בראשית רבה פב, א). כך ברוב הנוסחאות (ביניהם כ"י הוואטיקני) ויש נוסחאות 'מובירן', 'מבירן'; עיין מהדורת תיאודור ואלבק, שם.

⁸ תוספתא בבא מציעא, שם: אישלים, ביר'ד, על דרך הארמית; עיין דלמן, דקדוק הארמית, עמ' 272. עיין פורת, עמ' 66–67.

⁹ כ"ק 'במיטבה', בה"א, וכן תוספתא שם, בבא מציעא, ועיין תוספתא ראשונים לר"ש ליברמן, נויקין, עמ' 126.

¹⁰ ד"ר: אנא אניר (ויש. שם עוד שינויים). ¹¹ תוספתא, שם.

¹² דלמן, שם, עמ' 323–324; [י"ג אפשטיין, דקדוק ארמית בבבלי, עמ' 92–93]; למעלה, פרק א, ברכות, הערה 13.

¹³ הוצאת מוסד הרב קוק.

¹⁴ עיין, להשיבותו של כ"י זה, קוטשר, מחקרים בארמית תגלילית, תדפיס מתרביץ, עמ' 9 ואילך.

ואם אתה הובדת את כרמי אני אוכד את כרמך (מדרש תהלים י. ח). כך ד"ק וד"ו. מהדורת בובר: 'ואם אתה מאכד את כרמי שביהודה אני מאכד את כרמך שבגליל'. מדרש תהלים כ"י ביה"ס הלאומי והאוניברסיטאי שבירושלים, Heb. 80: 592: 'הובדת... אוכד'. ברור, שנכונה גירסת הילקוט, רמז תרעא (ד"ר וד"ו): 'הברת... אוכד'. (נשתבשו המעתיקים: הוברת < הובדת < מאכד). משל למלך שהיה לו שדה... וקרא לחמישי וא"ל תקבל אתה השדה הזו... על מנת לפולחנה... משנכנס לתוכה הבירה. על מי המלך כועס... על מי שקבלה... ומשנכנס בה הבירה (שמות רבה כז. ס - ד"ק וד"ו), בדפוס ויילטא: 'הובירה' - ב' פעמים.

מכאן שנוסחאות ישנים מעדיפים 'הביר', 'מביר'; אבל 'הוביר', 'מוביר' משתרשים והולכים בדפוסים. אב לכולם, כנראה, 'אוביר' שהובא למעלה מבבא מצינא, מסכת שו"ע בפי רבים, ילדים חקנים.

אובין - אבין

3. אמר ר' עקיבא אני אובין ואדון לפניך (עבודה זרה ג. ה). כך בדפוס המסנה י' והוא נוסח המסנה שבבבלי י'. נוסחאות אחרים (מהדורת לו, כ"פ. ד"ג ומסנה שבירושלמי): אהיה אובין לפניך, וכן עבודה זרה כ"י ביה"מ לרבנים בגו' יורק, מהדורת ש' אברמסון, וכן משנה ע"ז עם פי' הרמב"ם, מהדורת ווינר י'. 'אובין ואדון' צירוף תמוה, שכן 'אובין' משמע: אדרוש, אפלפל ואפרש; כך נראה מפי' רש"י י': 'אני אובין לפניך אפרש ואדון לפניך' י'; מכפל לשון 'לפניך'.

¹⁵ גם בכ"י מינכן ('אוכי' וצ"ל 'אוכי' [אובין]).

¹⁶ וכן מובא שם: דאמר ר"ע אני אובין ואדון לפניך (מה, ע"ב).

¹⁷ וכן בספרי דברים, פסקה ס, ד"ו: 'אהיה אובין', במהדורת פינקלשטיין: 'אהיה אבין'.

¹⁸ מדרסטים ישנים לפני דפוס אמ"ד ת"ר.

¹⁹ כך, כנראה, הבין אפשטיין, שם. עיין באכר, סרמינולוגיה וכו' (גרמנית), ה"א, עמ' 9, הערה 3, שפירש כך מדעת עצמו. נסתייע במקראות: ויבינו במקרא (נחמ"ח, ח), ביצותי בספרים (דניאל ט, ב), הוסיף: חכם ומבין מדעתו (חגיגה ב, א - כלומר דודש מדעתו). יסתרוב מביא: מעשה בתינוק אחד שהיה קורא בבית רבו בספר יחזקאל והיה מבין בחשמל (חגיגה יג, סוף ע"א): speculated over the hashmal.

בלשון רמב"ם לפועל 'הבין' משמעות של עיון: כל שבעת הימים קורא בתוך הסוכה וכשמבין ומדקדק במה שיקרא יבין תוך לסוכה כדי שתהיה דעתו צלולה עליה (הלכות

נראה, שיש להפריד: 'אני אובין לפניך' והוא דיבור המתחיל מן המשנה. והשאר פירוש. נמצא שגם בנוסח המשנה של רש"י לא היתה תיבת 'ואדך' ואינה אלא פירוש גיליון. שסופו, כנהוג, חלק של הפנים יי. אף בכ"ק אין אלא 'אני אובין לפניך' יי וכן בירושלמי ע"ז פ"ג, ה"ז; מג. ע"ב. אף אפשר לפרש 'אובין' פועל יוצא, כמו: מבין פתיים (תהלים קיט, קל), המבינים את העם (נחמ' ח, ט) יי. אבל הפירוש הראשון נראה עיקר. עין ירושלמי עבודה זרה מג. ע"ב: 'אן תנין אובין אית תני אוביל לפניך מאן דמר (=דאמר) אובין גבין ומאן דמר (כנ"ל) גוביל גיביל'. מאחר שעתידי הפעיל על דרך 'אובין' אינן מצויים במשנה, פירש הירושלמי שהוא כמו 'נבין' יי, צורה ארמית השערה בפי הכל; 'גיביל' – הגין כנ"ל. בגין פיעל במקום הפעיל יי.

איני יודע טעם לתוספת 'אהיה', אלא אם כן היה גם נוסח 'מובין', במ"ם יי, כלומר אהיה מובין (=דן) לפניך. והרי נמצא גם נוסח 'אהיה אודין' לפניך. בדל"ת יי. יסטרוב, ערך בן. נדחק לומר: יש לנקד אובין בצירי, בינוני פועל של שורש אבן.

4. דומה ל'אובין' מצוי בלשון חז"ל 'השיב' במקום 'השיב'. רובן לשון תשובה בריכוזים.

הא אם הושבתה (ת"כ ר', עמ' יג). הוי"ו מנוקדת בשורק וצ"ל חולם. בספרא

סוכה ה, ט). לדעת באכר, מלון תנחום ירושלמי 121, כתב כך רמב"ם על"פ סוכה כת, ע"ב: 'וא במגרס הא בעיוגני'; 'הבנה', כלומר עיון, צריכה להיות מחוץ לסוכה.

¹⁹ באכר, שם, עמ' 8, הערה 5, בשם וייס. הוא חולק עליו ונראה שלא בצדק.

²⁰ 'אהיה' שם בגליון.

²¹ באכר, שם, הערה ב.

²² = אבין, גרין גוף ראשון במקום אליף; עין מ' שלזינגר, דאס ארמ' וורבוס, עמ' 15.

אפשטיין, שם: 'אובין פירשו אביין, קרא כנראה אבין, בגין פיעל, ואיני יודע דוגמא לכך.

²³ עין יסטרוב, ערך זה. אפשר, שם: 'אוביל – אייבל אני אציע לפניך, וכבר כתב

באכר, שם, עמ' 8, הערה 5: ich will es vor dich bringen dir vorlagen; פירוש דחוק.

העיר אפשר, שם, הערה 4: '[ולענין אובין – אוביל, עין עכשו ליברמן, תוספת ראשונים ח"א, עמ' 100]', (למ"ד וגו' מתחלפות).

²⁴ באכר, שם, עמ' 8, הערה 5: 'אהיה אובין' שריד של נוסח 'אהיה מבין'.

²⁵ אפשר, שם, עמ' 89.

דבי רב, מהדורת ר"מ איש שלום, עמ' 46: הושבתה (אף ממקורות אחרים). בדפוס הספרא: השבת – 'תיקן' אחרונים. אילו מצינו צורה מעין זו כאן בלבד, הייתי אומר, שמא באמת שיבוש הוא, בסמוך נראה מקומות מרובים שכמות זה; ריבויים מעיד עליהם.

הרי אנו מושיבין אותך בלשון אחרת (שם, עמ' רמז, שורה 1). שם שורה 4: 'אפילו אתם משיבין אותי כל היום'; ואין לשבש משום כך צורת 'מושיבין'. תוספתא בבא בתרא יא, א: הושיב ר' על דברי ר' תעיה וכו'. כך מהדורת צוקרמנדל. בדפוס ראשון: השיב.

ספרי זוטא: א[מר] לו הישבת על ידיך השב על ידי (מהדורת ינאפסטין, תרביץ שנה א, ספר א, עמ' 74). בילקום, רמז תשסג: הושבת, הושב י.

סדר אליהו רבה: לא הושיבוה כלום דבר (מהדורת ר"מ איש שלום, עמ' 76). בד"ו פרק טו; דף כד, ע"א: ולא היה אדם שאשיבה כלום דבר. כנראה נתחברו יו"ד ווי"ו לאל"ף וצ"ל: 'שיושיבה'.

שם: מה הושיבוהו יבא שלום (מהדורת ר"מ איש שלום, עמ' 133); בד"ו פרק טו; דף מב, ע"א: מה (ש)הושיבוהו. שם: הושיבה אותן רוח הקודש (רמא"ש 154); ד"ו פרק ל, מח; דף ע"ב: משיבה.

הושיבה אותו רוח הקודש (ויקרא רבה ג, ו כ"י לונדון; מהד' מרגליות, עמ' עא – המהדיר הוריד צורה זו להערות והעלה צורת 'השיבה'). שהושיב לאותו העני (שם לד, ז, כ"י לונדון ורומי; מהד' מרגליות, עמ' תשפד, כאן הנית צורה זו בפנים).

וצור מושיבו בקול (יוסי בן יוסי, סידור רס"ג, עמ' רלב). בפנים מעוקד 'מושיבו'; בהערה: ניקוד כ"י אחר מושיבו, כ"י אחר: משיבו. אפסטין, מבוא, עמ' 89, הערה 6, מוסיף מקורות אחרים וביניהם: 'אנשי קירואן... יצאו משיטה זו והושיבם רב סעדיה אלפיומי (פירוש על דברי הימים מזחס לאחד מתלמידי רס"ג, מהדורת קירכהיים, עמ' 19) ועוד.

5. ומחמת הבריכה כיפה מזעת והוא מו"ז עת סיפים רבות (בראשית רבה ד, ה; תיאודור, עמ' 28).

אם הוויבו שפתיו של אדם בתפלה (ויקרא רבה טז, ט; על-פי כתב יד אחד

²⁰ דפוס וויניציאה דף רלח, עמ' א.

פרק עשרים ושבעה

בינוני קל של עו-י וכסולים בחולם*

1. בינוני קל של הפועל 'מול' נמצא ג' פעמים במשנה; אצטט על פי דפוס וילנא ג'א: מוהל'ין ופורעין ומוצצין (שבת יט, ב). קטן החולה אין מוהל'ין אותו עד שיבריא (שם, משנה ה). אין קוראין את המגילה ולא מלין ולא טובלין... עד שתנץ החמה (מגילה ב, ד). במהדורתו כבדפוס הגל.

עיון במקורות מגלה אף צורת 'מול'ין, בויז, בכל המשניות הגל: כ"י קרפמן, כ"י פרמה, מהדורת לו, ירושלמי וכ"י קאפח. אף בנוסחאות אחרים נמצא 'מול'ין באחת המשניות הגל; כ"י מ: מול'ין (שבת יט, ה), 'מוהל'ין (שם, ב; מגילה); ד"נ: מול'ין (מגילה), אבל: מוהל'ין – (שבת יט, ב); מלין (שם, ה). בבלי, ד"ז ר"צ: מוהל'ין (שבת בשתי המשניות), מול'ין: (מגילה, ד"ז ר"צ); שבת עם פ"י רמב"ם, מהדורת כהן: 'מוהל'ין בשתי המשניות; מגילה עם פ"י רמב"ם, מהדורת בהרנס: 'מול'ין וכן רמב"ם ששון, מגילה 'מול'ין (שבת חסר בכ"י זה). ד"ק ואמ"ד כבדפוס ג'א. אף בראשית רבה מו, ג (מהדורת תיאודור, עמ' 470) פעמיים, בנוסח השונים: מול'ין, מוהל'ין, וכן ויקרא רבה, מהדורת מרגליות, כה, ו. רמב"ם הלכות מילה: כמה וכמה פעמים: מלין (פרק א ופרק ב), מול'ין (פ"א, סז, יח; פ"ב, ו), מוהל'ין (פ"ב, ב).

עיון גם קונטרסים א, עמ' 92: 'מול', 'מול'ין ממקור אחר. 'מוהל'ין, כמפורט לעיל, סיסקה זו, וידוע: 'עלד מהול' (שם הפועל בארמית 'ממהל'). על כל פנים אין 'מוהל'ין צורה משובשת ואין לעקרה.

* נרמז בהערה ב' לשוננו ג (תרצ"א), עמ' 347.

¹ מדרש הגדול בראשית, מהדורת מרגליות, עמ' רס: 'אין מול'ין אלא בימיו'.

² מהדורת הרב י"ל טיימן ז"ל, עמ' פד.

³ 'מול'ין ופורעין ומוצצין (על פי שבת יט, ב), אין בידינו עצם כתב ידו של רמב"ם.

2. ואין צריך לומר, שצורת 'מוליך' אינה שיבוש. הרי היא על דרך: בוסים (זכרי י. ה). בושם (יחזקאל לב, ל). קומים (מלכים ב טז, ז). אף: אחישה מפלט לי מרוח סעה מסער (תהלים נח, ט) בינוני קל הוא משורש 'סוע'. ראייה מלשון המשנה: הזורע וסיערתו הרוח לאחריו מותר, סיעתו: הרוח לפניו וכו' (כלאים ה, ז). קול כחולה שמעתי (ירמ' ד, לא) – בינוני קל של 'חיל' ('חיל כחולה').

בינוני קל דוגמת 'מוליך' נמצא בלשון המשנה אף משרשי ע"ו אחרים. 'בוש', שהובא למעלה מיחזקאל, אף במשנה: ובושה מחתנה (דמאי ג, ו), ובוש פנים לגן עדן (אבות ה, כ). (בעבר: 'בושת', בעתיד: 'אבוש', וכן 'טוב' – 'מה טוב').

וחולות בכרמים (סוף תענית). כך קויפמן, פרמה, מינכן ודפ' נאפולי. אף בבלי, במשנה ובגמרא דף לא, במהדורת לו 'וחלות'. ברשי עין יעקב, פיסקה עט: 'וחלות בכרמים לשון מחוללו'... דמשמע שיוצאות וחולות'.

עיין בנימין קלאר, קונטרסים א, עמ' 51–52: רעה חולה (קהלת ה, יב, טו) פירש ר"י אבן גאון בספר השרשים, ערך חול: 'כלומר גפלת'. ועיין שם בהמשכו של מאמרו.

3. אפשטיין, מבוא, עמ' 1245, מביא מכ"י קויפמן: זוגין (כתובות יב, א). אף מובא בבן יהודה: שתהא זוגתו ומפרנסתו (ירושלמי כתובות פ"ד, ה"ב; כס, ע"ד – פעמיים). למעלה, פרק כו, הפעיל פעלי ע"ו וכו', פיסקה 3, מובא 'אוביך' לשון דרש ופלפול. אף 'ביך' בקל משמעו כך: ועמי לא התבונן... שלא היו בונים בדברי תורה (ספרי, פיסקה שט; ילקוט האזינו סמוך לסוף, רמז תתקמב). אין 'בונים' שם, אלא לשון לימוד ועיון, פירוש למקרא 'ועמי לא התבונן', שהובא שם.

גראה, שבציטטה גרס 'מוליך' כרוב הנוסחאות בשבת, אבל בהרצאת דבריו, בסגנון עצמו, תפס לשון מדוקדקת.

⁴ אפשר משורש בסס, ואכמ"ל.

⁵ עיין למעלה, פרק ד, סיע וכו'.

⁶ כך כ"י פרמה, מהדורת לו, מחזור ויטרי, עמ' 552, ספר מוסר לר"י בן יהודה, עמ' 178; מגן אבות לרשב"ץ, עמ' צא. בדפוסים: 'בושת', כ"י קויפמן: 'בושת' ועל גבי התי"ו קווי מחיקה.

⁷ = זגין (משורש 'זוג'): כ"י פרמה, מהדורת לו וירושלמי, דפוס נאפולי: 'זנוך'.

ב'ההד' שנה ז. חוברת ו (תרצ"ב). אמרתי לפרש: 'אל תקרי בניך אלא בתיך' מלשון 'בין'. כלומר תלמידי חכמים המפלפלים בתורה.⁸

ר"מ איש שלום, סדר אליהו זוטא. עמ' 21, הערה 47. מביא: רבין אמרין אל תקרי בנות ירושלים אלא בנות ירושלים זו סנהדרי גדולה של ישראל שושבין ומבינין אותן בכל שאלה ומשפט (שה"ש רבה, א). בדפוסים ישנים: 'ביעות'. בירד. אבל בשמות רבה כג. אף בדפוסים ישנים: 'בועות' וכן שמות רבה כ"י ירושלים: אל תהי קורא... אלא בועות וזהו (כך:!) סנהדרי גדולה שהם יושבין ומבינין אותם. ידועות לשונות: נוח, נוחה, נוחין (עון אחר של הפועל נוח): רוח הבריות נוחה הימנו (אבות ג, יב), רוח המקום נוחה הימנו (שם), קשה לכעוס ונח לרצות (שם ה, יא).

שהן זועות ומרתיתות מפניו (אגדת שיר השירים, מהדורת שכטר, עמ' 6, שורה 76). בינוני של 'זוע' (מלשון 'ולא קם ולא זע'). 'זועות ממשא' (ר"א הקליר, אקסטה-תפילת גשם, אות זי"ן). עניינו מזיעות. 'זועות מאימתך' (אמתי בירבי שפטי, אראלים ומלאכים) י. אף רש"י: זועה תמיד (כתובות עה, ע"א).

4. אף מצינו בינוני קל בחולם מגזרת הכפולים.⁹ צורות 'זול', 'בזול' וכו', המצויות בדברי חז"ל, מובאות במילון בן יהודה ואחרים בערך זול (שורש ע"ו). נראה לי, שאין ראיות מכריעות להפרידן מצורות זולל, זוללה וכו' שבמקרא, שהן מן הכפולים.

זול תואר השם: פודין מעשר שני כשער הזול (מעשר שני ד, ב), נוטל אדם כשער הזול (בבא מציעא ה, ח). אין לומר, שיש כאן צירוף של סמיכות ושאין 'זול' אלא שם עצם, סומך ל'כשער', שהרי נמצא גם: כשער הנבוה (בבא מציעא ה, ז), ודאי תואר השם, וכן: כשער בינוני ואיזהו שער בינוני וכו' (תוספתא בבא מציעא ו, סז, מהדורת צוקרמנדל). אף בארמית: אתרעא זילא (בבא מציעא עד, ע"א); בצירוף של סמיכות יש לומר: 'אתרעא דזילא'. אף לא יכולתי לסמוך על נקדן כ"י קרפמן: והזלו (בבא מציעא ה, ח), שהזלו (בבא בתרא ה, ח-הדין רפה), לומר: 'זול מגזרת ע"ו הוא.

⁸ אין לבטל את הפירוש המקובל: בונין תלמידי חכמים שעוסקים בבנינו של עולם, ואכמ"ל.

⁹ ר' וולף היידנהיים, מחזור לשמיני עצרת, רעדעלהיים, תקצ"ב, עמ' נא: 'מודעזעים' מגילת אחימעץ, מהדורת בנימין קלאר, עמ' עו.

¹⁰ נתפרסם ב'לשוננו לעם' מחזור יב, קונטרס ד-ה (קסז-קין), שבת-אוד תשכ"א.

בדמים וולין" (ת"י כי תבוא כח, סח, גם במהדורת גינזבורגר). וכן בשבלי הלקט ח"ב: ולא שבק אומן קנבוס שמוצא בדמים וולין ותוסף בפשתן שדמיו יקרים (מהדורת הרב חסידה, 'סגולה' חוברת כו, עמ' 76).

בן שהוא יקר בן שהוא זול (רש"י, בחוקותי כו, ג).
אף נמצא 'זול' במונח מוסרי: התעודה והחוקה וולין בעיניהם (מאן, היהודים במצרים, חלק ב, עמ' 288).

ר"י הלר שינה מלשון הכתוב: אם תוציא יקר מזולל (ירמ' טו, יט) וכתב, לשם חרח: יקר מזול (דיוואן מהדורת ברודי, ספר ב, עמ' 329). והעיר המהדיר בחלק ההערות, עמ' 319: 'בכ"י מזולל'. והיה לו לריה"ל על מה לסמוך.

אף ראב"ע: נאמן חולי (חי בן מקיץ, מהדורת רוזין, עמ' 194) – חרח: כילי.
הרי 'זול' גיעוד ל'יקר', כמו במקרא שהובא למעלה מירמיה.

5. אף נמצא 'זול'. עד שתכלה מלכות הזלה מן העולם (סנהדרין צא, ע"א). ויכול היה לומר: 'הזולה'. בעל לקח טוב על איכה: 'כי הייתי זוללה – זלה בפני האומות (מהדורת נאכט, עמ' 9; מהדורת גראיעף, עמ' 18). בן יהודה, ערך זול: מעשה בחבורה של זולין וכו' (במדבר רבה י, יט), וכן הובא שם: אינו מכובד בעיניהם אלא זל וקל (המיוחס לרש"י על אבות ד, א). אף מביא הנ"ל בערך זולל: 'אדם ביעונו המבייש בושחו קשה מאדם זולל ומאדם חשוב'. רש"י על: הכל לפי המבייש והמתבייש (כתובות ג, ז; בבלי מ, ע"א).

נוסף עוד מתגמולי הנפש לר' הלל בן שמואל, מהדורת שוח"ה, הוצאת מקיצי גרדמים 1874: כי אנחנו בעלי שכל... ולולי זה היינו כבעלי חיים זולים (דף יא, ע"א); ושהוא חי מדבר משתתף עם כת המלאכים ונבדל משאר בע"ח זולים (דף מח, ראש ע"א). והעיר שם המהדיר: 'זולים כמו שפלים'. ובדף לב, ע"א: 'כל ענייניהם נוטים אל הכפירה ואל הזולות' ויוצאים מכלל האנושי'. נמצא גם זלות (על דרך זל, שהובא למעלה): 'קטנות ערך הנפש וזלותו (חובות הלבבות, מהדורת סלוצקי, עמ' קכח).

זל דומה לחם (= חם), הנמצא בשמואל-א כא, ז: 'לחם חם'. צורה זו, חום,

¹¹ בעצם, יש לנקד זלץ (כמו 'חקים' וכמה כיוצא בהן), אבל כבר נהגו לקרוא ולומר 'זולץ', על דרך נחי ע"ו.

¹² העיר שם המהדיר, דף מח, ע"א: 'זולות במקום זלות – תהלים יב, ט'.

צורה כשרה היא, ואף על פי שהיא מקיימת בדברי חז"ל, מרו עליה 'תיקן';
גזיוס-בוהל: 'לחם של חם' – טוב יותר חם, ובמהדורת קיסל-קאהלי בפססות
גמורה: 'קרא חם'.

בירושלמי: זה אחד מן הגסים שנעשו בבית המקדש שכשם שהיו מניחין אותו [לחם
הפנים] חום כך היו מוציאין אותו חום שנאמר לשום לחם חום ביום הלקחו
(שמואל-א שם-שקלים פ"ו, ה"ד; דף ג, סוף ע"א) וכן שרידי ירושלמי, עמ' 136-ג
פעמים 'חום'. במנחות כס, א: 'חם' בלא וי"ו, גם ד"ז רפ"ב וכן כ"מ; אבל רשי
מנחות, גם ד"ו הנ"ל: 'לחם חום ביום הלקחו משמע כשמסלקין היה חום'.

6. דרך אגב, מצויות בשימוש, בכתב ובדיבור, צורות: 'החיל' וכו', 'החלה',
כאילו משורש 'חיל', איני יודע, מי הראשון לשימוש זה. בבבלי: אחילו, מחיל (בבא
מציעא עג, ע"א וע"ב); גם תמורה ח, סע"ב: מחיל כהן גביה. בד"ז רפ"ב: מחיל,
אבל גם בכ"מ מחיל, וכן רשי, גם ד"ז רפ"ב, וכן רשי, שם: 'מחיל לישראל'.
ביקשתי בבן יהודה ובמילונים אחרים ולא מצאתי. ברורים דברי רמב"ם: והוזיל
לו מפני שמקיפו (הלכות מלווה ולווה פ"ט ה"ז)¹³; החמרים שנכנסו לעיר והרי
החטים ארבע סאין בסלע הוזילו ומכרן¹⁴ למוכריהן או לספסריהן. חמש
בסלע (שם, ה"ח), ועיין שם מגיד משנה: 'זהלא כיון שיש לחמין התבואה יכולין
הם להוזיל מה ומי שירצו'. המאירי: והוזילו אלו עצמם בפחות מן הראוי
להם (בית הבחירה על בב"מ, מהדורת ר"ק שלזינגר, עמ' 298), והחיל לו מקחו
(גסין, מהדורת הנ"ל, עמ' 187).

[עיין לשוננו לעם, קונטרס ק"ט, עמ' 190: מחיל קרקעותיו (רשי בבא מציעא
סו, ע"ב) מובא בהיכל רשי לאבינורי, חלק א, עמ' רלב].

החיל וכו' (בבא מציעא עג, ע"א)

החיל וכו' (בבא מציעא עג, ע"א)

החיל וכו' (בבא מציעא עג, ע"א)

החיל וכו' (בבא מציעא עג, ע"א)

החיל וכו' (בבא מציעא עג, ע"א)

¹³ משנה תורה וכו' מהדורת הרב י"ל הכהן מימון ז"ל.

¹⁴ לשון קשה, שצריך להיות 'ומכרו', או 'ומכרו'. [הערת שמואל אשכנזי, לשוננו לעם
מחזור יג, קונטרס ח (קל), עמ' 213: כן בהוצאת מהר"ם מפדוואה ד"ו ש"א: ומכרו].

פרק עשרים ושמונה

בינוני מִפְעֵל *

1. כמה צורות 'מפעל' הן בלשון המשנה שלפי ענין של בנין פסיבי הן, ולכאורה ראיות הן שיניעון בקיבוץ כבנין פֶּעַל ולהוסיף בהן וִי־ו (מפועל); אבל רבות הן צורות אלה וישנות הן ועל כרחנו לא נתקן אלא גפרשן כמות שהן, בכתיבן החסר. לכבודו של רב־מ לוי [ז-ל] בעל היובל, הריני פותח בדוגמא לקוחה מ'מעשים לבני ארץ ישראל'¹, שכן הוא הוא שגילה את ה'מעשים' הללו. ביררם ועשאם קנין הרבים ופתח שער חדש לחקר תורתה של אִי.

מקדשת = מקודשת

'האומר לאשה הרי אני מקדשך על מנת שאין לך עליי לא שאר ולא כסות ולא עונה הרי זו מקד[שת] ודב[ריו] קיימ', שאם מתי לא תהי זקוקה ליבם הרי זו מק[דשת] ותניו בסל'²: אין לתקן צורת 'מקד' ולהוסיף בה וִי־ו עפ־י המקבילות, שכן נשתמרו ב'מעשים' צורות לשון אִי מקוריות וישנות; עיין רב־מ לוי, תרביץ, שם, עמ' 87: כמה דרכי לשון הם במעשים לבני אִי 'המיוחדים להם ולבני ארץ ישראל', ואף 'מקדשת' אחת הצורות הללו היא; אינה אלא בינוני מִפְעֵל, עִד הארמית, המקביל ל'מפועל' העברית. מצויות הן צורות 'מפעל' בייחוד בלשון חכמים שבנוסחאות אִי, כמו שאני מוסיף והולך.

* ספר היובל וכו' לד"ר בנימין מנשה לוי ליובלו הששים, ירושלים ת"ש, עמ' קצא—קצג.

¹ תרביץ שנה א, ספר א, עמ' 79—101.

² מעשים לבני אִי, שפרסם אפשטיין בתרביץ א, ספר ב, עמ' 41 ואילך.

³ תוספתא קידושין ג, ז; ירושלמי בבא מציעא, סוף פרק ז.

⁴ עיין בויאר ולאנדר — Gram. des Biblisch-Aram. 215: מִבְּרַךְ (דניאל ב, כ), מִפְּרֶשׁ (עזרא ד, יח), מִכְּפָתִין (דניאל ג, כג, כד); דלמן, דקדוק ארמית, מהדורה שנייה, 283 ואילך.

מזבלת, מטייבת = מזובלת, מסוייבת

תוספתא בבא מציעא פרק ט. (דפ' ראשון): 'המקבל שדה מחבירו... זו מזבלת חו אינה מזובלות (כך) זו מטייבת חו אינה מטייבת'. במהדורת צוקרמנדל 391⁹⁸: 'זו מזבלת חו אינה מזובלת' וכו'. בניין פיעל אינו עשוי לעיין ואין כאן אלא 'מפעל'. כנ"ל. בקטע העיזה: 'מזובלת', מסוייבת' – תיקון אחרונים.

מסכן = מסוכן

מצויות ביותר צורות 'מסכן', 'מסכנת' (במקום 'מסוכן', 'מסוכנת'), כגון 'סרפות דארץ ישראל' מהדורת י"ג אפשטיין (תרביץ ב. עמ' 317). שנמצא שם ג' פעמים 'המסכן'. בתוספתא בבא בתרא פרק י': 'המסוכן אבל במהדורת צוקרמנדל 412⁹⁴: 'המסכן'.

אף רובן של צורות 'מסוכן', 'מסוכנת', שבמשנה של דפוסים – חסרות ויז בכ"י קויפמן ובכ"י פרמה ובמהדורת לוי.

מעכב = מעוכב

2. פסיקתא דרב כהנא ויהי בשלח. דף פו: 'הלך משה ועמד לו על הגילוס ואמר יוסף יוסף הגיע השעה שהקב"ה גואל את בניו השכינה מעכבת לך וישראל מעכבין לך ועני כבוד מעכבין לך' ⁹⁹. בילקוט בשלח. רמז רכו: 'השכינה מעכבת לך וישראל מעוכבים לך ועני כבוד מעוכבים לך'. ואף במדרש הגדול שמות. עמ' 132: 'שכינה וישראל מעוכבין לך'. 'תיקונים' אלו מעידים על הרגשת הפסיב שבצורות 'מעכב'; במכילתא בשלח. פרשה א. רק: 'כי בגללך אנתו מעוכבים'. דרש זה מובא בתוספתא 'יש אומרים' בתוספתא סוטה פ"ד ה"ז ובתנחומא בשלח ב. בתוספתא דפוס ראשון: 'שכינה מעוכבת לך וישראל מתעכבין לך ועני כבוד

⁹⁸ גנוי קדם של רב"מ לוין ספר ה', עמ' 99.

⁹⁹ יוצאים מן הכלל מועטים, כגון גטין ה. ה = טבול יום ד. ה – כ"פ: המסוכן, כ"ק: המסכן (גטין), מסוכן (טבול יום). אף בכ"י מינכן: מסכנת (נזיר ה. יא), מסכן (בב"ת ט. ז). המאירי, בית הבחירה, מהדורת שלזינגר, גטין, עמ' 292: 'ר"ש שזורי אומר אף המסוכן, אבל בפירושו שם, 292: 'ור' שמעון בן שזורי הוסיף בה אף המסכן, וכן שם בסמוך: 'ואם מסכן דוקא וגוטה למות... בשכיב מרע שאינו מסכן'.

¹⁰⁰ [חילופי גוסחאות בפסיקתא זו מהדורת דב מנדלבוים, כרך א, עמ' 186–187].

מעכבין לך... יש אומרים בקברות מלכים יוסף היה קבור והלך משה... הרי שכינה מעכבת לך ישראל מעוכבין ועני כבוד מעכבין לך'. במהדורת צוקרמנדל, עמ' 299, בכולן בנין פעל והעיר שם, בפסקה השניה, שאף בכי וינה: שכינה מעכבת עני כבוד מעכבין. ראינו כאן 'מעכב' ו'מעוכב' בערבוביה, אבל בתנחומא בשלח ב בכולם 'מפעל', חסר ויז. ואף בתנחומא עקב (מדפוס מעטובה ואילך): 'בא ועמד בן הארונות... השכינה מעכבת ישראל ועני כבוד מעכבין לך'. ואם תמצא כאן וכאן 'עיכב', בלא אובייקט, אף בעבר ובעתיד י, אינו אלא מתוך תפיסה מוטעית של 'מפעל' הגל, שנראה להם כבנין פיעל; מן הבינוני אל העבר והעתיד.

בתנחומא בשלח, שם: 'מרים המתונה שעה אחת למשה... לפיכך עכב הקב"ה במדבר ועני הכבוד והכהנים והלויים שבעת ימים'. נראה שנוסח משובש הוא, שכן 'ועני הכבוד' וכו' (עד סוף הפסקה) כמרחפים באויר ואף 'ישראל' חסר, נכון יותר נוסח מכילתא בשלח, שם: 'והמקום עכב לה במדבר הארץ והשכינה והכהנים' וכו'. ומפורש במשנה: מרים המתונה למשה וכו' לפיכך נתעכבו לה ישראל וכו' (סוטה א, ב).

אפשר להוסיף על הדוגמאות שהובאו כאן ואין צורך, ורק להעיר על בינוני זה באמי. ברור שאין לבטל כל הנוסחאות, שהובאו ושלא הובאו, ולומר שיש להוסיף בהן ויז. הן נתקיימו בכי יי שנים, ודורות מאוחרים שנתרחקו מן המקורות הישנים 'תיקנו' בהן לעשותן בנין פעל גמור: מכאן תוספת ויז ומכאן נקדנים שניקדון כניקוד בנין פיעל, בצירי; אף 'המסופן' בכי יק (למעלה, הערה 6), פתח ואחריו ויז.

3. השויתי למעלה בינוני זה ל'מפעל' הארמי. אף בעברית השומרנית מקבילות צורות 'מפעל' ל'מפועל' שלנו.⁷
עד כאן מספר היובל הגל. בינתיים ניתוסף בידי חומר רב של 'מפעל' במקום 'מפועל' ואביא כאן מקצתו.

⁷ ביחוד בספרות מאוחרת, כגון בהערות בניאל, לשוננו ט, עמ' 209.
⁸ Petermann, Versuch einer Formenlehre etc. 25; Diening, Das Hebr. bei den Samaritanern, p. 65 : המקשרות מועתק amakkasarot. ועיין קוטשר, מגילות, עמ' 107.

שקלים א. ה: ז'כן הוא מפורש ע"י עזרא לא לכם ולנ"י וגו', כך בדפוסים וברמב"ם ששן. כ"י מינכן 'שמפורש' וכן בדפוסים ישנים, ועיין דקדוקי סופרים. שקלים עמ' 6 ובהערה ת, אבל בכ"י קויפמן ובכ"י פרמה ובמהדורת לו: ז'כן הוא מפורש' (בכ"י הגל מפרש - ניקוד של בנין פיעל). ושוב: ועליו הוא מפורש ע"י יחזקאל (תמיד ג, ג; מדות ד, ב). כך בעוסחאות הדפוסים ובכ"י מינכן, אבל קריפמן מפרש (תמיד), מפרש (מדות); לו: 'מפרש'.

אף מכילתא, מסכתא דרסע, בשלח, פרשה א: זעליהם מפורש בקבלה, בכ"י מינכן (מהדורת הורוביץ, עמ' 152): 'מפרש', וכן שם, מסכתא דבחדש יתרו, פרשה ט, בכ"י מינכן (הורוביץ, עמ' 237): 'מפרש', בספרי שלח, פסקה קב (הורוביץ, עמ' 120): 'עליו מפורש בקבלה', והעיר שם: (כ"י לתדן): 'מפרש'. מעניינת צורת 'מפעל' במשנה שבדפוסים. בנויר ד, ה: 'אי אפשי באישה מגלחת', כך גם דפוס נאפולי ואמ"ד ת"ו, ואילו בשאר העוסחאות (קריפמן, פרמה, לו וירושלמי): 'מגלחת'. יש להניח שאין כאן טעות מעתיק, ונשתמרה צורה ישנה דווקא בעוסחאות הדפוסים.

4. ועוד בכ"י קריפמן: הלחם מפוגל והתורה אינה מפגלת (מצחות ב, ג); הלחם מפוגל והכבשים אינן מפגלין (שם ב, ד); מבקר מבערב (תמיד ג, ד)"; בזמן שהיא כלי מחלחלת (אהלות ט, י).

ירושלמי הוריות פ"ג, ה"ז; מת, סע"ב: 'מפני מה הכל רצין אחר הגזרת ואין הכל רצין אחר משוחררת'; שרידי ירושלמי: 'המשחר(ר)רת... ומשחררת'. ירושלמי פסחים פ"ב, ה"ז: כט, ע"ג: 'דבש מזויף': שרידי ירושלמי, ראש עמ' עמ' 106: 'דבש מזויף'.

בראשית רבה מד, כב: 'כבר היא ברויה י" ומתקנה', כך במהדורת תיאודור, עמ' 445 על-פי כ"י ו, ג. בדפוסים ובכ"י אחרים: 'ומתקנת'. בשרידים מהעזרה, מהדורת מאיר צבי ווייס": 'הכי גרסינן מאי רקיע... ומי מתקנן דרכיו'.

⁹ עיין א' ברודי, Der Mišna-Traktat Tamid, Upsala 1936, p. 60.

¹⁰ ברודי שם, מוסיף: 'מבקר' משני כ"י אחרים.

¹¹ בשאר העוסחאות 'מחלחלת' (בו"ו): עיין מהדורת גולדברג, עמ' 68.

¹¹ גוסחאות אחרים 'ברואח'.

¹² ספר היובל למלאת חמישים שנה לבית מדרש הרבנים בבואפסט, בבואפסט התרצ"ז, עמ' סו.

בסידור ר"ס גאון, עמ' קיד: 'עם מדשני עג', במקום 'מדושני' שבנוסחאותינו; עיין שם הערת המהדירים: 'עי' באוצה-ת (אוצר התפלות), במתווך רומי ובסידורי התימנים'. ועיין מדרשי תימן לר"ש ליברמן, שנת תר"ץ, עמ' 9: 'זכן בעסח מגן אבות שבסידור תימן כ"י שלי' וכו'; גם שם 'מדשני'.

מרובות צורות 'מפעל' במקום 'פועל' במגילת ישעי' א. עיין 'סיני' כרך כו (תשי'), עמ' רפג; קרית ספר כו, עמ' 242; שם כו, עמ' 174.

בסידור רס"ג, עמ' תקסא, הוספתי לצורת 'מפעל': למתעב¹³ גי' (ישעי' מט, ז), והוא ממלא על כל גדותיו (דברי הימים-א יב, טז). שתיהן כנראה במקום 'מפועל', ככל הנ"ל, ומתוך שניקוד פ"א הפועל על דרך בנין פיעל הוא, השווה לו גם ניקוד עי"ן הפועל (צירי במקום פתח).

וכבר פירש ר' משה בן ששת¹⁴: ונחלו מקדשיהם (יחזקאל ז, כד): היכליהם המזומנים להם, והוא שם והנפרד מקדש [מקדש] על משקל למתעב גי' (שם) ימך המקרה¹⁵ (קהלת י, יח).

אף 'מהפך', אחד הטעמים שבמקרא, אינו אלא 'מהופך', ויש כותבים כך.

¹³ הבאתי שם צורות של בינוני הופעל בלא וי"ו (שלא כדרך מגילה ז), שהגיתן כנראה בפתח. נראה לי להסביר כך 'אפר מקלה' והוא במקום 'מקלה', כקריאת התימנים.

¹⁴ במגילה: 'למתעב' ו עיין קרית ספר, שם, הערה 82.

¹⁵ פירוש על ירמ' ויחזקאל מר' משה בן ששת, הוציא לאור שמואל רולס דראיבר, לונדון התרל"ב, עמ' יח.

¹⁶ פירש 'מקרה' = מקרה.

פרק עשרים ותשעה

אחד משימושי בניין פיעל*

1. דרכי שימושם של בניין פיעל ובניין פִּעַל, כלומר ההבדל שביניהם, לא ניתנו להתפרש בדרך קצרה. סוגייה קשה היא ועדיין לא נחקרו כל ענייניה. אף אינו דומה לשון המשנה ללשון המקרא בכל פרטיהם. אנסה לברר מן הנחוץ לענייננו, מעט מהרבה.

אחד משימושי בניין פיעל, בייחוד במשנה, הרי הוא פעולה מרובה והיא כוללת: פעולה ממושכת, פעולה חוזרת, פעולה שנעשתה בעופים רבים (יותר מאחד) ושנעשתה ע"י רבים. כגדו משמש הקל פעולה מועטת, היפוכו של הפיעלי. זנה בקל – פעולה מועטת, אפילו פעם אחת; ואחריו לא זנה (יחזקאל סו, לד) הרי הוא פסיב של זנה, כאן פעולה חוזרת ועל ידי רבים. אין צורך להרבות דברים על ההבדל שבין: הלך לו למדינת הים (כתובות ט, ח) והרבה כיוצא בו, ובין: הבהמה מועדת להלך (בבא קמא ב, א) וכמה כיוצא בו. במקרא אין בזה קביעות; נאמר: שועלים הלכו בו (איכה ה, יח), רוצה לומר היו מהלכים והולכים, ונאמר: וַתֵּלֶךְ הַתְּבַהֵי עַל פְּנֵי הַמַּיִם (בראשית ז, יח).

2. לפיכך ראוי לנקד יִפְּלָה (שבת א, ב), פיעל, שכוונתו לפעולה שהוא עוסק בה

* 'החינוך' חש"ז חוברת ב, עמ' 177. למעלה, פרק ב, פסקה 3.

¹ גרמזתי להגדרה זו מתוך ציון במאמריו המחכימים של ר' יעקב זלוטניק ז"ל (לשוננו ב [תר"צ], עמ' 22–34; הר"מ במזל, קובץ תורני מדעי, הוצאת מוסד הרב קוק, עמ' רנה–רסד). במאמריו הנ"ל ביטל אותה הגדרה ישנה: פיעל משמש פעולה חזקה וכיוצא בו, ופתח אופקים חדשים בסוג זה.

² עיין בן יהודה, ערך זנה (פיעל); הגדרתנו עשויה לכל החומר המובא שם.

* תרגום אונקלוס: ומהלכה תיבוא, תרגום יונתן: והות תיבואת מהלכא (בשגיתם פיעל במקום הקל שבמקרא), זוהי דרך לשון המשנה.

והולך. בירושלמי שבת, פרק א, הלכה ג: המפלה את כליו. אף 'פולין', שהובא למעלה מן הבבלי, צורה ראוייה היא; ביעוני פועל משמש פעולה הנעשית והולכת. ולפיכך משמש ביעוני פועל אף שם עצם, כגון: סופר, רועה, רופא.

עד כאן מן 'החנך' שם, בשינויים. נראה לי להוסיף כמה דברים, לשם ביסוס יתר. אקדים ואביא דעות מדקדקים ראשונים לענין פעל – פיעל.

דונש. ר"י קרא, הושע ב. ט: 'וְרָדְפָה דָּלַת דְּגוּשָׁה, וּפִתַּח בּוֹ דֹנֶשׁ שֶׁהוּא לִשׁ רְדִיפָה עוֹלָמִית שְׁכָל שְׁעָה הוּא רֹדֵף, וְכֵן וּפִתְחוּ שְׁעָרֶיךָ (ישעי' ס, יא) הִתִּיז דְּגוּשָׁה, וּפִתַּח שְׁכָל כֵּךְ יִפְתְּחוּ תָמִיד שִׁיזְמָם וְלִילָה לֹא יִסְגְּרוּ'.

רשב"ם: 'עֵתָה יִלְחֲכוּ כָל הַתְּבוּאוֹת וְכָל מִינֵי אוֹכְלֵיךְ' (במדבר כב, ד). פירוש זה הרי הוא על פי הגדרתו לבנין פיעל: 'לחלק' את הדבר יותר או להרגילו ולהתמידו כגון שָׁכַר מִטָּה רַשְׁעִים (ישעי' יד, ה) שְׁבִירָה אַחַת... וְכָל עֵץ הַשָּׂדֶה שָׁכַר (שמות ט, כה) שְׁבִירָה הֶרְכָּה, וּפִתְחוּ שְׁעָרֶיךָ (ישעי' ס, יא) לְהַרְגִּיל אֶת הַדָּבָר תָּמִיד'.

ר"מ הנקדן: 'זמלת ותכחש שרה' (בראשית יח, טו) יוצאה מכלל כי נקמצת אף על פי שהיא על משקל ותדבר, ומפי ר' משה רוטני נשמע הטעם כי כל משקל חזק פירושו רגיל האדם לעשות אותו כמו ותפחד תמיד, שועלים הלכו בו, זה אינו ממשקל כבד גמור כי שרה חסידה היתה ולא היתה רגילה לכחש ולכן קמוץ כי לא כחשה כי אם אותה שעה מיראה'.

ספר השהם לר' משה בן יצחקי: וינשק הוסיף בנשיקה מנשק והולך; ויִשַּׁק פֶּעַם אַחַת וּמִשְׁקָל רוֹפֵי (כך!) הוּא אֵלֶּא בִּמְקוֹם וַיִּנְשַׁק... וְזוֹ הִיא גוֹרֵת וַיִּשְׁבּוֹר וְשָׁכַר'.

3. מאירים דברי רש"י בפירושו: היו אביו ואמו מזרקין בו (במת) כלים (סנהדרין מה, סע"א), רש"י: 'זורקין בגדיהן אליו יותר מן הצורך', כלומר מזרקין, בנין

³ ראב"ע חולק על דונש בפירושו להושע, מקרא זה.

⁴ כלומר פעולה חוזרת כמה פעמים.

⁵ דיוקת מרבנו שמואל, נתפרסם ב-Jahrbuch des Traditionstrenen Rabbinerver-bandes in den Slovakei 1923-5683, p. 28

⁶ ציין מ' ווילנסקי, HUCA XI, p. 647

⁷ ספר הניקוד והגנינות המיוחס לר' משה הנקדן... צ"י דוד שמואל לאווינגר, בודאפשט, תרפ"ט, עמ' 19; במהדורת פרנסדורף, תר"ץ, עמ' 4, אין הפסקה 'ומפי ר' משה רוטני'.
⁸ מהדורת בנימין קלאר חוברת ראשונה, הוצאת מקיצי נרדמים, ירושלים, תש"ו, ערך נשק, עמ' 168. הפסקה שבפנים כאן הרי היא לדברי המהדיר תוספת גליון בערך נשק.

פיעל, עניינו 'זורקין יותר מדי'. ושמא תאמר אין כאן כוונה מיוחדת בדבריו; הרי ראייה אחרת: אל תחלל את בתך להזנותה (ויקרא יט, כס; סנהדרין עז, סע"א). מפרש רש"י: 'תחלל שני חלולים משמע'. וכן העיר זלוטניק, הר"ם במדל, עמ' רס"י, לדברי רש"י, יומא ו, ד: שהיו מתלשים בשערו 'שהיו רגילין לתלשו בשער'. חזק פירוש רש"י לישע' ס, יא: 'ופתחו לשון פיתוח ממשקולת לשון כבד על שם שפתיחתן פתיחת עולם פתיחת תמיד'. נראה, שהגדרות מעין הללו הן ידועות בבית מדרשו של רש"י.

פרופ' בן חיים, לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 235 - 241, נתן דעתו לקטגוריה זאת. אף הוא מבטל הגדרת הפיעל הרגילה, חשיבות מיוחדת למאמר ההוא בהידושו לענין עברית לשון שומרון. הוא קובע (עמ' 236) כלל גדול, 'שמסורת השומרונים בקריאת התורה קרובה קרבה מיוחדת ללשון חז"ל'. אף הוא מביא צורות פיעל של נוסח שומרון המקבילות לבנין קל שלנו במקרא. מפליא כמה חל הכלל שקבענו למעלה, פסקה 1, גם על החומר שהוא מביא מעברית שומרון. הרי: נשפת ברוחך (שמות טו, י). בלשון המשנה וודאי יבוא כאן לשון פיעל, נשפת, פעולה נמשכת כאן. וכן הוא אומר: וילך ה' את הים ברוח קדים עזה כל הלילה (שם יד, כא). וכן הוא, פיעל, אף בשומרנית, במקרא זה, בלשון המשנה: תשבה הרוח ופגענו (בראשית רבא יג, ב; מהדורת תיאודור, עמ' 114 - אך שם שיעי נוסחאות ביד"א, אבל: כל הרוחות באות ומנשבות בו (אבות ג, י - בנוסחאות ישנים יי), בא רוח צפתית ומנשבת בו (ברכות ג, ע"ב - בנוסחאות ישנים, גם רש"י כאן וביבמות עב, רע"א; הברדל מהותי בין הקל - הרוח נשבה ונסתלקה - ובין הפיעל: פעולה ממושכת. ויבך אותו אביו (בראשית לו, לה). בשומרנית פיעל; וודאי שבכה יעקב והוסיף לבכות. אף במקרא: רחל מבכה על בניה (ירמיה לא, יד). מבכות את התמוז (יחזקאל ח, יד). בלשון שומרון מבקש אלימלך מאברהם, שישבע לו שלא יסקר לו ולניו ולנכדו (בראשית כא, כג); בנוסח שלנו: 'תשקור', בנין קל, אלא שכאמור, המקרא אינו מרבה בשימוש זה של בנין פיעל שנתברר כאן.

³ = ר' משה בן מיימון ז"ל, קובץ, מהדורת מוסד הרב קוק.

⁹ עיין חומר נוסף בבן יהודה, ואין צורך לומר שיש לבדוק אחריו ולעיין בנוסחאות ישנים.

¹⁰ במהדורות שבדפוסים (משניות וסידורים): ונושבות.

4. ראינו למעלה בפועל 'נשב' שיבושים שנשתבשו בהם ספרי הדפוסים. אוסיף מעט מן המעט. בפועל 'חתך' המשנה מבחינה בין קל לפיעל. לכאורה כמה לשונות הן בפועל זה, שאין לפי הגדרתו, ואין הדבר כך. הרי: ואם חתכו (את הבצל – תרומות י, א), כך, בלא ידד בדפוסים, ואפשר לומר, שצורת קל כאן, אלא שבכל הנוסחאות הישנים שראיתי: חיתכו, ובכ"ק מנוקד בחירק. הבצל נתחתך לכמה חתיכות, ונמצא באותה המשנה 'מחותך', מקביל ל'חיתך'. אף: שחתכו חוליות (עדיית ז, ז). חוליות, לשון רבים מעידה על פיעל, וכך הוא בנוסחאות ישנים, בחירק, ומנוקד בכ"ק בחירק. משנה זו נמצאת אף בכלים ה, ח, י, ואף שם בנוסחאות ישנים ידד וניקוד חירק.

באהלות ז, ו: האשה שהיא מקשה לילד מתחתך את העובר במעיה; חיתוך לכמה חתיכות כאן ועשוי לכך צורת הפיעל. לפיכך תמוה במקצת: נחתך העובר במעיה (יבמות ז, ה). נפעל במקום נתפעל, אלא שידי מדפיסים קלקלו ובנוסחאות ישנים 'נתחתך'. וכן: בהמה שנתחתכו רגליה (חולין ד, ו) בנוסחאות ישנים; מדפיסים 'תיקנו' גם כאן נפעל במקום נתפעל.

'תיקונים' מעין אותם של 'חתך' נמצא במשניות אף בפועל 'חתם': חתם, נחתם, במקום: חיתם, נחתם שבנוסחאות ישנים. והללו, כלומר הצורות הישנות עשויות לעניין ואין הגדרתו נפגמת. וצריך עיון בכל לשונות הגל בנוסחאות ישנים. אוסיף כמה דוגמאות. 'לא תרצח' כנגד: ויתומים ירצחו (חלהים צד, ו); הַמְרַצֵּחַ (מלכים ב, ו, לב). 'לא תעוב' כנגד: וַיַּעַב אֲבִשְׁלוֹם אֶת לֵב הָעָם (שמואל ב טו, ו). מִנְּבִי דְבַרִּי אִישׁ מֵאֵת רַעְהוּ (ירמיה כג, ל).

לכאורה טשטוש בניינים במקרא: רָפְאוּ אֶת בָּבֶל וְלֹא נִרְפְּתָה (ירמ' נא, ט). 'לכאורה' ולהסברו של ר"י זלוטניקין אין טשטוש: השתדלנו בריפוייה (קחו צרי למכאובת אולי תרפאו – ירמ' שם, ח) ולא נרפאה; הקב"ה ישועתו כהרף עין ואנו מתפללים אליו: רָפְאוּ ה' וְנִרְפָּא (תפילת העמידה) והוא על פי: רָפְאוּ ה' וְאֶרְפָּא (ירמ' י, יד). להפך: סְהַרְתִּיךָ וְלֹא סָהַרְתָּ (יחזקאל כד, יג), השתדלתי לטהר (נביאים וכדומה) ולא נעשית טהורה.

ולא באתי לומר, שאין במשנה צורות פיעל שאין בינן ובין צורות קל ולא כלום. הרבה עיינתי ותלבטתי בשכמותן במשנה; לא אעיר כאן אלא על טעות שטעיתי לומר, כי 'זינתה' (בת כהן שזינתה – סנהדרין ז, ב) היא פיעל של שינוי במצב. יישר

¹¹ לשוננו שם, עמ' 30 (כאן בשינוי לשון).

כחו של פרוס' בן חיים שעמד על טעות זו (לשוננו, שם, עמ' 236). 'זיתיה' - זֵיתָה שבמקרא.

ועיין דבריו, שם, עמ' 239: 'בלשן חז"ל ניסשטשה - ודאי בהדרגה - ההבחנה שבין הקל לפיעל בפעלים הרבה'. בכמה פעלים אין דעתי כדעתו. דבריי מבוססים על מציאות חומר רב מאד.

[כבר הגדיר רד"ק את בנין פיעל והפעיל: 'מורים על רוב הפעולה' וכו' (מכלול כ, ע-ב). דוגמאות להפעיל לא הביא. שד"ל: צרורות מנתזין ענינו מדלגין ומקפצין ממקום למקום (פירוש ישעי' יח, ה).]

מחלקה רביעית: נספחות

נספח א

'של' (מבוא, סיסקה 18*)

1. בקיצור, הגרם לקיפוח היא הידיעה היתה בייחוד הארמית הבבלית. שניססש בה מושג היידוע; ההיא או האלף, שבאה בסופי שמות בירושלמי וכר ליידוע. מצטרפת בארמית הבבלית אף לשמות שאינם מיודעים. 'חובת גברא' משמע חובת האדם, אבל: אטו כל דלא ידע הא דר' יצחק לאו גברא רבה הוא (גסן ו, ע-ב), אי אפשר לתרגם אלא 'אדם גדול' ולא 'האדם הגדול'.

מצד אחר ניטשטשה ונתעלמה הגיית הדגש החזק, בייחוד באשכנז ובצרפת, ואין הוגים, דרך משל, 'שלוחו של אדם' בדגשות; נתבטלה תועת היידוע ונתבטלה הדגשות. ומאחר שנתבטל החיבור בהגייה, נתבטל והלך, קמעה קמעה, החיבור אף בכתיב. מצינו כתבי יד המרפים את הלמיד והוגים אותה בשחא, ולהפרדה גמורה, בכתב, עדיין לא הגיעו. מכאן הערבוביה בכי, והרי דוגמאות מעטות.

2. במשנה כ"י פרמה מסומנת רפות הלמיד כאן וכאן (כנהוג בכתיב יד) בקו אופקי: שלבעליי בתים (כלים ז, א) וכן: שלבעליי בתים (שם יב, א), שלשלש אצבעות (שם ז, ד), מקום ישיבת: שלשולקי ויתים (שם ח, ח), מיצה שנייה שלשיפון (שם ט, ח), מוסף התנור שלבעלי בתים ושלנחתומים... מוסף הזרה שלשולקי ויתים ושלצבעים (שם ה, ה), וכמה כיוצא באלו. כ"ק מדייק ומעקד בדוגמאות הגיל: שלבעלי בתים, שלשולקי ויתים, שלשיפון, וכר.

* לשוננו כד (תש"ד), עמ' 17-18 ו 28-29.

¹ ע"י נלדקי, Beiträge zur sem. Sprachwis., p. 48; קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית, ירושלים תשי"ב, עמ' 7. [עיין מ"צ קדרי, תרביץ לב (תשכ"ג), עמ' 240, הערות 45, 46].

² הלמיד נחה הבריית דגושה!

³ כך! קמץ ופתח בערבוביה, על דרך הגיית הספרדים, וכן צירי וסגול.

⁴ לניקוד זה של כ"ק וכ"מ, ס"א רפה, נצטרפו טעמים אחרים, וכך ניקודתי, אף ביאליק בסדר זרעים, ריפה את הפ"א: שיפון.

אף בקטע כ"י שפרסם פרוס' אפשטיין בספר היוכל לכב' אלכסנדר מארכס [ז"ל]: תנורו שלחכיני (עמ' כה), שלבן דינאי (שם), תנור שלאבן ושלמתכת (עמ' ל), הקלתות שלבעלי בתים (עמ' לג), מדוקדק: מוסף שלטיט (עמ' ל).

אע, שאין אנו רשאים לזלזל בדגשים ושאין אנו רשאים בשום פנים להוסיף ה"אין במקומות שאין בכתבי יד ולכתוב דרך משל: 'לתוך ידו של העני' וכיוצא בו, ואין צריך לומר, שאין להניח ליסוד מהדורה מתוקנת של המשנה נוסחאות שנתקדשו בשיבושיהם-חייבים להלך בעקבות נוסחאות דווקנים בענין 'של', על-פי בראשית רבה, מהדורת תיאודור-אלבק; ויקרא רבה, מהדורת מרגליות, סדור רב סעדיה גאון והרבה פרסומים אחרים.

ולא באתי להורות הלכה למעשה לנהוג כך אף בזמננו, ואף את עצמי לא חייבתי לכך, כבר נתלשה 'של' מחיבורה ונקבעה חיבה לעצמה; אלא שיש לכתוב היא במקומות הצורך".

3. בתחילת תשי"ט פלסלו בעיתונים בשמות מיוחדים אחרי 'של': של הקב"ה, של הלטאה וכו', דרך פלפולם, בשטחיות וללא בדיקת הסקסטים, אף בכל שהיא, מנעני מלהצטרף אליהם. כאן מקום לבירורים.

במבוא, פסקה 18, הערתי על צורות כאלה. בסנהדרין ד, ה: 'ולהגיד גדולתו של הקב"ה', חיברתי 'שלהקב"ה'. בנוסחאות ישנים כאן: 'שלמלך מלכי המלכים הקב"ה', אבל אין זה שיבוש בספרי הדפוס ולא שינוי; נמצא גם בעוס' ישנים: 'שלהקב"ה', כתיב בלתי מפוקפק. שם זה, הקב"ה, נעשה שגור הרבה בלשון בצירוף ה"א, אף אחרי למ"ד: וכי מה איכפת לו להקב"ה וכו' (בראשית רבה, מהדורת תיאודור, 425), בדעתו שלהקב"ה (שם, 446), מאמרו שלהקב"ה (שם, 447). (אף במקרא כמה וכמה ה"א הידיעה אחרי כ"ל): ולא ראיתי את עצמי רשאי למחוק את ה"א. אף בדמאי ה, ג ובזבחים י, ו, בספרי הדפוס: 'ושל היום' (בכתבי יד: 'ושליום'), המדפיסים הפרידו, אבל הוסיפו ה"א, נמנעתי מלמחוק את ה"א, כמו ב'שלהקב"ה', אם כי במנחות ט, ד: 'של יום', בלא ה"א, וחיברתי שם 'שליום'.

⁴⁴ עיין סוף פרק זה, דברי י קוססר.

⁴⁵ כגון: בהשמים (תהלים לו, ו), בהדרד (נחמ' ט, יט), ולהלחם—כתיב (שמואל"ב טז, ב), להחומה (נחמ' יב, לח), כחכם (קהלת ת, א), ועוד כיוצא באלו; עיין קניג, Lehrgebäude II, 274, 278, 286.

4. באהלות א. ו. כ"ק: 'שלהטלאה' (סעות הכותב במקום 'שלהטלאה'). אף בספרי דפוס (ביניהם נאפולי): 'של הלטאה'. הה"א אינה ליידוע אלא כמו בפסחים פח, ע"ב: פעם אחת נמצאת הלטאה בבית המטבחים. בארמית 'הלטאה'. בחולין ט, ב: ועור האנקה והכח והלטאה והחומט, ר' יהודה אומר הלטאה כחולדה. ברור שתפסה כאן המשנה לשון ויקרא יא. ל"י; בכ"ק הלמ"ד דגשה כדן אות אחרי היא הידיעה. באהלות, שם, כ"פ: 'שללטאה', בלא ה"א, וכן בכ"י שלי (תימני) לסדר טהרות. אף בכמה ספרי דפוס, ובתוכם דפוס ווילנא ג"א: 'של לטאה'. גראה. שמקצת נוסחאות תפסו צורת 'לטאה' שבמקרא ומקצתם תפסו לשון 'הלטאה' (הלטאה). לא שיניתי מדפוס ווילנא שלפניי, אלא שחיברתי: 'שללטאה'.

5. בכלים כט, ז: יד בן הפטיש חמשה ושל הפטיש ששה. כך אף דפוס נאפולי. ברור, שטעות מצתיקים כאן. שגגרה עינם אל 'הפטיש' הראשון. מה הוא בה"א. אף השני בה"א. כ"ק: 'יד בן פטיש ששה'. הסופר דלג על מה שבאמצע, ויד מאוחרת 'תיקנה' בגיליון: 'ששה והפטיש'. כ"פ: 'ושלפטיש' וכן בכ"י שלי. מדה אני שטעיתי, מתוך שגרה, ולא שיניתי מנוסח הדפ' שלפניי. קשה היה לתקן בהגהות. שכן 'של' בסוף השורה ו'הפטיש' בתחילת השורה; תיקן כזה היה דורש סידור כמה שורות מחדש, והיה חשש שאגב כך יפלו בהן שיבושים אחרים. אף על פי כן ראוי שיתקנו במהדורות המשנה הבאות.

⁶ בגוף כה"י מחיקות, אבל צורת 'שלהטלאה' ברורה; ע"י חילופי נוסח באהלות מהדורת גולדברג, עמ' 9.

⁷ ע"י יסטרוב, ערך הלטאה.

⁸ לוי, מילון לתרגומים, ערך הלטאה: בדפ' ישנים: 'חלטאה', 'חולסיתא'. ע"י גם תרגום אונקלוס שפרבר, ויקרא יא. ל. לוי, שם, הוסיף: הה"א של 'הלטאה' באהלות נחשבה חלק של השורש (כמו 'הלטאה' שבפסחים). ע"י גם אברונין, ספר זכרון ליובל השבעים של או"ר, עמ' 121; ברגרין, 'הארץ' 8.10.58.

⁹ הלטאה (הלמ"ד דגושה ליידוע).

⁹ גם בנוסח המשנה של רמב"ם 'לטאה'. ח"ל פידושו במקורו הערבי, מהדורת דרנבורג: 'לטאה הוא אלסאם אברין' (כ"י שלי: 'אלאברין').

נוספות להנ"ל *

העירוני על 'של' שלא בחיבור, שלא הזכרתי שם. לא היתה בזה התעלמות מדעת; לא נעלם ממני כלל וכלל: בשל אשר (קהלת ח, יז), אלא שלא ראיתי צורך להעיר על דבר שנראה בעיני פשוט ביותר. אין ב'של' זה כדי לסתור את כל הידוע לנו בעניין זה: מציאות ספרותית רבת כמות¹⁰ והכרח הגיוני לעניין היא ליידוע.

כבר העיר קויטש¹¹: 'בשל אשר' תרגום מילולי של 'בדיל ד'. אף 'בשלמי' (יונה) מתורגם 'בדיל מן'. ע"י גם ח-א גיזברג¹²: 'בשל אשר' תרגום של 'בדיל ד'. זה לשון שד"ל: בשל אשר יעמל האדם, שעניו כמו בארמ' בדיל, שהוא גם הוא מורכב מן ב, די, ל (אוצר נחמד ג, עמ' 103).

הוסיף, שם, כי 'של' בלשון חכמים 'היא תיבה בפני עצמה'. השיג עליו רל"י קלאצקי, ערך תפלה, עמ' 57-58, הערה 65: בלשון התפלה 'של' 'צרופה לשלאחריה'.

אין בידי לעיין בכתבי היד המרובים של קהלת, שמא נמצא בהם 'בשלאשר', מלה אחת.

ואין ללמוד סתירה מן: 'הפרנסין של בית משכו'¹³. 'בקטע' אגרת [של בר כוסבת] שפרסם ידן אנו קוראים: 'שהיו של הגואין'... רוח בן 'של' לבין התיבה הבאה. פירוש הדברים... כי היה בנמצא בתקופה, שבה לשון חז"ל היתה מדוברת שימש לשון שונה בנידון זה מן השימוש, שאותו הורישו לנו כ"י של לשון חז"ל, כלומר אין סתירה מן האיגרות הללו המפרידות 'של' מן התיבה שלאחריה, שכן בהללו היא הידיעה מסורשת, וכך עלינו לנהוג היום ואין אנו חייבים לחבר 'שלעולם' וכו' על דרך כה"י. הוסיף שם קוטשר: 'והנה זה כבר הרגישו בזרות מסוימת בצירוסים אלה [ג'ר של חנוכה', 'ריבונ']

* לשוננו כד (תש"ך), עמ' 166.

¹⁰ ע"י גם י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 1208.

¹¹ Die Aramäismen im Alten Testament, p. 87

¹² Studies in Koheleth, p. 28

¹³ לקמן, נספח ז, סיסקה 4.

¹⁴ מעתיק אני מדברי י קוטשר, תרבות וספרות, 'הארץ' 14.4.61 [גם לשוננו כו, תשכ"ב, עמ' 10].

¹⁵ = הגויים.

של עולם' וכיוצא בהם]. מן הדין שנאמר רבו של העולם... בא ילק ופטר את החידה' וכו'. [ועיין 'ידן': 'תופעה שניה הראויה לציין היא, שהתיבה -של- כתובה תמיד בנספח, ועל פי רוב אף לפני מילים מיוחדות, כגון -הגעת של הירק- של הירק ושל האילן וכו'-].

נספח ב

זמן לשון קיבוץ וחיבור*

שלשה שאכלו כאחד חייבין לזמן (ברכות ז, א)†

1. אקדים מקורות אחרים.

ונועדו אליך כל העדה... ונועדו אליך כל הנשיאים (במדבר י, ג-ד). תרעם שניהם: 'ויזדמנון'; הנועדים על ה' (קרח טו, יא) - 'דאודמען'; רועדו כל המלכים (יהושע יא, ה) - 'ואודמען'; אבל: כי הגה המלכים נועדו (תהלים מת, ה) מתורגם: 'אתחברו', הרי 'אודמע' = אתחברו. קרית מועדנו (ישעי' לג, כ) מתורגם: 'קרית זמנא'; שאנו צורריך בקרב מועדך (תהלים עד, ד) - 'במצע זמניך'. אף בלשון חכמים נמצא 'זמן' שמשמעותו כנל: כמה זמנים נודמתי עמכם בעון כמו שכתוב ונועדתי שמה לבני ישראל (פסיקתא רבתי, מהדורת ר-מ איש שלום, דף קנה, ע"ב)‡. וידוע שמועדים חמנים נרדפים: 'מועדים לשמחה תגים חמנים לששן'.

'זמן' שמשמעותו כנל שער ביחוד בשומרונית ואביא כאן מפיזי השומרונית מהדורת קילי:§

16 ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, שנה כו, ג-ד, חשכב, עמ' 234.

* קונטרסים ב, עמ' 3-7.

1 מעין תוספת למשניות ברכות (למעלה, פרק ראשון).

2 רד"ק: 'בית המקדש נקרא מועד על שום שנועדים בו ישראל לרגלים, ועיין רש"י וראב"ע.

3 מצוי בלשון רש"י, כגון יחזקאל, ז, כד: ונחלו מקדשיהם, הוא מפרש: 'בתי היכלי הבמות שהיו נועדים שם לשון בית זמנים, ישעי' טו, יב: ובא אל מקדשי להתפלל, הוא מפרש: 'הם מתקדשים שם ומזדמנים שם להתפלל'.

4 The Samaritan Liturgy אוקספורד 1909.

וכל מזדמני בתחתית ההר (עמ' 402). פ': נאספים; עדת השמרנים המזדמנים בזה כנשתה (עמ' 363).

ישמר חיי צמיתה דאודמן בואת הצלו (עמ' 111). צמיתה = קהל, קיבוץ, ועין שם, עמ' 54: 'אצטמתו משמע קלה דאלהים', שפירושו: נתקבצו לשמוע וכו'. והשווה 'מן מרקה', מהדורת בנעט: 'ואנן כהלך אודמנו ליד אדם' (עמ' 54). 'ואנן כהלך מצמתין' (עמ' 56). שניהם לשון קיבוץ. (צמת = קבץ אף בארמית של המדרשים). 'זמן' משמע בפיוטים הגיל אף חיבור סתם. על חדש השביעי ואמר: 'מועדה וריש ירחה מזדמנין, זה עם זה מתכנשים' (עמ' 462). מועד וראש חודש נתקבצו יחד, כלומר חלים ביום אחד. דומה לכך: 'וזה מועד השמיני דאודמן עם שבתה, זה עם זה מסתדרין' (עמ' 807).

2. 'אודמן' בארמית של א"י שמשמעותו 'זווג'.

תרעם ירושלמי, בראשית יט, לא: למזדמנא לותן (תרגום של 'לבוא עלינו'). לשון זווג (עין לוי, מילון לתרגומים, עמ' 224 טור א). 'זמן' כמות זה מצוי באחד מכה"י של תרגום א"י שפרסם קאהלי MdW II, עמ' 30-48; 'בוא אל' מתורגם שם כמה פעמים 'אודמן' (בראשית כט, כא, כג; ל, ג, ד; לח, טז, יח; לט, י"א). ואף: ילוה אלי (שם כט, לד) מתורגם שם: יזדמן לוותי (בתרגום אונקלוס ובתרגום יונתן: יתחבר). ואף: יבלני אישי (ל, כ) מתורגם שם: יזדמן לוותי. וכבר שיערתי בקונטרסים א,

⁵ בסורית: מתזמנותא = conjunctio (ברוקלמן, לקסיקון סיריאקום, עמ' 199).

⁶ בחרוזים אלו מקביל 'סדר' ל'זמן' ושניהם ל'כנש', כלומר אף 'סדר' משמעותו קבץ וחבר. ועוד בפיוטים אלו: ישראל וסדרו ועדתו וקהלו (עמ' 242), סדרה דאכא אצטמתו (עמ' 228 — אכה = כאן), סדרה המתכנשים (עמ' 740) מקביל לו: סיעתה המזדמנים (עמ' 239). ועוד: מראשית פרי האדמה דמסתדר תוך הסנא (עמ' 622) פירושו: המצובר; פשע כבוד בי אצתמיד (עמ' 692) מקביל לו: עוני כעפר לית לו מספר גלי וסתר בי מסתדיר (שם), כלומר דבקו בו עוונות גלויים וגסתרים. אף העירני ידידי ר"ש ליברמן על ירושלמי ע"ז מד, ד: מסופר שם על רבי ישמעאל בי רבי יוסי ששמע את הכותים אומרים: 'נקרוץ נסדר לאילין כוביאי' (נשכים גאסוף את הקוצים האלו), כלומר הכותים השתמשו בשיחתם בפועל סדר = אסף. אף בית תפלתם נקרא סדר: 'אלה יעמד זה הסדר' (שם, עמ' 690) ומקביל לו 'ועמר מקדשינן' (שם, עמ' 34): עמר בסורית משמע: ישב, שכן, דר ואף כאן פירושו כך. ועיין ירושלמי כפשוטו, של ש' ליברמן, עמ' 104, מה שהביא בשמי בעניין סדרא רבא.

⁷ תרגום 'ושכב'.

עמ' 85. כי 'ועידת זנות' (יידוי על חטא) הריהו מלשון קיבוץ וחיבור. כלומר, זוג. 'הזדמן' לשון פגישה, המצוי בלשון חכמים. אף הוא משמעותו היסודית מעץ הגל ואין הדבר צריך הוכחה. ומצינו נוסחאות ספל. דבק במקום הזדמן; עיין עבודה זרה כה. ע"ב: 'ישראל שנזדמן לו גוי בדרך טופלו לימינו'; בפירוש רבינו חננאל. בכ"י מינכן ובחולין צא. ע"א: שנספל לו. בתוספתא ע"ז ב. ד (מהדורת צוקרמנדל 463): מדבק ישראל עם העיר וכו' והעיר המהדיר: בד [= כ"י ווינה ודפ' ראשון] נדבק.

3. נשוב ל'זמן' שבמשנתנו. הפירוש המקובל הוא מלשון הזמנה י. אבל מכל האמור למעלה ברור, שאינו אלא מלשון זמן = קבץ וחבר. כלומר: חייבים להתחבר לשם ברכה מיוחדת. נתכוין לכך רש"י: 'להזדמן יחד לצרף ברכה בלשון רבים'. ואחריו הרע"ב: 'להזדמן יחד לברך בלשון רבים'. וא' אפסוכיצר פירש כך מתוך הרגשה נכונה והעיר על הניגוד: שלשה שאכלו כאחת אינן רשאין ליחלק (שם. משנה ד). נראה, שצורת פיעל היא שגרמה לפרש לשון הזמנה כגל, שכן ידוע שבגין פיעל לפעולה יוצאת הוא משמש.

אלא ש'לזמן' שלטו אינו פועל יוצא, פירשו: להזדמן. להעשות זימן. כלומר להתחבר. צורות פיעל כמות הללו נתקיימו בנוסחאות א"י, אבל בנוסחאות בבל נתמעטו מיעוט אחר מיעוט; במקומן באו בניינים אחרים (קל. פועל ותפעל) ומצינו אף: חייבים להיזדמן¹⁰.

⁷ ומובן מאליו כי 'לקראת' המתורגם בשומרונית 'לזימוך' (אף בפיוטים הגל, כגון עמ' 51: נסקו לזימונין) מתפרש כך: קרא, קרה = פגש = זמן (עיין גוניס-בהל, ערך קרא II) ובפיוטים הגל עמ' 115: 'יומא דפסח אלה על העם יומא דאתן מת קריין בה', פ"י: שאתם נועדים בו, כלומר יום מועד. ועיין כתבי אוגרית לח"א גינזברג, עמ' 40: 'אל עור יקרא מת', יקרא = יאסף, ובקונטרסים א. עמ' 86, פירשתי 'קריאים' הפייסני מלשון נועדים. ועיין Leviticus לרד"צ הופמן, עמ' 136, בעניין: מקרא קדש, למקרא העדה (במדבר י, ב), ובייחוד: קרא מקרא המקביל ל'עצרה' (ישע"א, יג), ואף מקרא י"ה (שם ד, ה) משמע מקום אספה. ועיין תרגום יונתן ישע"א, יג: 'כנישא אתה מתכנשיך'.
⁸ כגון ר"א זמטר, משניות גרמנית: דאלמן, מילון, מהדורה שנייה, עמ' 130.

⁹ מונטשריפט 52 (1908), עמ' 254: sich zum Sprechen des Tischgebetes zu vereinigen.

¹⁰ בטכסטים של המשנה בניקוד בבלי, קאהלי I 204.

חומר כנ"ל בפיוטים.

4. הפייטנים הראשונים תקופתם תקופת מדרשים, והארמית ודיבור עממי שגורים בפיהם, והרי בחרוניהם שפעת צורות של 'זמן' לכל גווניו, ויותר ממה שנאמר למעלה.

בפיוטי אורמאן¹¹: 'זומנו זה בזה'. העף והנפש ביום הדין כל אחד מבקש להטיל אחריות הפשעים על חברו, והקב"ה 'מביא נשמה חורקה בגוף ודין שניהם כאחד' (ויקרא רבה ד, ה; סנהדרין צא, ע"ב). 'זומנו' פירושו חוברו. במחזור איסליאני, ח"ב, דף קמט, ע"ב: זממו (ויין בקיבוץ), לשון קשר, אבל נוסח כה"י עדיף ממנו.

'אהלל לשוכן מעונים במנוח וחיווך מזומנים' (מעריב לשבת חנוכה). וכוונתו: ביום שנתחברו בו 'מנוח' (שבת) ו'חיווך' (חנוכה)¹². והוא כמו 'מועדה וריש ירחה מזומנים' שהובא למעלה מפיוטי השומרונים. דומה להם: 'שמיני גמרו בפס רגל חמן דבר שיר וקרובן מזומן' (שמיני אומץ, מעריב ליל שמחת תורה, היידנהיים, רעדעלהיים, תקצ"ב, עמ' 66) כוונתו ל'פזיר קש"ב' שבאו בו.

'גמנו פו אונדים ומזומנים' (אוחזי בידם ארבעה מינים, מעריב ליל א' של סוכות, כנ"ל, עמ' 1).

'זמון תומר כף אקחה היום בכף' (אקחה פרי עץ הדר, קרובות לא' של סוכות, כנ"ל, עמ' 27) פירושו: אגד הלולב.

'זימנתה לקוטל¹³ שלשה' (פיוטי יניי, מהדורת מנחם זולאי, הוצאת שוקן, תחר"ץ, עמ' קל, שורה כד). מדבר שם ברמית אברים על-פי אהלות א. ח. זימנת פירושו: סידרת, צירפת¹⁴.

'רפואתך תזמן לכל לך יוזמן' (שם, ראש עמ' קט), 'יומן' פירושו: ידבק.

¹¹ Das Sündenbekenntnis etc., Frankfurt a. M. 1934, עמ' 25.

¹² פיוט זה נמצא בכ"י אוקספורד 2873/33. העירגני עליו ידידי ד"ר מנחם זולאי והעתיק בשבילי את החרוז שבפנים והוסיף: ספק מזומנים ספק מזומנים, ואין הפרש משמעות. אף הוא העירגני על כמה חרוזים מן המובאים בזה.

¹³ באהלות א, נוסח' הדפוסים: קטלית, במהר לו: קוטלת, בכ"י קויפמן: קוטלת (למ"ד חרוקה). בקרובה של ר"א ברבי קליר למוסף של א' דריה: שלשה בקוטליהם (ואתה און קול מפאריך). במחזור היידנהיים: 'בקוטלהם', בקמץ: עיין למעלה, פרק א, סיסקה 5.

¹⁴ באותה קרובה, שם, שורה כא: דיבקתה לשוקים בשנים, בשורה כו: סיכסתה משלשים לפסות ידים (סיכסתה = סידרתה = זימנת).

'בזימון ובזכירה יחנר' (שם, עמ' קצח, שורה כה).
 'זימוני זבד וקיקי זכר זאת ד' (שם, עמ' רג, שר צא). 'זאת' כענין לתורה; עיין
 עבודה זרה ב, ע"ב: 'אין זאת אלא תורה' וכו' (וכן פיוטי יצ"י, עמ' לג, שר יד;
 זרעו זאת זבדת, פירוש: לזרעו של אברהם נתת זבד ששמו 'זאת', כלומר תורה).
 ואולי 'זבד' שבכאן נרדף ל'זאת', ופירוש החרח ברור: דבוקים בתורה.
 'עלינו הרגיל זימוניהם בערכיהם ובזמניהם' (שם רסד, שר סד) מדבר במעשים
 והם נקראים זימונים¹⁵. הרגיל פירשו הולין, עיין פיוטי יצ"י, עמ' קל, שר יט: 'ביררת
 משלשים לפרסות רגלים לטוב ולרע אותו מרגילים'. 'ערכים' פירשו סדרים.
 ואולי כוונת הפייטן לסדרי הפרשיות; עיין 'המסדרונה' א, עמ' סז, אות סו ועמ'
 קיב, אות תלה.

5. ראינו למעלה בהערה 6, כי 'סדר' ו'זמן' נרדפים ולפי זה לא נתמלא למצוא
 בלשון הפייטנים זימן שמשמעותו סדר.
 'זימן מוכה בצרעת חוב ועת יודה ודרכו יעזוב' (שם קלט, שר סה). צריך לחבר
 לראש חרוז זה את המלים 'זאת תהיה' שבראש הקרובה¹⁶ ולפי זה פירשו: זה יהיה
 סדרו של מוכה בצרעת. ואולי כוונתו לסדר עונשין; השווה ספרי בהעלותך,
 פיסקה צה: 'לפי שהראהו המקום למשה סדר פורענות העתידה לבוא עליהן'.
 ומצוי לשון 'סדר' בברכה וקללה; עיין תרגום יונתן נצבים ל, יט: 'חיי ומותא
 סדרית קומיכך ברכתא וחילופה' וכן תחילת ראה: 'דאנא סדר קדמיכך זמא
 דין ברכתא וחילופה'. 'זבשפטים גדולים' (שמות ו, ו) מתרגם אונקלוס יונתן:
 'זבדינן רברבין', אבל באחד מכה"י שפרסם קאהלי, שם, עמ' 24, נמצא: 'זבסדרי
 דינן רברבין'.
 'זימן ברכתי תדבק במ כסידורי' (פיוטי ר' יהודה, מהדורת זולאי¹⁷, עמ' 82).
 מתפרש על-פי מה שנאמר קודם לכן.
 ל'כסידורי' רמז שם המהדיר על תרגום יונתן: 'זדא סדר ברכתא'.

¹⁵ בפיוט השומרונים (קוילי, עמ' 63) נקרא יום כיפור 'זימן קדש'. לזימן מועדים
 מקביל 'בסדר מועדיכך' (שם, עמ' 247).

¹⁶ הערת זולאי.

¹⁷ Zur Liturgie der babyl. Juden, Stuttgart 1933

נספח ג

נו"ן במקום מ"ם בנוסחאות הירושלמי.

כבר העירו וחזרו והעירו. כי בנוסחאות א"י נהגו להחליף מ"ם בנו"ן. כגון: אדן (-אדם), רבין (-רבים) והרבה כיוצא בהן. במקום אחר: הבאתי בשם ר"י רייפמאך, שכבר עמד בעל מתנות כהונה על כלל זה (במדבר רבה א, ח). והעיר ר"ש ליברמן, ירושלמי כפשוטו, מבוא, עמ' כב, על דברי רמב"ן, תורת האדם, ענין רחיצה (דפוס קושטא): 'ירושלמי בפ' היה קורא... ובדרון מרחיצין, אבל בדפוס ירושלמי כתוב דרום. אין לומר, שרמב"ן העתיק ובדרון מתוך הירושלמי שלפניו בהיסח הדעת. מפיסקה אחת שבתשובותיו של כאן גראה, שמדעת העתיק כך וידע, שכלל הוא בירושלמי להחליף מ"ם בנו"ן. הוא מביא מירושלמי קידושין ג, ד: איפרסן ומפרש 'כמו איפרסם כמו שאומר שם [בירושלמי] אדן במקום אדם'. כמה דייק רמב"ן בנוסחאות של ענייני לשון! עיין גם מבוא הירושלמי לר"ז פרנקל, ח, ע"א, שהביא דברי הרב, בראשית ל, כ: אביר - אור (ועיין ירושלמי כפשוטו, עמ' 221, שחיקן ופירש על-פי זה בירושלמי), אף העיר על בית במקום פ"א - הבקר-הפקר (שמות טו, י; ויקרא יט, כ) ועיין גם שמות יב, יג, נמצינו למדין שכלל זה על אדן, דרון וכו' עד רמב"ן הוא משתלשל ועולה.

* מונטסשריפט 77 (1933), עמ' 429-430, קונטרסים א, עמ' 31; למעלה, פרק ב, פסקה 1.

הערה 1.

¹ מונטסשריפט, שם.

² אוצר הספרות, שנה ראשונה, אהל יששכר, עמ' 10, הערה 15.

³ 'בירושלמי שכיח מאד להחליף נו"ן במ"ם, אדם - אדן, רשות הרבים - הרבין, מסובים - מסובין וכן הרבה'.

⁴ שמחה אסף, ספרן של ראשונים, הוצאת מקיצי גרדמים, תרצ"ה, עמ' 94.

נספח ד

תבלין - תבלינים *

ידוע ומפורסם, שבעטם של סופרים, אף של דווקני לשון, תבלין לשון יחיד. על דרך לִגְן, שושבין, גרעין וכיוצא בהם, וממילא לשון רבים תבלינים וכו'. מבחינה דקדוקית פורמאלית ראוי שימוש זה לגעוי; הרי אין ספק, שאין תבלין אלא לשון רבים של תבל (ערכין ב, ו), וכבר נתעוררו על שיבוש זה חרדים לטהרתה של הלשון וגזרו דינו לעקירה, כדן שיבוש ודאי. יודעים המגנים מקורו של שיבוש זה: 'תבלין אחד יש לנו ושבת שמר' (שבת קט, ע-א), אלא שמשם אין ראיה; יש גם: גרסאות תבל אחד. הכותב כאן הוסיף קצת בירורים: תראה לו להצטרף לפוסלים, וכן ברגרין, שהוסיף פרטים.

למעלה, פרק ג, פיסקה 6, השתדלתי לנמק את ניקודי תְּבִלִין (קריאת אשכנזים וניקוד כתבי יד), ולא תְּבִלִין (קריאת ספרדים ותימנים). הובא שם חומר להוכיח שתבלין, תיזו פתוחה, היתה שטרה בתקופה קדומה והורגשה למקצתם של לומדים כלשון יחיד, על דרך לגן כנ"ל, ומי שניסח תבלין אחד על כורחך קרא תבלין בפתח, ואין זו הדוגמה היחידה (שבת שם), בספרי עקב, פיסקה לו, יש גוססאות 'איזהו תבלי', ויש גוססאות 'איזהו תבלין', ולא עוד, אלא שבארמית הבבליה נמצא 'תבלותייכי' (=תבליתיך, פסחים קי רע-ב).

דוד יוסף בורגשטיין ז"ל, חלק על דבריי והעיר במכתבו אליי על נדריים טא, ע"א: 'אמר ליה [בר קפרא לרבי] מאי תבל (ויקרא יח, כג) - תבל הוא תבלין יש בה' (בתמי' - פירוש הר"ן, שם), הרי שתפסו חכמים תבלין = תבל, לשון יחיד, ולעניין ראיותיי, שמשניי גוססאות כשבת שם יוצא, שתבלין שיבוש, הוסיף: 'ואעפ"י כן דעתי נוטה להתיר תבלין בלשון יחיד, ולא עוד, אלא שבקש אתיר לומר תבל.

* לשוננו לעם מחזור יא, קונטרס י (קיב), אלול (תש"ך), עמ' 247-249, עיין שם

מחזור יב, קונטרס ד-ה, עמ' 98.

¹ איני מוסיף כאן פרטים.

² לשוננו לעם, הארץ, י באב, תרצ"ה.

³ לשוננו כרך יז, חוברת א, עמ' 10-11.

⁴ מפורסמים מאמריו לחקר לשון שירתו של ביאליק.

⁵ לשוננו לעם, שם.

שיבושי הדפוס שנתפשטו נעשו מקורות ללשון. ומה שנמצא בדפוסים ישנים ובכתבי יד – יפה הוא לחקירה. אבל לא למעשה – מאמר 'תבל' אחד יש לנו. הוא הידוע והשגור. וסיום – י' אינו פוגע באחד העברית. כשם שנמצא לגן. לשון יחיד.

עיינתי וראיתי, שנכונים דבריו. אף ראיתי, שרבים מן הסופרים, כאמור בתחילת מאמר זה, מפליגים על דברי מדקדקים ומשתמשים בשם זה על דרך תבלין אחד כנ"ל. אילו באתי להעתיק כל מה שקראתי בעניין זה, איני מספיק. והרי מעט מהרבה: 'שם בעל השמועה היה קולו ערב, הרי המתיק ממילא את שמועתו ונתן תבלין בשיחתו, ואילו עכשיו, בגלגול שני, היא חסרה אותו תבלין (מ"א ו'ק, עלי עיין לשון שוקן, עמ' 474). פתח כתבלין, ולפי ענינו נרמז מן המשנה: 'ליתן תבלין בנעמה' (ערכך ב, ו). וסיים באותו תבלין. 'התבלין האחד' (א' קריב, עטרה ליושנה, עמ' 140). 'אותו תבלין פלאים, שהופך לך חזונו של אדם זה לחזונו שלך' (יעקב חורגן, מאזנים ג, חוברת ו, תשי"ז, ראש עמ' 334). 'ובת צחוקו הסלחנית שוב היתה מתובלת באותו תבלין של קלסה קלה' (יצחק שנהר, הארץ 56.3.26, עמ' 5). 'אין כל ספק, שהתבלין הטוב ביותר נגד יצר הרע' וכו' (ש"ז שרגאי, הצופה, ס"ז אדר תשי"ד). 'תבלין חריף' (פ' לחובר, מבוא לחיי שלמה מימך, עמ' 30). 'תבלינים' (עזריאל קרליבך, הודו, תשי"ז, עמ' 105). 'פלפל ושני תבלינים' (א' מגד, חדוה ואני, עמ' 50). 'תבליני מרק' (הנ"ל, שם). 'קדרה שבקדרות עם תבלינים' (אהרן צייטלין, תרגום שירי האידים של ח"ג ביאליק, הוצאת דביר, עמ' 62). 'הפרפראות והתבלינים עם שמנם ודבשם' (י"ל יונתן, הצופה, א' טבת, עמ' 6). 'תבלינים' (י' ומורה, מאזנים, כסלו תשי"ז, עמ' 34). 'תבליניה ובשמה' (ישראל כהן, מאזנים, כרך יא [לד], אב–אלול, תשי"ד, עמ' 219). 'תבלין מזרחי', 'תבלינים מזרחיים' (ש"ב גויטיין, סדרי חינוך מתקופת הגאונים עד בית הרמב"ם, עמ' קעח, קעט).]

'תבלין אחד יש לנו' מכאן. 'תבלין הוא', לשון עני, מכאן – שניהם נרמז להשרשת תבלין לשון יחיד.

נספח ה

'עבר' לשון מילוי במקרא •

1. אקדים מלשון חכמים. בראשית רבה לו, ז (תיאודור עמ' 340): ריקן נח מיינן פרקו יינו. 'פרקו' נמצא בכ"י לונדון (הפנים של מהדורת תיאודור), ובחילופי-השחאות העיר ש'פרקו יינו' נמצא אף בכ"י ו (רומי). בכ"י ח (מדרש חכמים), בילקוט מקרא זה ובלקח טוב מקרא זה. בכ"י אוקספורד 1 'פרקו מיינו' במ"ס. כנראה נמשך המצחיק אחר לשון הכתוב: וייקץ נח מיינו. בדפוסים ובכ"י אוקס' 2: נתפרק יינו מעליו. אין ספק, כי 'פרקו' הנמצא בעוסח' אי-השנים: הוא העיקר רנתפרק' אינו אלא הגהת גליון.

פועל פרק שבכאן הריהו הפכו של טען (טענה ופריקה). כלומר נח היה טען יין בשכרותו והשינה הפיגתו וכשהקיץ נפרק ינו והלך לו. 'פרקו ינו' על דרך 'חלצתו חמה' (ברכות לד, ע"ב) ופירש רש"י: 'שלפתו, גיטלה מעטו החמה הוא החולי הקודחו'. ואף כאן: ינו נפרק, או נתפרק מעליו, כהגהת הגליון של הדפוסים ושל כ"י אוקס' 2. דומה לכך: בני יצאונו (ירמ' י, כ), שפירושו: יצאו מתוכי. כבר פירש גריץ את המקרא: עברו משכיות לבב (תהלים עג, ז) ואת המקרא: גם עברו דברי רע (ירמ' ה, כח) ואמר, ש'עבר' שבשניהם הריהו עיבור = הריקן. כלומר: מילוי. זהו לדעתי פשוטו של עבר שבירמ' כג, ט: הייתי כאש שסוד וכגבר עָבְרוּ יין; עברו – מלאו. כלומר גבר שנטען יין, והוא הפכו של 'פרקו ינו' של המדרש. השווה: הנני ממלא את כל ישבי הארץ הזאת... שכרון (ירמ' יג, יג): שכרון ויגון תמלאי (יחזקאל כג, לט).

• למעלה, פרק ו, אשה עוברת. קונטרסים א, עמ' 42–47.

¹ חסר יו"ד והעיר תיאודור: וכ"ה [וכן הוא] בדפוסים וכ"י ח... ילקוט... ברוב הספרים ובמקרא כתוב וייקץ. ועי' ברד"ק ובמנחת שי.

² כ"ל וכ"י: עיין חנוך אלבעק, מבוא ומפתחות למדרש בראשית רבא, ברלק תרצ"א, עמ' 105–107.

³ Kritischer Handkommentar zu den Psalmen, ועיין דבריו במונטסריוס 32 (1883), עמ' 100.

⁴ לעברו דברי רע' שבירמ' השווה: ורשעים מלאו רע (משלי יג, כא) ועיין בראנדגלוסין של ארליך מקרא זה; 'עבר' = 'מלא'.

2. פשטות פירוש זה תתגלה בייחוד, כשנעביר לפניו את פירושי הדחק של המבארים והמילונות. רד"ק: 'שגבר עליו ונשתכר', ומעין זה בספר השרשים; שד"ל: 'מליצה לקוחה מן המים השוטפים' וכו'; ארליך בראנדגלוסין: 'אין שום ספק שצריך לקרוא עכרו'. לריב"ג בספר השרשים דרך אחרת: 'זכנס בו', וקרוב לו פירושו בענינו. ונראה לי להוסיף: 'כי עונתי עברו ראשי כמשא כבד יכבדו ממני' (תהלים לת. ה) פירושו: מלאו ראשי, ומעיד על כך ההמשך 'יכבדו ממני'. והתבונן וראה, שאין כאן 'עברו על ראשי' כסעון המקרא במקום ששום דבר חיצוני עובר על אדם, כגון: עלי עברו חרוניך (תהלים פח, יז), אזי עבר על נפש המים הזדונים (שם קכד, ה) וכיוצא בהם.

ואע"פ ש'עבר', לשון מילוי, שבמקראות שהוכאו בשם גריץ, פועל הווייה הוא, אין משום דוחק של ממש לפרש את המקראות שהוספתי מלשון מילוי ופועל יוצא, שכן כמה וכמה פעלים הם המשמשים עומדים ויוצאים. כגון: נטל, נסח, נסע, נשא וכו'; נסה: וידוע: בשוב ד' את שיבת ציון – 'בשוב' פועל יוצא. ולא עוד אלא שאף 'מלא' משמש עמידה וציאה, כגון מלאו ארבעה כדים מים (מ"א ית, לד), מלאו השלטים (ירמ' נא, יא).

אף: עשקה עברה עדרים עתקה עליזה (פיוטי יגיי עמ' רח, שורה פו), כלומר מלאה עדרים.

נספח ו

'עבר' לשון קלקול*

1. למעלה, פרק כג, בניין פעל, פיסקה 9 ביררנו את המונח 'תעובר צורתו' ונאמר שם, סוף פיסקה 11, שלשון קלקול הוא, הבאת דבר לידי קלקול. הרי בזה עוד לשונות 'עבר' המתפרשים כך.
עיבור דין, והוא עיוות דין, אף הוא לשון קלקול הוא: עשיתן כאילו עיברו עליז

* פירושי שד"ל ז"ל על ירמיה, יחזקאל, משלי ואיוב, לעמברג 1874.

³ ע"י קונטרסים, א, עמ' 3–7.

⁴ נסית ימינך (שירת הים) פועל יוצא והרבה כמותו. פועל עומד: לא נסה ימין ושמאל (במדבר כ, יז), ותם האמון מן הדרך (שם כב, כג).

⁵ 'סינו' כרך מה, עמ' דנו–דנו.

את הדין (מדות ב, ב-כ"ק ומהדורת לו¹). וכן: כאדם שאומר לחבירו עיבר פלתי דרך על פלוני (ספרי ואתחנן, פסקה כט, מהדורת רא"א סינקלשטיין, עמ' 46). כלומר לא נהג אתו כשורה. אף בהפעיל: ירמ' אחי העביר עלי את הדרך (סנהדרין לא, ע"ב). וכך יש לפרש: בי אדוני ביה אתה מעביר עלי (בראשית רבה צג, ו); 'בייה' אינה מלשון βία (חמס) אלא מלשון via (דרך)². כלומר בדיק כלשון התלמוד: אתה מעביר עלי את הדרך.

אף מצינו: בי אדני, בִּיה אֶת עלי מעביר (מגילת אחימעץ, מהדורת בנימין קלאר, עמ' כב). בי אדני אל אל תעבר עלינו מדת הדין (י' מאן, The Bible, כרך א, החלק העברי, 'מאמרי ילמדנו ב"לקוט תורה', עמ' שלט). מנהגך לא תעבר (פיוטי ינאי, עמ' שלג, שורה ק'). אף לפי חמתו לא עבר דין אמתו (פיוטי ר' משה בר' קלוגימוס, מהדורת הברמן, עמ' רא-מחזור ר"ו הידנהיים, אחרון של פסח, רעדעלהיים תקצ"ב, עמ' צו, רו"ה ניקד כהוגן עבר, והברמן, שם, הביא נוסחאות: עיבר.

ואף על פי שאין צורך בראייות, אוסיף: וכך את מוצא כשקלקלו הדין נתמעסה התבואה דכתיב ר'הי בימי שפט השפטים, שהיה הנשפט שופט את שופטו, ור'ה רעב בארץ מפני שעותו את הדין (מדרש הגדול שמות, מהדורת מרגליות, עמ' תקכט).

2. אלו עוברין בפסח (פסחים ג, א). לאיזה גזן מעוזי עבר הידועים ביחס תיבת 'עוברין' זו? עיין וייס, משפט לשון המשנה, עמ' 78, שהביא דברי מפרשים למשנה זו: א) אלו עוברין עליהם בבל יראה ובבל ימצא, ב) עוברין מעל השולחן, ג) עוברין מן העולם. לדעתו: 'להוראת ההשבתה והביעור כמו תעובר צורתו, על כן גם בזה צריכים לקרות אלו עוברין'. עיין ר"ח אלבק בפירושו ובהשלמתו, עמ' 446: חייב לבער.

¹ עיין ר"ש ליברמן, קרית ספר יד (תרצ"ח), עמ' 329, הג"ל, תוספת ראשונים, חלק ב, עמ' 134, ועיין קרית ספר כח (תשי"ב), עמ' 71, פסקה 17.

² עיין בראשית רבה מהדורת ר"ח אלבק, עמ' 1155, ועיין שם שינויי נוסחאות.

³ ליברמן, קרית ספר, שם, בשמי.

⁴ עיין תוספות למשנה זו.

⁵ גייגר, Jüdische Zeitschrift שנה חמישית, עמ' 173-174, חולק על וייס. לדעתו עוברין בינוני קל, כמקובל, ופירושו: עוברים ובטלים, כלומר מניחים אותם, שיהיו כלים מאליהם.

לדעתנו. עצם פירוש 'עובר' של 'עובר' מקולקל, אינם ראויים לאכילה מחמת חימוץ. וכן: בצק שבסדקי עריבה... אינו חוצץ ואינו עובר... חוצץ ועובר (פסחים מה, ע"א-ע"ב).

עבר – אחד מעוזיו הרי הוא: קלקול; 'תבשיל שעובר' סתם, וכן 'בשר שנשמה בעורה... יעבר' וכו' וכיוצא בהם, אינם מוגדרים ואינם ברורים; 'צורה' מוסיפה לבירור העניין. 'עובר' בפסח, ומדובר שם באוכל, כבר מוגדר בתיבת 'בפסח' והיה מוכן בלא תוספת 'צורה'.

נספח ז

עברית לדיבור *

1. הרבה כתבו ונתווכחו, כמפורסם, בבעית עברית וארמית בזמן בית שני ולאחר מכן ובבעית מהותה של לשון המשנה, ומהי 'העברית' שבדברי חז"ל, ולסופן של מסקנות גמורות לא הגיעו. ב'לשונו לעם', מחזור ז, קונטרס ה-ז, עמ' 3 ואילך.

* ועוד להוסיף באתי. 'לעבור ברית' (דברים יז, ב) פירש ראב"ע: 'הפך להעמיד'. דברים אלה צוררוני לעיין ב'עבר' שבמקרא זה ובמקומות אחרים, כגון יהושע כג, טו ולשער, שפירושו המדויק: לבטל, להסיר בריתו. כלומר עבר שפירושו גם: הלך ואיננו, כגון: צל עובר (תהלים קמד, ד), כיום אתמול כי יעבר (תהלים צ, ד), חק נתן ולא יעבר (תהלים קמח, ו), ויכתב בדתי פרס ומדי ולא יעבר (אסתר א, יט), משמש גם פועל יוצא, כלומר גורם ששום דבר יעבור ויכלה, ואף 'העובר את פי פלוני' מפר את מצוותו (פי = מצוה), משמעות זו ניסחטשה ובלשון המשנה: העוברת על דת משה ויהודית (כתוב' ז, ו-ג"א ויהודים), ויש להוסיף בזה כמה דברים.

ואף חלף כמות עבר, ומצינו: כי עברו חלפו חק ה' פרו ברית עולם (ישעי' כד, ה), שניהם גרדפים ל'הפך'.

ועיין שד"ל ישעי' ב, יח: 'והאלילים כליל יחלף', שפירש 'כליל' מלשון עטרה וכתב 'ואם היה [יחלף] חוזר לאל שיכריתם הי"ל יחליף, כמו תחליפם ויחלופו (תהלים קב, כז) כי לא מצינו חלף פעל יוצא בענין השמדה' וכו', והנה ראינו, שנמצא חלף שעניינו 'ענין השמדה'.

חלפה רקתו (שופטים ה, כו), תחלפהו קשת נחושה (איוב כ, כד) פירושם דקירה ואפשר שאינם ענין לכאן; עיין גזניוס-בוהל, ערך חלף 11.

* לשוננו כרך כד (תש"ד), עמ' 33-36. עיין אליעזר מרגליות, עברית לדיבור, לשוננו כד (תש"ד), עמ' 238-241, והדברים צריכים עיון.

מסר ד"ר מורג מפי: עברית הייתה מדוברת בפי נשים ותחזקות ובפי כפריים. מאחר שכל מה שהובא שם, בשמי, לא ממאמר הועתק ולא מהרצאה מסודרת נרשם אלא מהערות אנב, הרי שיש לשנות קמעה בניסוח הדברים ויש להוסיף דברי הסבר. איני יודע, מתי תגיע לידי שעה כשרה לדבר בענין נכבד זה באריכות כראוי לו; אעשה זאת כאן, בנספחות, בדרך קצרה ביותר. אם יש ממש בדברים, יבואו אחרים ויאמרו מה שיאמרו.

2. מפורסמים דברי ר"י הנשיא: בא"י לשון סורסי¹ למה אלא או לשה"ק או לשון יווני (סוף סוטה; ב"ק, פב-פג). דבריו מכוונים נגד התפשטותה היתרה של הארמית בא"י. ראיות לכך ימצאו בלא טרחה יתרה בספרות חז"ל. והרי 'רבנן' מבאי ביתו של רבי ו'מכחירי תלמידיו'², למדו פירושן של מלים עבריות, מקרא ומשנה. השטרות בדיבור, מלשון דיבורה של אמתיה דרבי³.

מענין, רבי בעצמו לא נמנע מלדבר עם חכמים גדולים גם ארמית⁴, ושפחתו מדברת עברית עם חכמים, שאין העברית שטרה בפיהם.

מצד אחר: ההיא דאתאי לקמיה דרבי אמרה לו רבי ערכתי לו שולחן והפכו אמר לה בתי תורה התירתיך ואני מה אעשה לך (עדים כ, ע"ב). האישה פותחת עברית, ורבי משיב עברית. טענה דומה, עריכת שולחן והפיכתו, בפי אשה שבאה לפני רב (שם); רב משיב לה ארמית⁵.

נראה, שעיקר קיומה של עברית מדוברת היה בפי בני כפר וכו', יסוד שמרני יושב בית; שפחתו של רבי מדברת עברית, שהייתה שטרה בפי הגשים של בית רבי, ואין כוונתי בזה, שנשים וכו' לא ידעו ולא דיברו ארמית.

¹ רש"י, סוטה, שם: 'סורסי קרוב הוא ללשון ארמי. אומר אני שזה לשון תלמוד ירושלמי.

² יעבץ, תולדות ישראל ח"ה, עמ' 203.

³ ירושלמי מגילה ריש פ"ב; בבלי ר"ה כו ע"ב; מגילה יח סע"ב. עניין 'וסאטא' במטאטא השמר' שלמדו מפיה, מסופר ארמית (היא ידעה לשון זו; ע"י עירובין ג ע"ב). אלא שגרסת הירושלמי שונה הרבה מגרסת הבבלי. כנראה, לא נמסר פרס זה בלשונה המקורית של המדברת.

⁴ אליעזר מרגליות, לשוננו כרך כג, עמ' 51. מעניין להוסיף: פעם אחת שאל רבי את ריש בן חלפותה: מה עיסקך דלית את סליק לגבי היך דהוית יליף (ויקרא רבה, מהדורת מרגליות, יח, א); והלה משיב: קרובות נעשו רחוקות וכו' (שם).

⁵ עיין לקמן, סוף נספח ח.

חומר רב של שיחות ושל אמירות. של גברים ושל נשים ותינוקות מפורז בספרות חז"ל. בכען זה קיצור אינו יפה, לא אעשה אלא ארמז על לשון האשה. התינוקות והתינוקות, שניצח את ר' יהושע בן חנניה.⁵

ברור ששיחות מעין אלו מנוסחות בדפוסים אחר כמה וכמה גלגולים שבעל פה ושבתב. אילולי כך, אילו נרשמו בידי בעליהן עצמן, כלומר בידי נשים ותינוקות וכו', היינו מוצאים בהן צורות כתיב מעין 'תשמים', 'תכבלים' (את השמים, את הכבלים) שבמכתבו של שמעון בן כוסבה.⁶ או: רש המחניה... שידע יהי לך וכו'.⁷

3. בדומה לכך מספר ברגשטריסר על הדיאלקט הארמי של מעלולה, שנתקיים בשלושה כפרים בלבנון:⁸

בתוך סביבה ערבית מדובר דיאלקט ארמי, שריד אחרון של לשון שהיתה מדוברת בכל סוריה. הם (סוצין ופרים) שמעו את הסיפורים מפי אישה; הנשים יושבות בית, ואינן מדברות אלא ארמית ביניהן לבין עצמן ועם בעליהן. לא כן הגברים שלרגלי עסקיהם עם ערביים שמחוץ לכפריהם הם קולטים והולכים מלים ערביות לרוב הרבה יותר מנשיהם, וכו' (עמ' X).

'לשה-ק' שבדברי רבי ודאי לא לשון המקרא היא; הוא לא נתכון שידברו לשון המקרא דווקא. אף ר' מאיר, המספר בשבחים של מדברי 'לשה-ק' לא ללשון המקרא נתכון.⁹ כוונתם היתה בודאי ללשון מדוברת, מעין לשון משניות, ברייתות ומדרשים; בלשון שפתתו של רבי נמצאות: 'סירוגין', 'חלגלוגות', והן של המשנה. והרי המשנה מכנה אף ברכות כהן גדול שאינן במקרא 'לשון הקודש'.¹⁰

⁵ עירובין נג ע"ב, איכה רבתי, סרק א, מהדורת בובר דף כח; ע"י באכר, אגדת התנאים (גרמנית), ח"א, עמ' 181.

⁶ ע"י 'לשוננו לעם' שם, [י' ידן, ידיעות בחקירת א"י וכו', שנה כו, עמ' 234].

⁷ מכתב 'בית משכו', ע"י לקמן פסקה 4.

⁸ Neuaram. Märchen... aus Ma'lula hauptsächlich aus der Sammlung Prym's und Socin's.

⁹ עיין ברגרין, 'לשוננו' כד (חש"ד), עמ' 165.

¹⁰ ע"י סגל, דקדוק לשון המשנה, עמ' 2.

4. ומהי לשון הגברים, נוסף על האמור למעלה על 'רבנן' של בית רבין בקרית ספר כז, עמ' 167, הערתי על הארמאזמים המרובים שבמגילת ישעיה והסקתי: 'הרי, כאמור, עדות ברורה, שסופרי שני כתבי היד מדברים ארמית. ולא הייתה שגורה בפיהם לא עברית המקרא ולא לשון חכמים (בצורות הגל '[עלוהי', 'ברכוהי' וכו' וכו'] נוהגת לשון חכמים כלשון המקרא). קטיגוריות מצויות שכמות הללו אין סופר משנה בהן אלא א-כ מחיצה בין לשון מחשבתו ובין הלשון שהוא כותב בה'.

נעתיק לעומת זה מכתב 'בית משכו':

כן הפרנסין של בית משכו כן ישוע וכן אלעזר
לישוע בן גלעלא רש המחניה¹¹ שלום שידע¹²
יהי לך שהפרה שלקח יהוסף בן ארצסן מן יעקב
בן יהודה שיושב אבית¹³ משכו שהי שלו מן
בנות ואף אללי שהגיים¹⁴ קרבים אלע¹⁵ אני¹⁶ עלתי¹⁷ והפצי¹⁸
והפצתיך על ככה שלא תהי אמורי¹⁹ מן בשרך
לא עלתי²⁰ אצלך אהיה²¹ שלום וכל בית ישראל.
ישוע²² בן אלעזר כתבה
אלעזר בן יהוסף כתבה
יעקוב בן יהודה על נפשה
שאויל בן אלעזר עד
יהוסף בן יהוסף עד
יעקוב בן יהוסף מעיד.

¹⁰ העתקתי מפרסומו של ד"ר ש' בירנבוים, PEQ 87 (1955), עמ' 32. מעיר אני בייחוד בענייני כתיב.

¹¹ = ראש המחנה. ¹² = שידוע.

¹³ קרית ספר, שם, עמ' 175, טור א, ד"ה אבית גלותו [במגילת חבקוק]. הבאתי שם ממבוא לנוסח המשנה של י"ג אפשטיין: אבית = בבית, בתוספתא ובברייתות וכו' (הרי שמלה זו מלשון הדיבור היא). ¹⁴ = אלולי שהגויים.

¹⁵ = אליגור. ¹⁶ יש קוראים 'אוי'; צורה זו, מליצית מקראית, נראית מחזרה כאן.

¹⁷ = עליתי. ¹⁸ בסוף שורה, חלק של השורה הסמוכה.

¹⁹ פעול במקום פועל, כמו 'סבור' בלשון חכמים. פעול בשימוש שכמות זה מצוי בעברית ובשומרנית.

²⁰ = היה (ציחוי). בירנבוים, שם, עמ' 28: אולי על דרך 'אבית' (למעלה, הערה 13).

²¹ שמות הכותבים, העדים וה'מעיד' (המאשר).

הרי עברית של כפרי פשוטי, והיא כתובה (אמנם בצורה פרימיטיבית) ברוח לשון משניות וברייתות.

כבר רמז בירגובים, בשאלה (שם, עמ' 31): היש במסמך זה רמז ללשון המדוברת של שולחן בעיניי אין ספק, שעברית זאת, ושל בן כוסבה, היא היא העברית שהיתה מדוברת, כאמור למעלה, בפי פשוטי העם, ובייחוד בפי יושבי כפרים. המשכילים הרבו בדיבור 'סורסית'.

אין צריך לומר, שרבי וחבריו ותכמים שקדמו להם בימי בית שני היו מדברים עברית יפה, ואף לכך אין צורך לחפש הרבה אחרי ראיות. הם הם שפיתחו והעלו את העברית המדוברת כגל ללשון ספרותית משוכללת, עשירה ומדויקת, לשון המשנה, התוספתא, הברייתות והמדרשים. מלשון הריאליה שבמשנה, ובייחוד משל סדר זרעים, עולה ריח כפר, שדה ואילן.

נספח ח

'עברית' בדברי חז"ל *

1. בספרות חז"ל נזכרת כמה פעמים 'עברית'. אביא כאן ברייתא: מיתיבי קראה גיפסית עברית עילמית מדית יוונית לא יצא הא לא דמיא אלא להא גיפסית לגיפטים עברית לעברים וכו' (מעילה יח, ע"א). ת"ש היו כתובין (כתבי הקודש) גיפסית מדית עברית עילמית יוונית, אעפ"י שלא ניתנו לקרות בהן מצילין אותן מפני הדליקה (שבת קטו, ע"א).

נתקשו חכמים ב'עברית' זו, שנזכרה בין 'גיפסית' וכו'. קרויסי מביא דעת באכר, שיש לתקן 'ערבית', ולדעתו עברית *iberisch*, אחרים הסיקו: 'עברית' שבדברי חז"ל, בכלל: ארמית, שכן לדעתם 'עברית' שבאיוווגלין ועוד = ארמית².

² הסופר, שהוא כותב בשם ה'פרנסין' ובשם לוקה (= קונה) הפרה (מצורב יחד!). כתב החתימות שונה מכתבו של גוף המכתב.

* לשוננו כד (תש"ך), עמ' 36—39.

¹ ZAW 1906, עמ' 43.

² דלמן, Die Wore Jesu, עמ' 5; קאסוטו, ספר יוחנן לוי, עמ' 162. ציטט שם, עמוד 163, סורטשינר, כתב התורה, עמ' 9—10 = לשוננו כרך יב, עמ' 17—18. (עיין סור סיני, הלשון והספר, כרך הלשון 109 ואילן).

2. והרי משנה מפורשת היא: תרגום [שבעזרא ושבעזריאל] שכתבו עברית ועברית שכתבו תרגום וכתב עברי: אינו מטמא את הידים (ידים ד. ה). כך גם כ"ק. כ"ס ומהדורת לו.³

בתלמוד נוסח אחר: 'תרגום שכתבו מקראי ומקרא שכתבו תרגום וכו' (מגילה ח. סע"ב; שבת קטו. סע"ב). כלום נשבש את לשון המשנה לומר: 'מקרא עיקר? ושוב: ומעשה בר' מאיר שהלך לאסיא לעבר שנים ולא מצא שם מגילה כתובה עברית כתובה מפיו וקראה מתוכה (תוספתא מגילה ב. ה). וכתב ר"ש ליברמן: תוס' הרא"ש ית. א ד"ה עברית, והוכיח מכאן שעברית ס"י לשה"ק. ולא כמו בבבלי שם יח. א (תוספתא ראשונים א, עמ' 231).

ועיין מסכת סופרים א, ט: כל התורה כולה עברית היא אלא שיש בה ששה דברים של תרגום והכי קאמר כל הדברים של עברית אל יכתוב תרגום ושל תרגום אל יהפכם... ויש אומרים לא דברו אלא על יגר שהדותא ועל גלעד שהן שני לשונות עברית ותרגום (מהדורת היגר, עמ' 106-107).

'עברית' בתוספתא אחרת: ולעולם אין יוצאין ידי חובתן עד שתהא כתובה אשורית לשון עברית וכו' (מגילה ב. ו). אבל ע"י ר"ש ליברמן, שם: 'בכ"ל ליתא לשון עברית ונכון, ועיין היטב ברשב"א י"ט א' ד"ה עד'.

והרי מאמרו של ר' יוחנן דבית עברין: ארבעה לשונות נאים שישתמשו בהן בעולם לעז לזמר רומי לקרב סורסי לאיליאי עברי לדיבורי. על כורחך 'סורסי' לתוד, ו'עברי' לתוד. ונראה, שר' יוחנן לעברית המדוברת, ללשון המשנה, נחמק (ע"י בסמוך, פיסקה 3).

אף הובא במילונים 'לשון עברי' והוא לשון הקודש: בראשית רבה, מהדורת

³ רמב"ם למשנה זו: 'עברית היא לשון עברית וכתב עבר הוא הכתב שכותבין בו השומרי רונים את התורה'.

⁴ כ"ק ולו: 'ועברי שכתבו תרגום', כלומר לא לשון עברית, אלא מקרא הכתוב עברית.

⁵ כלומר לשון המקרא, וכך בוודאי: שניים מקרא ואחד תרגום (ברכות ח סע"א). כך יהודה, ערך עברי, מביא: לשון עברי של חומש (רש"י, מגילה ג ע"א) והוא פירוש לגמרא שם: 'ויקראו בספר תורת האלהים זה מקרא מפורש זה תרגום'; 'מקרא' הרי 'חומש' במקורו העברי.

⁶ ירושלמי מגילה א, יא; ע"א, סע"ב; ירוש' סוטה ז, ב; כא, רע"ג. בסדרש תהלים לא, ו: אשורית לתפלה (כך דר' ומהדורת בוגר).

תיאודור, סוף פרשה מא; ספרי דברים, פיסקה שמג (מדרש תנאים, מהדורת הופמן, עמ' 209: לשון הקדש); תנחומא שמיני, סימן ה - מהדורת בובר, סימן ז; עי' בן יהודה, ערך עברי וערך לשון.

3. נמצאת 'עברית' בדברי חז"ל והיא לשון המשנה.

במשנה: גט שכתבו עברית ועדיו יוונית וכו' (גיטין ט, ח). שמא תאמר 'עברית' זו ארמית היא? והרי שם במשנה ג: 'גופו של גט הרי את מותרת לכל אדם ר' יהודה אומר ודין דיהוי ליכ' וכו'. עי' ר"ת אלבק, מבוא לגטין, עמ' 266, הערה 6: 'הגוסס הרי את מותרת לכל אדם היה ידוע וכבר נחלקו בו ר' אליעזר וחכמים במשנה [גיטין] ט, א'. וע"ש השלמות ותוספות, עמ' 406.

בתוספתא: משנן שטרות מעיברית ליוונית ומיוונית לעיברית (בב"ת יא, ח). אף כאן אינך יכול לומר לארמית נתכוון. שכן: גופו של גט שחרור הרי את בת חורין הרי את לעצמך (נסין ט, ג). עי' המאירי, בית הבחירה על מס' גטין, מהדורת ק' שלזינגר, עמ' 232: 'אין בו הכרח לדבור אחר'. ובתוספתא: גופו של גט שחרור ביום פלוני בשבת פלוני בחודש פל' בשנת פל' ובמלכות פל'... כתב בו זהב נתן לו זהב דהב דיגריק נתן לו וכו'... דהב דאת חייב לי... (בב"ת יא, ב). ובהמשך: בן שכתוב בו ליזה (כך!) פלוני מפלוני בן שכתוב בו אני פלוני בן פלוני לזית מפלוני (שם יא, ד). אותם פירורים ארמיים אין בהם כדי לומר 'עברית' ארמית היא.

תפסו המשנה והתוספתא 'עברית' ו'יוונית', שהן הלשונות החשובות בא"י, והוא הדין ארמית ושאר לשונות.

4. אם נפרש 'עברית' לשון שבפי העברים, אפשר שתכלול גם את לשון המקרא גם את הארמית המדוברת בפי עברים, אלא שאם נסיח את דעתנו מן הזרות של 'גיפסית עברית' וכו', שמא כוונת הברייתות הנ"ל לעברית המדוברת בא"י? לדיבור הרי היא 'לשון הקודש', אבל הקורא את המגילה בלשון זו לא יצא. שכן 'לשון תורה לעצמה ולשון חכמים לעצמה'.

כתבתי למעלה, סוף פיסקה 1: 'לדעתם "עברית" שבאיונגליון ועוד = ארמית'.

⁷ עיין בן חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ב, עמ' 386, הערה 3: "'עברית' כולל את לשונם הארמית'.

'לדעתם', מפני שלא הוברר לי, דרך משל, שפולוס, תלמידו של רבן נמליאל, דיבר את דבריו אל הקהל ארמית דווקא, ולא עברית (מסעלות השליחים כא, מ; כב, ב). וכלום זה למעלה מכל ספק הוא, שהכתובת שעל צלובו של ישו נכתבה ארמית ולא עברית (לוקס כג, לא; יוחנן יט, כז).

וכבר כתב גלדיקי (ZDMG 25 [1871], p. 131): 'עברית' בשאר המקומות שבאיונגליון (פרט ליוחנן ה, ב; יט, יז) אפשר שהיא באמת כמשמעה.

[עם גמר כתיבת מאמרי זה⁸ הגיע לידי מאמרו של ד"ר גרינץ, עברית כלשון הספר והדיבור בימי בית שני האחרונים (לפי מקורות שביוחנית), 'אשכולות', ספר ג, ירושלים תשי"ט, עמ' 142. מסקנתו: 'עברית' שבכתבי יוסף בן מתתיהו (כך הוא מנסח) אף היא עברית היא ולא ארמית, ונאומו של הג'ל לפני 'הרבים' אף הוא עברית היה (עמ' 140–141).

ראיה חשובה לדיבור עברי בירושלים, בפי נשים, מוסיף ד"ר גרינץ מן הסיפור שבנדירים סוף פרק ט: מעשה באדם שעלה מבבל ונשא אישה בא"י, לא הביע זה את לשונו של זה, ונפלו דברים ביניהם. באו לפני בבא בן בוטא והאישה עשתה שם מעשה משונה. שאל בן בוטא: 'מה הדין דעבדת אמרה ליה כך ציוני בעלי אמר את עשית רצון בעלך המקום יוציא ממך שני בנים כבבא בן בוטא. בבא בן בוטא שואל ארמית, והאישה משיבה עברית, עיין למעלה, נספח ז, פסקה 2: האשה שבאה לפני רביי.

ש' שפיגל לומד משיחתו העברית של הרועה מן הדרום⁹ עם שמעון הצדיק: הרועה מסית לפי תומו ואין דיבורו אלא מ'דרכי לשון של פשוטי העם' (מלשון פייטנים, תדפיס מן 'הדואר', תשכ"ג, ניו-יורק, עמ' 19–20).

⁸ נתפרסם בלשוננו, שם, 38–39.

⁹ לפני הרבה שנים שמעתי מפי ידיד הערה דרך אגב: רואה אתה, אמר ורמו באצבעו על ספר פתוח שהיה מונח על שולחני (כמדומני ירושלמי), אישה עגויה זו דיברה עברית. כשכתבתי את מאמרי על מגילת ישעיהו הגעתי לעיין בלשונו המדוברת של כותב המגילה (לשוננו, שם, עמ' 35) צפה ועלתה בזיכרוני השיחה הנ"ל. ואפשר שהיא היא שהביאתני לקבוצ את הדברים שהצעתי כאן.

¹⁰ ירושלמי נדרים א, ה, לו, ד (ובכמה מקומות אחרים).

נספח ט

מרבח נכסים מרבח דיון (אבות ב, ז) *

1. אתחיל בהערותי של רשב"ץ דוראן למשנה הנ"ל: 'מרבח נכסים מרבח דאון. כך הנוסחא בספר רבינו משה ז"ל ובספר[ני] צרפתים וכן הוא במשניות שלנו. והוא לשון דאגה ודאבון בבית והבית והיו מתחלפים כמו גויה גביה וכן אחרים ותרעם ביען שאולה בדאונא'. וכך מובא בערוך. ערך דו: 'מרבח נכסים מרבח דון'. בהרבה נוסחאות 'דאגה' כבספרי הדפוטים: ספר מוסר לר"י בן יהודה; מחזור ויטרי, מהדורת לו; כ"מ וד"ג. אף במלאכת שלמה מובאת גירסת ר"י אשכנזי: 'דאגה'. כ"פ: 'דאגה' ובין השיטין 'דון'. הרי שתי גירסאות; וכיצד אמר התנא? ומפני מה נשתנו הנוסחאות?

ברור, 'דאגה' עשוי יפה לענין יותר מ'דון', שהוא לשון צער ויגון. בעל נכסים מרובים דואג שמא יאבדו נכסיו, ומשאבדו, דון הוא לו. לשם מה ישנו 'דון' ל'דאגה'? נוסח 'דון' קיים ועל כרחך קדום, ומה טעם תפס התנא לשון זה? אלא שבכ"ק: דין (נכתב על גבי גרד). לשון דין ודברים, מחלוקת. תיבה שאינה שכיחה (איני יודע אם יש דוגמה בלשון חכמים) ואינה מובנת, וכאילו מאיליה 'ציתקנה' ל'דון' (ואפשר שלא בכוונת מעתיקים).

נראה לי, שראוי לנקד דין, שם פעולה של 'דין', בנין סיעל המצוי בלשון (עיין בן יהודה, ערך דין ב). בפירוש אבות במחזור ויטרי: 'דיון דוי ומפח נפש'. בפנים אף כאן 'דאגה'. אין להניח, שפירש כך תיבת 'דין' אלא שהעתיק כך מספר שלפניו ופירש מה שפירש, ואפשר לתרץ בדרך אחרת. על כל פנים נמצא עוד מקור ל'דין' שבכ"ק.

2. דומה לכך בספרי דברים, פסקה יב, דפוס ראשון: איכה אשא לבדי... וריבכם מלמד שהיו רוננים'. רמאש הגיה במהדורתו: 'רוננים', בגימל, והעיר: 'הגהתי עפי' הילקוט ורשי' ועיין בילקוט ובכת"י ג' שהיו דיעין ופי' ר"ה [רבינו הלל] היינו בעלי דינים ובעלי מחלוקת'. בילקוט דברים ד"ר, רמז תת"א: מלמד שהיו מרענים... מלמד שהיו רועין; ילקוט ד"ו: מלמד שהיו מרעין... מלמד שהיו רועים.

* 'סיני', כרך מה, עמ' רנט.

מענין נוסח כה"י דינגין, שנראה עיקרי אלא שלא הובן למעתיקים ושעזו. ויש לנוסח זה סמוכין במה שיבוא.

במוסף 'דבר', כו סיון תרצ"ה. הערתי: לפיסקה זו של הספרי. שמלבד נוסח כה"י דיעין, שציטט רמא"ש, ומצא 'דיעים' במדרש תנאים (ליקוטים ממדרש הגדול), עמ' ז, והוא במדרש הגדול דברים מהדורת רמ"ז חסידה, סעלה, חוברת ד, עמ' 11. ב'דבר' שם, הוספתי 'דנדך', צורת מרובעים של דין (על דרך נע-נעצ, סול-טלטל וכיוצא בהן); רחל קובלת לפני יעקב הבה לי בנים והוא משיב לה: אנסקרי במעיך ואת מידגונת עלי (מדרש הגדול בראשית, עמ' 478 [מהדורת מרגליות, עמ' תקלד] ועמ' 764 [מהדורת מרגליות, עמ' תתעח]) והוא לשון גרענת.

נספח י

עובדות ובירורים *

1. ב'מולד', כסלו תשי"ג (56), נתפרסמה ביקורת על עיקרים בניקוד המשנה שלי. עניתי שם מה שעניתי ורואה אני צורך לחזור על כמה עיקרים שנבברו שם ולהוסיף עליהם. אין חזרה זו מיותרת. השנות מעין אותן, שנאמרו שם, נשמעות גם מפי אחרים. ה'שיטה' הישנה, ניקוד מסברא ועפ"י ספרי הדפוסים, קלה הרבה יותר. לענין 'שלי' (שלעני וכר) ולענין כ"ק כותב המשיג בסוף מאמרו, כי חיבור 'שלי' לתיבה שלאחריה אין לו סמוכין בכתבי יד 'פרט לכתבי יד שביקוד בבלי ותימני', שהרי כ"ק 'אין כל ספק שהנקדן תימני היה' (עמ' 117ב).

ניקודים תימניים

2. מדברי המשיג אפשר להסיק, שמורי הדרך שלי היו בעיקרם תימנים וכ"ק, שאף הוא, לדבריו, נקדע תימני היה. ואילו דבריו: 'מי שנהירים לו שבילי הניקוד התימני יהא סבור שהספר מניקד בעיקרו לפי קריאת התימנים' — כמעט תמיד נשא

¹ הערה להערה שנתפרסמה במוסף 'דבר', יט אב תרצ"ד. באותה הערה נאמר: 'נודמן לביאליק כ"י קדום ומצא בו ספק רינגין ספק דינגין והכריע דינגין, כלומר בני אדם שהם גזקקים לפרקים מרובים לבתי דינין'.

² הכוונה ליוסף.

* מולד תשי"ג, כרך י, חוברת 58, עמ' 237—239.

הנקדן פנים לקריאת התימנים' (עמ' 116 ב). הניקוד כאילו בא 'להדגים ניקוד תימני' (ראש עמ' 119).

חזרתי ועיינתי במהדורה, בעשרת הפרקים הראשונים של מסכת שבת. והרי דוגמאות ל'תימניות' שבהם. פרק א: לא יכנס אדם למרחץ ולא לברסקי. שמא. אונן. עורות לעפדן; פרק ב: ובמה אין מדליקת. בפלך. בירוקה. בנפט. אינו. לידתן; פרק ג: תבלין (וכן בכל מקום). כלי (שלא בהפסק). שהוחמו (פעמיים); פרק ד: ובנסרת. ובנערת; פרק ה: במטוטלת. בזוג; פרק ו: בסנובוטין. בקמיע. מגפיים. ערביות. מדרס. בזוג; פרק ז: בשעוריהן; פרק ח: השעורין הללו. גמי. קלף. מרצופין. כרוב. זכוכית. לתן; פרק ט: מקק. דלועין; פרק י: אסקפא. סנר. 'מי שנהירין לו שבילי הניקוד התימני'. כגון תימני יודע ספר. כשישמע שניקודה של המהדורה תימני הוא, פיו שחוק ימלא.

וכך הוא ניקוד תימני ממש למילים הגל: מרחץ. בורסקי. שמא. לעפדן. אונן (כך כ"י ירושלים. הרי"ו שוא נח ואין דרכם של התימנים לכתבה); ובמה. בפלך. בירוקה. בנפט. אינו. לידתן; תבלין. כלי. שהוחמו. בנסרת. בנערת. מטוטלת. בזוג. בסנובוטין. בקמיע. מגפיים (גם מגפיים). ערביות. מדרס. בזוגים. השעורים הללו. גמי. קלף. מרצופין. כרוב (הרי"ש דעשה). זכוכית. לתן. מקק. דלועין. אסקופא. סנר.

3. המשיג כותב בראש עמ' 117: 'אם התימנים קוראים תתיה. תקרת. גס. טלית. מלוה — אפשר לומר שתי הצורות כשרות, והאחת בסלה ברוב. אך אם קוראים העשיר. יעפיר (בדגש). מדיחה. מזידין. גמצאת (בהווה). וקד. דבק. פותח. מקנח (חית בלא פתח) וכו' — כאן אין אתה יכול להמנע מתמיהה, ועל כל פנים ברור שאין להתחשב בזה בקביעת הקריאה כימני'. בא ילח 'שאינו תימני והפליג הרבה — ומתוך חיבה יתירה לקריאת התימנים קלקל את השורה והעדיף את קריאתם בשעה שאינה מקובלת על רב בני ישראל ואף סותרת לפעמים יסודות דקדוקיים'.

מן הדברים הללו וממה שהובא למעלה. ראש פיסקה זו. ישיג הקורא. שנהג המנקד באותן הצורות כתימנים וניקד מדיחה. העשיר וכו'. מאחר שלא העיר כלום על דרכו של המנקד ולא הביא שום דוגמא מן המהדורה. אין בדבריו ממש. יש בניקודה של המהדורה גם משל התימנים וגם משל עדות אחרות ואין כאן מקום לפרטי פרטים.

¹ בהמשך דבריי 'מהדורה' סתם.

4. והרי ניקוד 'תימני' של כ"ק. שבת פרק א: הליבלר. לבורסקי. אגן. עדות לעובדן; פרק ב: כלך. שמן שמשמן; פרק ג: תבלין. כלי; פרק ד: אגן. מוכן. הקיתון (תיו רפה); ה: והלכדקס; פרק ו: בסנוטים (תיקן מן 'בסלבוטים'). ולא בקטלא. במגפיים (פ"א רפה). שלפיליטום (שלפיליטוס ז). בקסמים. מדרס; פרק פרק ז: ועוקציהן (בחולם); פרק ח: השופכים. מוכסים. המרצופים (תימנים קוראים מרצופים, בכ"ק ה'תימני' הועברו קרי מחיקה על גבי הרי"ו ועקד המרצפים). שלאכרוב (= של אכרוב = של כרוב). בלפס (= באלפס). ליתן; פרק ט: ממקק ספרים. דילועין.

ושוב ניקוד תימני ממש של המילים הנ"ל: הליבלר. שמשמן. במוכן. קיתון. לובדקים. קטלה. פליטון. בקסמן. ועוקציהן: השופכן. מוכסים (שאר המלים שלא נרשמו כאן – עיין למעלה. סוף פסקה 2. קריאת תימנים שלא כאשכנזים). ויש עוד סוגי דקדוק תימניים מובהקים בניקוד שבמהדורה ובניקוד כ"ק. ולא כאן המקום לפרטם.

פתחין בניקוד בכ"ל

5. המשיג כותב: 'ניקוד בכ"ל בפתח נהוג במהדורה החדשה בהפרזה יתרה: תמיד שלשחר רחים שלפלסלין. עגלה שלקטן. לשבת -- בשחרית. במנחה. טטל חלק בראש. באמצע. בחנוכה ובפורים. המשחק בקוכיא ומלוי ברבית. וכן מעקד תמיד כזית בכזית וכו'.

הרי יכול היה להראות 'הפרזה' חמורה מאלו. שכתבתי היא מתוך תיקון; בראש השנה א. ג תקנתי 'החנוכה' במקום 'חנוכה' שבדפוסים! שם בראש השנה נכתב: 'על ניסן מפני הפסח – על אלול מפני ראש השנה – על כסלו מפני החנוכה (תיקון הגיוני על פי נוסחאות ישנים) ועל אדר מפני הפורים' יי. אף אוסין מראש השנה ד. ד: 'עד המנחה'. 'מן המנחה' יי. אף ביאליק 'הפריח' ותיקד כזיו וכעדשה. מכזית. עיין. דרך משל. כלאים ח. ה; תרומות ז. ג. ואן צורך לזמ שניקדתי: וחבוא כמים בקרבו וכשמן בעצמותיו (שבת ט. ד – תהלים קט. יח). ולא עוד אלא שתיקנתי בסוף יומא: 'מה המקוה מסהר' במקום 'מקוה' שבדפוסים; תיקנתי על פי נוסחאות ישנים. ניקדתי: בראש. באמצע. ואני רואה צורך לברר; אף במקרא: לראשונה. בראשונה. בתחלה. בתוך.

* כדאי לעיין בספרי הדפוסים.

6. המבקר סתירה מצא בענייני ה-אין (עמ' 120): 'במהדורה שלפנינו נדפס ה-ראיה שתי כסף וחגיגה מעה כסף- (ראש חגיגה). אף על פי שברב הדפוסים – והחגיגה'. לי אין שום יכולת לחזר אחרי כל הדפוסים ולקבוע מהי גרסת הרוב. במיעוט של דפוסים וכתבי יד (קויפמן, פרמה, קמברידג' [מהדורת לו] ומינכן) שעייתי, מצאתי 'וחגיגה': (פעמיים). פרט זה ופרטים אחרים שכמותו, שאי אפשר להאריך בהם כאן. מצטרפים לכלל: וחגיגה = והחגיגה. וכן וחמור והאריה (מלכים-א יג, כא); וחמור > והחמורי, מקביל ל'והאריה'; גם רציפות של גרונות – ה-א-חית – גרמת, לפיכך לא תיקנתי בדפוס ששימש לנו יסוד ולא כתבתי 'והחגיגה'.

[בינתיים נתפרסם מאמרו של דניאל לייבל, לתולדות הכתיב המקראי (תרביץ לב [חשכ-ג], עמ' 114–119). עניינו 'השמטת ה-א הידיעה לפני תיבות ועירות'. העיקרון: 'לא טעות סופר היא שגרמה להשמטה אלא נהג של כתיב שהיה רוח במשך תקופה מסוימת' (114); 'כתב [הסופר] את התיבות הקצרות דבקות לשל- אחריהן וכך נתאפשר לו לקיים בקרי את תנועת הידוע בין שתי התיבות הדבקות' (117).

למובאותיו של לייבל. מקצתן ניתנות להסבר אחר כדברי עצמו, עמוד 114. בתשע עשרה מהן גשמטה ה-א לפני אות גרונית, אל-ף ועיין (עיין למעלה פיסקה זו). ולא מקרה הוא, שנמצא במקרא ארבע פעמים 'בלילה הוא' אף אין לגטות קו ישר, תחום בין לשון המקרא ללשון המשנה (עיין למעלה, פרק ג, פיסקה 21). כוונתי ל'שער הראשון' (וכרי' יד, י), בור הגדול (שמואל-א יט, כב), שר צבא אשר לשאול (שמואל-ב ב, ח).

לענין 'לכן' = לא כן (איזכ כ, ב – עמ' 119) עיין מגילת ישעי' א: לכן בדין (טז, ו). נעזולשכר (כט, ט). בקרית ספר כז (חשי-א), עמ' 167–168, הערתי על דברי ר-ש

² בבבלי דפוס ווילנא 'והחגיגה'. ואין בידי לעיין בגמרא ישנה; עיין דקדוקי סופרים, עמ' א.

³ עיין כתאב אלנתף לר"י חיוג, מהדורת קובוצף, עמ' 6. הרבה ה-אין החסרות במשניות מתפרשות כך, גראה לי, שיש לנקד: משה קיבל... ויהושוע לוקנים וזקנים לגביאים וגביאים מסרה וכר (אבות א, א). לא הצויתי לנקד כך, אולי יתקנו הבאים אחריי, ועוד גראה, שגמצאים במקרא חילופי שווא – תנועת ה-א הידיעה (פתח, קמץ וסגול), על דרך וחמור הנ"ל, כגון: הסוס אסור והחמור אסור ואהלים כאשר המה (מלכים-ב ז, י) והוא במקום ואהלים > והאהלים.

ליברמן, תלמודה של קיסרין, עמ' 2; תוספת ראשונים חלק ב, מזר, עמ' 52 וכר – לענין טפילת ל (=לא) לתיבה שלאחריה.

כתבי יד 'משובשים'

7. 'זו מידה משונה ההולכת ומשתלטת בקרב חוקרים בדורנו' כותב המשיג (שם, 117). 'הלא היא הרדיפה אחר כתבי יד, ודבר ידוע הוא שהמעתיק משתבש יותר מן הכותב מלבדו, שכן עלול הוא להכשל בדילוגים מתיבה לתיבה ומשורה לשורה – אלא שהספר המוגה יתרון לו על כתבי יד, שכן כתבי היד – רובם ככולם – לא הוגהו אחרי העתקתם וכלום המעתיקים בימי הביניים מלאכים היו? לפיכך מובן מאיליו שאף כ"ק משובש ואין לסמוך עליו, ולא עוד אלא שנקדט ה'תימני' נכשל לא פעם במידה מעונה'; הוא מנקד לוקיח, פותיח, רוציח, מטביע (בכולם הידיד פתוחה); הוא מנקד רש"י, שמ"י ואפילו חב"ר, חס"י וגם מ"י. ב'מידה מעונה' זו נכשלו אף נקדני כתבי יד אחרים והפתח ענין של הגייה הוא, כלומר יש שמוציאים תועת יו"ד פתוחה לפני הגרונית, עיין מנחת שי בראשית א, ו (יהי רקיע), מה שמביא בשם הרד"ק ומדקדקים אחרים: 'וכתב הלונזו (ר' מנחם) שנראה מדבריו (של הרמ"ה – ר' משה אבולעפיה) שצריך לקרוא רג"ע כשמוע' יהושע' (הידיד והיו פתוחות והעיין בשוא נח).

על החירק שבתיבות שמ"י וכ"ו – עיין למעלה פרק יג, פסקה 1.

הדברים ידועים לכל מי שהריח ריח של עין בכתבי יד ישנים.

וודאי יש שיבושים בכתבי יד ובכ"ק, אלא שאין אדם המעיין בכתבי יד, לשם מחקר, שוטה כל כך, שיחזור אחרי שיבושים במקום נוסחאות ישרים שנחקימו בספרינו הנדפסים.

מנקד המהדורה, שתיקן במקצת את השיבושים של ספרי הדפוסים, התחלה בידו. אין ספק שתורה של המשנה קרב ובא; תופיע מהדורה מדעית, וכנראה ישמש לה פנים: כ"ק, חומר שהומם ושעיברה צורתו בספרי הדפוסים ישוב לתיקנו ולהדרו, ועמידה היא מהדורה זו, לכשתבוא, שתדחה את דפוסי המשנה המשובשים, וספרי הדקדוק שייכתבו על פי מהדורה זו ילבשו צורה חדשה מרנינה.

⁴ ואלה דברי ראב"ע: שמו פתח בין בית הסו"ב ובין החיית להורות על האליף שנקרא ואם לא נכתב, ע"כ יסעו המנקדים בארץ אדום המשימים תחת סוף המלה שוא כי אין צורך כי ידוע הוא (שפה ברורה, סיורדא, ה' תקצט), וכבר נתפרסמו טקסטים בניקוד מעין זה, עיין קאהלי MdW II לוח 13, סור ב: לשלח (הפתח מטושטש): לפנע (כנ"ל) 1 לוח 16, סור א: יג"ע.

ביבליוגרפיה, קיצורים

ד"ר = דפוס ראשון.
 כ"י = כתבי יד.
 כ"פ = כ"י קויפמן, כ"י פרמה — עיין מבוא, פסקאות 20—23, פסקה 25.
 כ"מ = כ"י מינכן, דפוס צילום שטראק.
 לו, מהדורת לו = מתניחא דתלמודא דבני מערבא, עפ"י כ"י קמברידג', מהדורת ר' הנרי לו.
 ד"נ, דפוס נאפולי = משניות דפוס נאפולי, רנ"ב.
 ירושלמי = המשנה שבירושלמי, דפוס צילום, וויניציאה, רפ"ג.
 רמב"ם ששון = פירוש המשנה לרבי משה בן מימון ז"ל, על פי כ"י, זרעים ומועד, מהדורת סלימן בן דוד ששון, קופנהגן, תשס"ו.
 כ"י ירושלים = כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ירושלים, ב' הסדרים האחרונים עם פירוש הרע"ב, מנוקדים ניקוד תימני, העתקה מאחד הדפוסים.
 כ"י קאפא = כ"י תימני סדר זרעים וסדר מועד של הרב יוסף קאפא, שהשאיילני בסובו.
 כ"י מועד נכתב, לדברי הנ"ל, בידי ר' יחיא בשירי, שהיה ואתם בשם 'אבנר בן נר' השרוני'. עיין עליו אנדא דפסחא כמנהג עולי תימן נערך ... על ידי יוסף בכה"ר דוד קאפא, ירושלים, התשי"ט; עיין גם קרית ספר יח (תש"א), עמ' 35.
 רמב"ם זימאן = פירוש המשניות להרמב"ם על מועד קטן ועל מסכת שבת פרק ה' ז... על פי כ"י ... מאת יונה ... זימאן, ברלין, תרס"ב.
 א' גולדברג אהלות = אברהם גולדברג, מסכת אהלות מהדורה מדעית, עפ"י כ"י וכו' עם פירוש ומבוא, הוצאת ספרים על שם י"ל מאגנס, ירושלים, תשס"ו.
 תוספתא ע"פ כ"י ווינה וכו' מאת שאל בהר"ר משה ז"ל ליברמן, הוצאת מכון מאיר לרב רבינוביץ, ע"י ביה"מ לרבנים, נויארק, תשס"ו, זרעים ב' כרכים.
 [תוספתא כנ"ל, ביה"מ לרבנים בסיוע קרן משה ורצחילער, נויארק תשכ"ב, מועד ד' כרכים].
 תר"כ רומי = תורת כהנים על פי כ"י רומי מספר 66, מנוקד (בבליית) ומבוא מאת אליעזר ארי' בן מוהר"ר שמעון יצחק הלוי זצ"ל סינקלשטיין, ב"מ לרבנים, ניריודק, תשי"ו.

ברכות הלוי = מסכת ברכות עם פירוש רבנו עובדיה מברטנורא וצ"ל ערוך ומנוקד על פי מסורת יהודי תימן על ידי הרב שלום בהר"ג יחיא יצחק הלוי, התשס"ו לפ"ג.
ד"ק, דפוס קושטא = משניות מנוקדות, קושטא, ת"ד.
אמ"ד = משניות מנוקדות, אמשטרדם, ת"ו (על דפוס זה ועל דפוס קושטא הנ"ל עיין קונטרסים א, עמ' 28—29).

ד"ו תס"ד-ה = משניות עם גקודות, וויניציאה, הובא לדפוס ע"י חד מבנן של קדושים ... שהיה מלפנים אב"ד ומורה צדק בסטראסבורג והמדינה מעלת החכם ... ישראל איסרל בן ... כמוהר"ר אליקים געץ (הניקוד רובו ככולו כניקוד אמשטרדם ת"ו. עיין לקמן פרק ג, פיסקאות 19,3 ; פרק יט, הערה 18 ; פרק כא, הערה 4).
ד"ו תצ"ז = משניות עם גקודות הכר"ס וכו', וויניציאה, תצ"ז.
ד"מ = דפוס מנטובה כנ"ל, תקל"ז.

ששה סדרי משנה מנוקדים ... הוצאת ב' כהן ירושלים תרפ"ו (צילום דפוס ליורנו).
דפוס זה ושניים קודמיו (דפוס וויניציאה ודפוס מנטובה) אינם זהים בכל ; עיין פרק כא, הערה 4.

משניות ווילנא נ"א = משניות עם אחת וחמשים הוספות חדשות, ווילנא.
זרעים תבר"ך = משניות סדר זרעים עם פירוש מספיק מלא כף נחת בקיצור נמרץ ... שחבר הרב ... שניאור פיביש זלה"ה והעתקה בלשון עברי (יידיש ו [ח"י]) שהעתיק ר' לוי ... ששרגוביץ בשנת תבר"ך (מנוקד).

משניות גרמנית = ששה סדרי משנה בניקוד האותיות מתורגמים ומפורשים גרמנית על ידי חכמים שונים, בהוצאת צבי קנל.
ת"א שפרבר = כתבי הקודש בארמית על יסוד כתבי יד וספרים עתיקים ערוכים בידי אלכסנדר שפרבר, ביה"מ לרבנים באמריקה, כרך א, תרגום אונקלוס לתורה, לייזן א"י בריל, 1959.

ת"י שפרבר = כנ"ל, כרך ב, תרגום יונתן לנביאים ראשונים, לייזן א"י בריל, 1959.
[כרך ב, לנביאים אחרונים, כנ"ל, 1962].

[פסיקתא דרב כהנא על פי כתב יד אוקספורד ... מאת דוב מנדלבוים, הוצאת ביה"מ לרבנים שבאמריקה, ניוארק, תשכ"ב].
מה"ג = מדרש הגדול.

רמב"ם = משנה תורה הוא היד החזקה ... מהדורה חדשה מצולמת מדפוס רומי ר"מ, עם מבוא והערות מאת הרב יהודה ליב הכהן מימון, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשס"ו.

מחזור איטליאני, מבוא למחזור בני רומא מאת שד"ל, שני חלקים, ליורנו, תרס"ז.
תכלאל ירושלים = סידור כולל ... כמנהג ... תימן, ירושלים תרנ"ד.
תכלאל שיבת ציון, כנ"ל, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשי"ב.
לוח ארש (יעב"ץ = ר' יעקב בן צבי עמדין), אלטונא, תס"ט.
ועתר יצחק (יצחק סטנוב), ברלין, תקמ"ד.

ביבליוגראפיה, קיצורים

- ערך תפלה, לוי ירחמיאל קלאצקי, ווילנא, תרכ"ט.
 י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה וכו', ירושלים תש"ה.
 פורת = לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתבי יד ישנים מאת ד"ר אפרים פורת.
 בהוצאת מוסד ביאליק, ירושלים, תרצ"ח.
 י' קוטשר, מגילות = הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים
 המלח, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מגנס, ירושלים, תשי"ט.
 ברודי א' = Der Mišna-Traktat Tamid ... von Dr. A. Brody, Upsala 1936
 יארבוך = Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft, Frankfurt XVIII
 (קטעי משניות מנוקדים בבליה, מהדורה ד"ר ח"ב פרידמן).
 ס' קאהלי = Masoreten des Ostens, Leipzig 1913 = MdO
 כנ"ל = Masoreten des Westens I, Stuttgart 1927 = MdWI
 כנ"ל = MdWII = שם 11, 1930.
 קאהלי I = HUCA X, Cincinnati 1935, pp. 185–222
 קאהלי II = HUCA XII–XIII, Cincinnati 1937–1938, pp. 275–325
 (בשני הכרכים הללו קטעי משניות מנוקדים בבליה).
 Hebrew Union College Annual = HUCA
 דלמן, דקדוק = Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch, Leipzig 1905
 גייגר = Lehrbuch zur Sprache der Mischna, Breslau 1845
 ווייס = משפט לשון המשנה ... ווין, תרכ"ו.
 שטיין = Das Verbum der Mischnasprache ... von Salomon Stein, Berlin 1888
 אלברכט = Neuhebräische Grammatik von K. Albrecht, München 1913
 סגל = A Grammar of Mishnaic Hebrew by M. H. Segal, Oxford 1927
 הנ"ל = דקדוק לשון המשנה מאת משה צבי סגל, הוצאת 'דביר', תרצ"ו.

תיקוני טעויות-דפוס

שנפלו בניקוד ששה סדרי משנה
שבהוצאת מוסד ביאליק ו'דביר'

תיקונים לסדר זרעים

עמ'	30	שורה	3	צ-ל	ברך
"	57	"	9	"	יסי
"	57	"	10	"	יסי
"	105	"	7	"	כסח
"	199	"	8	"	שלתרומה שלחלין
"	205	"	4	מלמטה	שלתרומה שלחלין
"	232	"	7	"	צרף
"	232	"	2	מלמטה	צרף
"	261	"	2	"	פרש
"	252	"	4	"	שלחלין
"	262	"	2	"	שלחרס, שלמתכת

תיקונים לסדר מועד

עמ'	19	שורה	1	צ-ל	חזקיה
"	21	"		"	בזסת בשעוה באליה בחלב
"	37	"	7	"	שלפליטון
"	39	"	6	"	מה
"	53	"	1	"	חלוקה
"	90	"	1	מלמטה	לחוי
"	114	"	1	"	באסר
"	115	"	3	מלמטה	בסנדין, בסלע
"	195	"	3	מלמטה	שלזהורית
"	233	"	6	"	"
"	241	"	4	"	"
"	242	"	9	"	"

הצלצל	צ-ל	מלמטה	4	שורה	199	עמ'
אינו	-	-	1	-	122	-
מיקירי	-	-	3	-	240	-
שפרס	-	-	2	-	259	-
פרס	-	-	3	-	259	-
וסחת	-	-	6	-	265	-
ולקחתן כאחת	-	-	6	-	239	-
בתסלה	-	-	1	-	334	-
ביום	-	-	2	-	342	-
קסר	-	-	5	-	356	-
ולמרססת	-	-	3	-	378	-
מה	-	מלמטה	1	-	393	-
והודף	-	-	2	-	397	-

תיקונים לסדר נשים

לדן	צ-ל	מלמטה	1	שורה	42	עמ'
לתן	-	-	8	-	103	-
ומת	-	מלמטה	5	-	206	-
בכלי	-	-	5	-	237	-
בכלי	-	-	6	-	237	-
בנט	-	מלמטה	3	-	286	-
ברעב	-	-	9	-	330	-

תיקונים לסדר בזיקין

תשתחררה	צ-ל	-	3	שורה	32	עמ'
נשתחרר	-	-	12	-	41	-
והחמיץ	-	-	1	-	44	-
שלקמאי	-	-	4	-	81	-
כסועל	-	-	6	-	85	-
נעת	-	-	1	-	107	-
והחמיץ	-	מלמטה	4	-	138	-
והחמיץ	-	-	3	-	138	-
בכלי	-	-	4	-	69	-

בְּכִיס	צ"ל	5	שורה	69	עמ'
סֶדֶן	-	7	-	190	-
בְּחֻק	-	1	-	200	-
לְעוֹלָם	-	3	-	203	-
כַּפְקִידָה	-	3	-	281	-
וְעוֹד	-	3	-	282	-
שְׁלוֹהֶב	-	1	-	290	-
בְּחֻקָּה	-	7	-	307	-
מִטְבַּחְיָא	-	1	-	316	-
בְּחֻקָּה	-	7	-	376	-
דִּנְרֵי	-	2	-	386	-

תיקונים לסדר קדשים

מִשְׁמָאָה	צ"ל	6	שורה	129	עמ'
מִשְׁמָאָה	-	7	-	129	-
נְחֻלְקוֹ	-	2	-	260	-
נְחֻלְקוֹ	-	8	-	260	-
וּבְאוֹ	-	1	-	296	-
וּבְאֵ	-	2	-	306	-
וּבְאֵ	-	3	-	306	-

תיקונים לסדר סהרות

צְדוֹק	צ"ל	4	שורה	26	עמ'
מִלְמֶד	-	3	-	48	-
פֶּרֶשׁ	-	6	-	96	-
חֶשֶׁב	-	2	-	147	-
בְּקִרְוֹתֶיהֶן	-	5	-	174	-
שֶׁעַר	-	1	-	211	-
וְהַמְצָרֵעַ	-	1	-	247	-
שְׁלֵמֵצֶרֶת	-	1	-	387	-
וּבְיוֹם	-	6	-	405	-
לְטַחֵן	-	1	-	423	-
הָרֵאָה	-	6	-	441	-
שְׁוֹשְׁבֵרוֹ	-	2	-	468	-

מפתח המלים

אמשלה 87
אמתלא, אמתלה 88—87
אן לא 105
אנקא ינקא 72 (ה)
אסקפא אסקופא 19 (ה), 214
אשמורה 39
אשר למה 113
באמת אמרו 47 (ה)
בדיל, בדיל ד 192
בונות, בנות 173
בונקר, בנק 173
בונים 172
בור סוד סיד, סוד, 92—94
בורסקי ברסקי 215
בוש 172
בזול 173
בטל 147—149, 161
ביה, בייה 203
ביהל 161
בינחיים בנתיים 19
בישל 160 (ה) 161
בכה, ביכה 183
בכר ביכר 161
בלעז בלעזו 94—95
במה, במה 50—51, 214
בנות, הבנות 77
בערבים, בערבית 39, 43
ברואה, ברואה 179 (ה)
ברואה 179
ברי (בני) 121
בשורה 21, 75

אביין 168 (ה)
אביר = אור 198
אבית משכו 207 (גם ה)
אבל 47 (ה) 122
אבר אברים איברים איברי 30, 40—43
ארן 46—47, 130, 198
אהיה אבין אבין 167—168
אהל אהיל 46—47 (ה)
אורי אובי (אובין) 167 (ה)
אוביל 168 (ה)
אובין 167—168, 172
אוכיר אביר 165—167
אודין 168
אוכלין, אכלין 20
אונין 214, 215
אור 50
איפרסן איפרסם 198
אוקים 166
אילא 105 (ה) 106
אילהין אילהן אילא-הן, אלהן 105
אילני 22
אין חשיה 57
אין לא 104—105
אין אינו 214
איסקופא 19 (ה)
אכרוב 215
אלא 104—107
אלף קלה 88
אלמס למס 215
אם לא 104
אמור 207 (ה)
אמרו 47—48

הפקר הבקר 198	בשחרים, בשחרין 39 43
הקש 40	בשחרית 39 43 215
הרגש 40	בשל אשר 192
הרף עין 44 (ה)	בשלמי 192
התר 40	בשעתו 72 117—120
דגון 213	גבאבא 22
דעה דעת 57	גבבא גבבה 19 (ה) 61—62 77 (ה)
דעת 72 117 120 (ה) 122 123	גד 121
דרום דרון 198	גואין 192
הביר הוביר, 165—167	גוזה, גביה 212
הבין 167—168 (ה)	גס 214
הבנה 168 (ה)	גמי 214
הדס 20 22 65 112	גנב, גינב 184
הוביאה 170	גרגיר גרגר 76
הוזיל 165 (ה) 175	גרנות גרוגות 67
הזולה 175	גשר 22
הזיבו 169	דאגה 212
הורע 138—140, 165 (ה)	דאון דון 212
הושיב 168—170	דברן 49
היכל 31	דבק 22
הילך ואילך 45	דבש 19
הילך והילך 45	דג 163
וודי 100	דילמא 113
ולד 214	דיבק 196 (ה)
ועודות 99 (ה)	דיון 212
זאת כינוי לתורה 197	דילועין דלועין 214 215
זבד 197	דילמא 113—114
זגא זגיא 75	דימא 114 (ה) 115 (ה)
זג, זגין 31 זגים 66—69 70 75	דינגים, דינגין 213
זו 21	דלף 22
זוג 66—69 75 214	דם (בסורית) 113 (ה) 114 (ה)
זוגא 75	דמא דמה 114 115 (ה)
זוגים, זוגין 31 66—69 70 75 214 215	דמע 114 (ה)
זול, זולים, זולין 173 174	היפריש 40
זולות 174	הכחיש 70 (ה)
זולל, זולי 174	הכחשה 70 (ה)
זונין, זנין 172	הלטתא 191
זועה זועות 173	הלך הילך 181 182
זילא 173	הנף 44 (ה)
זימנא 23	הנץ (החמה) 44
זנתה, זינתה 184—185	הסח 40
זלות 174	הפוך בה והפך בה 95—97
זל זלין 174	

מפתח המלים

ילדה 57	זממו 196
יסומו (סומא) 49 (ה)	זמן 23
יפי 18	זמן (ל' קיבוץ וחיבור) 197—193
יפלה יפלא 48	זנג זאנגא 75 (ה)
יצולו 139 49	זנה 181
ירוקה 214	זרע 19
ישרו ישורו 139 49—48	זורקין ומזרקין 183—182
כדאיתא (תירו דנושה) 70 (ה)	חבירי 100 217
כוי 19 (ה)	חבש 49 (גם ה)
כולכא, כלכא 52	חוזר חלילה 21—20
כופה 63	חוטם חטם 73
כפה כופה 28 (ה) 63—62	חרייב 146
כותח 70 (ה)	חלות, חולות 172
ותכחש 182	חום 175
כסיר, כיסר 162	חותך 145
כתבי כיתבי 18	חיסוי 100 217
כך וכך 70 (ה)	חיי 100
כלי 18 214 215	חייה 100
כלך 51—53 214 215	חלגלוגות 206
כלל 19 23 53	חלטתא, חולסיתא 191 (ה)
כללי 19, 22	חלף 204 (ה)
כסת 70—71	חמה 25 (ה)
כסת, כסות 70—71	חמין 26
כרוב 214	חצי 20 112
כרך 34	חשיכה 57—58
כרת, כרתן 43—44	חתיכה 70 (ה)
כתב 18 65	חיתך חתך 144—145 184
כתב, כתבי (הקודש) 13 18	חתם חיתם 184
כתת 97	טבור טיבור 29—30
לכן לא כן 216 217	טהר טיהר 184
לא שנא 108	טהרה 30
לא שנת 109	טוח, טוח 94
לבלר ליבלר 215	טיהר 161
כלי לבן 49	טיכס 196 (ה)
לגין 199	ויגנע 217
לוד, לד 13 21	יהושוע 217
לדה לידה 55—57	יומא 21 75
לדתן 55—56 214	יפי יומי (כח) 137—139 140
להוכין 170	יוצא, יוצאה 30
להועיד 170	יוריע (צ"ל יוריע) 170
להן 105 (ה)	יחוננו 141—140
לובדקין, לובדקים, ליבדיקים לבדקיס 73	ייסה (כח) 137—139

מי שניא משניא 108—109	לובדקים 73 215
מיתוצאת 135	לוגין 67 (ה) 68 (ה)
מכאן ואילך, מכאן ואלך מכאן והילך	לודקין, לוודקין 73
מכאן והלך 45	לוקנח 217
מלאה 86	לחי (העולמים) (גם לחיי) 99—102
מלה 214	לירתו, 30—31 56
מולח מליח 139	לירתן 30—31 55—56 214
מסובים מסובין 198 (ה)	לסטים, לסטיס, לסטס 73 97 (ה)
מסוכן מסכן 177, 178	למחצבי 180 (ה)
מסמא 19 20 22	לפיכך 70 (ה)
מסמר 78	לקרות 47
מעוכב מעכב 177—178	לתן 214
מעסו 161	מאי שנא, שניא 107—109
מפוגל מפגל 179	מאליהן מאיליהן 25
מפורש מפרש 179	מבין 168
מקדשת, מקודשת 176	מבקר 179
מקח 12 31 109—110 111	מגלחת מגולחת 179
מקלה 180 (ה)	מגטיים 214 215
מקק 214 215	מדי 217
מקרא 209 (עיי' לשון)	מדרס 214 215
מקרא (קדש) 195 (ה)	מדשני מדושני 180
מקרה 180 (ה)	מה'דלמא 114 (ה)
מרחץ 214	מה שנא שנה 107—108
מרצופים מרצפים 215	מה שגשתנה 108
משחררת משחררת 179	מה שנת 109
מתקן מתוקן 179	מהול 171
נאקה נאקא 71—72	מוביא 170
נדבך 34	מובין 168
נוגף ניגף 154—155	מוויל מזיל 175
נודף נידף 159	מוזעת, מועת 169
נוהגין, נהגין 159	מוכין 19 (ה) 21 215 מכין 21
נחו 94	מוכסים 215
נוח, נוחה, נוחין 173	מול, מולין, מלין, מוהלין 171—172
נוטל ניטל 152—153 158	מוריק 170
נוער, נייעור, נעור 156	מותלה מיתלה מתלא 88
נוצד, ניצד, ניצוד 156	מובלת מזובלת 177
נוצח ניצח 146 155	מויף מוויף 179
נוצל ניצל 153—154 157	מחולחלת מחלחלת 179 (ה)
נותן ניתן 155—156 157 158 159	מחניה 206 207
נחום 13 20 111 112	מטבנע 217
ניר גירה 94	מטוטלת 214
נשף, נישף 183	מטויבת מטייבת 177
ניתותם 130 (ה)	

עִיכָב 178	גִּיתוּתָר 129—130 135
עִיפָס 143 163	נָסַר 22
עַל מִנָּה 123	נָסְרָה 214
עֶסֶק 22	נַעֲרָה 214
עֲצָה 22 57	נָפֶס 214
עֶקְלָלוֹת 41	נָפֶשׁ 23
עֲרִבּוּת 214	נָץ עִי הַנָּץ
פּוֹלִיטוֹן, פּוֹלִיטִיזָצְיָה, פּוֹלִיטִיזָצְיָה	נּוֹצָח 155
לִיטוֹם 75 76 215	נִצְרִי 150 (ה)
פּוֹלִין 182	נָקָה עִי נֶאֱקָה
פְּטוּרָה מִיִּטּוּרָה 88	נִשְׁבַּ, נִישָׁב 183 184
פִּיֶּשֶׁר 163—164	נִשְׁק נִישָׁק 182
פִּיתָח 160 (ה) 161	נִשָּׁר 23
פֶּרֶס 19 23 53	נִחּוּל 135
פֶּרֶסִי 19 22	נִחּוּכָה 130—134
פֶּרֶשׁ 163—164	נִחּוּסָף 7 127—128 130
פֶּשֶׁרָה 88	נִחּוּקָד 129
פֶּתַח 182 183	נִחּוּ 185
פֶּתָה 146	סָבוּר 207 (ה)
פּוֹתָחָה 217	סָדֵר 194 (ה) 197
צָאָה 57	סוּמָא 21 49 (ה)
צִדּוּקִים 19 (ה)	סִייעַ, סוּעַ, סוּעָה 83—84 172
צוֹנֵן צוֹנִין 25—26 63	סִינָר 214
צִימָח 161	סִיעֲרָתוֹ 83—84 172
צִינָן 164	סִירוּגִין 206
צִלְתָּה 139	סָכִין 30
צִרִיךְ, צוֹרֵךְ, צִרִיךְ 102—104	סִלְבוּסִים סוֹבוּסִים 215
קָבַע 23	סַחַת 97
קִבְצָה קוֹבְצָה 150—151	עֲבָדָא, עֲבֹדָה, עֲבֹרָה 87
קָהָה 161	עֲבָדָן 49 214
קוֹפֵד קוֹפֵר 24 75	עֲבוּר, עִיבוּרָא, עוֹבֵרָה 87
קוֹפָה עִי כוֹפָה	עֲבָר (ל' מִלּוּי) 85—87, 201—202
קוֹצוּר שֶׁל יוֹד 21	עֲבָר (ל' קִלְקוּל) 142—144, 202—204
קִטְלָא קִטְלָה 215	עֲבֵרִית 208—211
קִיסָם, קִיסְמִין, קִסְמִין 77	עֲדוּין, עֲדוּיִין, עֲדוּיִין, עֲדוּיִין 99
קִיחּוֹן 69—70, 123 124 215	עוֹבָדָן 215
קִלְנִי, קִלְיִנִי, קִל אִינִי, קִלְאִינִי, קִלְעִנִי	עוֹבֵר (ל' קִלְקוּל) 203
קִלְעִינִי, קִלּוּנִי 89—91	עוֹבֵרָה (אִשָּׁה עוֹבֵרָה) 85—87
קִלְף 214	עוֹקְצִיָּה 31 215
קִמִּיעַ 214	עוֹשָׁה = נַעֲשָׂה 54—55
קִסְמִים 77, 215	עִיבֵר (הֲרִיזוֹן) 160 (ה) 162
קִרָא 195 (ה)	עִיבֵר (קִלְקוּל) 144 162 202—203

מפתח השמות

שירי 22	קריאת, קריית קרית (שמע) 47
שכחה 70 (ה)	רבון במקום רבון 29
שלא — שמא 117	רבין במקום רבים 198
שלמה 113—114	רוננים רוננים 212
שמא 113 117 122 214	רותה — רותה 161
שמה 115 (ה) 116	רוצח 217
שמוי 217	רוצח 217
שני במקום שני 115 (ה) 122 (ה)	רדובים במקום רחבים 67
שניא, עי שניא	רחלים, רחלין, רחלות 74—75
שעה, שעא 29 30 117 123	רמך 53
שעיא, שען 119	רפא, ריפא 184
שעת, שעתא, 117—123	רצח, ריצח 184
שפור 70 (ה)	רשי 217
שקר, שיקר 183	שבת 19—20
שמות 70 (ה)	שבר שבר 182
שתי 30 (ה)	שובכים 85
שתיקה 70 (ה)	שובכין 31
תבל, תבלים, תבלין, תבלינים 64—65	שווע 94
215 214 200—199	שומשמן שמשמן 215
תבלונים 65 199	שפכים, שופכין 84—85 215
תחיה 214	שור לשון נקבה 163
תכבליים 206	שותף, שותפא 124 שותפו (אשורית) 23—
תכף 70 (ה)	124 שותפות 70 (ה)
תלש, תילש 183	שטרי שטארי 19 (ה)
תערובת 21	שיפון 189 (ה)
תרעומת 21	שיר שר 74
תשמים 206	

מפתח השמות

אידלמן, ר' 17 (ה) 32 (ה)	אבולעפיה, משה (רמ"ה) 217
איולד 150 (ה)	אברבנאל, יצחק 93 96
איסרלין, ישראל 27 (ה)	אברהם בר יצחק (=ראב"י) 99 (ה)
איש שלום, מאיר 127 131 140 147 148	אברהם בן עזרא (=ראב"ע) 98 134 150
155 (ה) 156 158 159 164 169 170	174 182 (ה) 193 (ה) 204 (ה) 217 (ה)
213 212 193 173	אברמסון, שרגא 86 (ה) 95 08 115 (ה)
אלבק, חנוך 8 24 49 (ה) 50 69 84 87	133 151 167
201 190 166 164 161 146 145 135 91	אוזידה, ר' שמואל 92 147
210 203	אונא, ר' יצחק 72
אלברכט, ד' 105 128 136 137 140 141	אורמן 41 196
142 (ה) 145 (ה)	אורן (אברמסון), פינחס 110
אלוני, נ' 114 (ה)	אזולאי, חיים יוסף דוד 13 (ה) 14 100

בן-חיים, זאב 43 103 (ה) 114 121 160
 183 185 210 (ה)
 בן-יהודה, א' 44 62 73 77 92 93 94
 104 113 (ה) 129 134 (ה) 135 140
 141 156 (ה) 161 163 173 175
 181 (ה) 183 210 212
 בן-יעקב, א' 8 61 (ה) 127 (ה)
 בן-נפתלי 32 (ה)
 ר' בן-ציון בן-נאים 8 120 (ה)
 בניאל, יעקב 13 (ה) 111 178 (ה)
 בועט, י' 46 77 (ה) 120 (ה) 127
 בקראט, ר"א 131
 בר (Baer) יצחק 27 41 51 57 78
 94 100 149
 ברגנרין, י' 19 (ה) 21 (ה) 51 (ה) 64 (ה)
 77 (ה) 89 (ה) 128 152 (ה) 157
 191 (ה) 199 206
 ברגשטרסר 16 102 115 (ה) 150 (ה)
 206
 ברורי, א' 28 32 100 (ה) 117 (ה) 179 (ה)
 ברוקלמן 75 113 (ה) 114 (ה) 118
 194 (ה)
 ברלינר, א. 105 (ה) 107 133
 גולדברג, אברהם 28 (ה) 30 31 32 (ה)
 42 (ה) 46 (ה) 47 (ה) 106 (ה) 179 (ה)
 191 (ה)
 גורדון, אריה לייב 40 51 62 66 72 (ה)
 73 74 94
 גוניוס 48 (ה) 50 (ה) 66 (ה) 93 98
 104 (ה) 113 (ה) 150 (ה) 161 163 175
 195 (ה) 204 (ה)
 גייגר, אברהם 30 (ה) 41 91 105 113
 117 128 136 137 203 (ה)
 גייגר, דוב 52
 גייגר, זלמן 102
 גינזבורג, משה 73 76 105 (ה) 174
 גינזבורג, ח"א 25 121 (ה) 157 192
 195 (ה)
 גינזבורג, כ"ד 109 (ה)
 גינזבורג, לוי 16 (ה) 129 130 143 154
 גנצמריה, ר"ש 65
 גסטד 22 150 (ה)

אליהו בחור 15 16 20—21 40 73 127
 (ה)
 ר' אליקים מלונדון 101 (ה)
 אלישר ר' יוסף 8
 אלמולי, ר"ש 18
 אלעזר הקליר 42 (ה) 96 133 196 (ה)
 173
 אלמסי, (רי"ף) 65 148
 אסף, שמחה 26 99 (ה) 108 (ה) 198 (ה)
 אפסוביצר, א. 143 (ה) 195
 אפסטיין, י"ג 7 26 28 (ה) 31 (ה) 32 33
 34 (ה) 47 (ה) 64 67 68 (ה) 71 (ה)
 86 89 (ה) 107 (ה) 114 (ה) 116 121 (ה)
 124 (ה) 135 (ה) 138 (ה) 165 (ה) 166
 167 (ה) 168 (ה) 169 (ה) 172 177
 190 192 (ה) 207
 ארליך, א"ב. 93 95 98 201 (ה) 202
 אש, שאול 8 17 (ה) 52 (ה) 72
 אשכנזי, שמואל 175 (ה)
 ר' אשר בן יהואל (רא"ש) 69 130 135
 209
 באבאני יעקב 13 (ה) 14 (ה)
 באכנר, חיים 100 (ה)
 באכר, בנימין זאב 107 108 138 167 (ה)
 168 (ה) 206 (ה) 208
 בארנשטיין, חיים יהואל 86 (ה)
 בהרנס, ד' 171
 בובר, שלמה 11 (ה) 29 (ה) 87 97 (ה)
 98 130 131 132 (ה) 146 147 156 (ה)
 158 167 206 (ה) 209 (ה) 210
 בוואר, וליאנדר 128 (ה) 150 (ה) 176 (ה)
 בורנשטיין, דוד יוסף 79 199
 בחיי, בר' אשר 134 (ה)
 ביאליק, ח"ג 9 11 12 15 21 26 27 (ה)
 44 52 53 58 (ה) 66 (ה) 76 (ה) 79
 84 102 137 140 189 (ה) 200 213 215
 בירנבוים, ש' 207 (ה) 208
 בלאו, יהושע 49 (ה) 113 (ה)
 במברגר, משה אריה 93
 במברגר, שמחה 52 (ה)
 בךזאב, יהודה לייב 53

וילנסקי, מיכאל 134 (ה) 139 (ה) 160
182 163 (ה)

זולאי, מנחם 14 (ה) 17 (ה) 41 43 44
55 69 85 116 156 157 196 197
זיידל, משה 25 (ה)
זלוטניק, יעקב 181 (ה) 183 184
זמטר 52 (ה) 53 (ה) 72 73 74 (ה)
195 (ה)

חובארה, ר' חיים 8 33 49 (ה) 70
ר' חננאל (ר"ח) 90 (ה) 104 156 195

טולידנו, ר' יעקב משה 33
טור-סיני, נ"ה 208 (ה)
טיקוצינסקי, ר"מ 44

יakov, ב' 114
ידין, יגאל 192 193 206 (ה)
ר' יהודה בן קורייש 86
ר' יהודה הלוי 174
ר' יהודה חיוג 216 (ה)

ר' יהודה ליוואי (מהר"ל מפראג) 101
ר' יהוסף 63 70 76 83 99 108
ר' יונה אבן גנאח 139 (ה) 150 160 163
172 202

יוסי בן יוסי 169
ר' יוסף בן יהודה 93 95 172 212
ר' יוסף קמחי 30 (ה) 110
ר' יוסף קרא 98 (ה) 182
ילין, דוד 157

יניי 17 (ה) 41 43 55 85 116 196 197
202 203

יסטרוב, מ. 43 53 62 66 73 77 96 (ה)
128 (ה) 129 130 146 166 168 191 (ה)
יעבץ, זאב 94 148 (ה)

ר' יעקב בשן 14
ר' יעקב חם 142
יערי, אברהם 14 (ה)
ישראל, שאול 83

כהן, דוד 84 (ה)
כהנא, י"ז 115 (ה)
כלץ, ר"י 164

גרינהוט, אלעזר 130 (ה) 131 147
גרינץ, י"מ 211
גריץ, ה' 201 202

דאפיארא, משולם בן שלמה 115
דה פריס ב' 114 115

דוד קמחי (רד"ק) 18 57 78 95 (ה) 98
109 (ה) 134 163 185 193 (ה) 201 (ה)
217 202

דונש בן לברט 30 (ה) 41 131 182
דוראן, שמעון בן צמח (= רשב"ץ) 92
95 148 149 172 212
דליטש, פרידריך 118 (ה)
דליטש, פרנץ 163 (ה)
דלמן 42 73 113 114 (ה) 119 (ה) 127
128 (ה) 129 130 131 (ה) 144 166 (ה)
176 (ה) 195 (ה) 208 (ה)

דמתי ר' שבטאל
דרייבר, ס"ר 61 (ה) 78 98 180 (ה)
דרנבורג 92 141 191 (ה)

הברמן, א"א 116 (ה) 133 203
הופמן, ד"צ 72 88 132 150 (ה) 170
195 (ה)

הורוביץ, חיים שאול 66 88 (ה) 114 (ה)
127 130 179

היגר, מיכאל 97 (ה) 100 147 209
היידנהיים, וואלף (= רוזה) 27 42 (ה)
55 (ה) 96 133 173 (ה) 196 203
הלוי, שלום 45 61 (ה) 70 (ה) 123 (ה)
הלל בן שמואל 174

המאירי, מנחם בן שלמה 93 95 96
134 (ה) 135 165 175 177 (ה) 210
הענא, זלמן (רו"ה) 13 51 55 100 (ה)
101 (ה) 102 (ה) 116 117—118
הרכבי, א"א 17 86 90 (ה) 133 157 165

ווינקאס 98 (ה)
ווייס, אייוויק הירש 113 128 136 142 (ה)
168 (ה) 203

ווייס, מאיר צבי 40 65 (ה) 179
ווילדיבר 95 98
וורטהימר, ש"א 132

סגל, מ"צ 104 113 (ה) 114 136 137 142
 (ה) 145 (ה) 146 155 170 (ה) 206 (ה)
 סופר, אברהם 93 95
 סופר, שבתי 100 (ה)
 סטנוב, יצחק 55 78 (ה) 95 102 (ה)
 סטננינג 106 (ה) 119 (ה)
 סמנד, ר' 103
 ר' סעדיה גאון (רס"ג) 42 78 (ה) 98 102
 114 (ה) 121 151 152 169 180 190
 עגנון, ש"י 149
 עדני, ר' שלמה 85
 ר' עובדיה ברטנורא (רע"ב) 61 (ה) 92
 94 99 100 141 166 195
 עמדין, יעקב בן צבי (יעב"ץ) 13 40 41
 51 53 55 78 (ה) 95 101 116 118
 119
 ר' עמרם גאון 78 (ה) 152
 ענעלאו 133
 עק, נתן 79 (ה)
 פדרבוש, ש' 74 (ה)
 פולמר, שמעון 101 (ה)
 פורגס, ג' 134
 פורת, א' 15 (ה) 30 31 32 41 (ה) 42
 45 (ה) 52 58 (ה) 61 (ה) 62 (ה)
 68 (ה) 106 (ה) 115 (ה) 116 (ה) 120
 124 (ה) 141 (ה) 144 (ה) 153 (ה)
 162 (ה) 166 (ה)
 פין, ש"י 21 23 33 43 53 62 66 72 (ה) 73
 77 104 105 (ה) 160
 פינסקר, שמחה 151
 פינקלשטיין, א"א 65 124 (ה) 131 (ה)
 138 (ה) 152 167 (ה) 203
 פיש, ש' 66 170
 פרומקין, א"ל 85
 פרידמן, ח"ב 31 44 (ה) 68 (ה) 116 120
 (ה)
 פריימן, יעקב 27 (ה)
 פרנסדורף 182 (ה)
 פרנקל, ד' 198

לאנדור, מ' 128 (ה)
 לוי, אליעזר 72 127
 לוי, יעקב 23 53 62 72 76 (ה) 77 105
 128 (ה) 129 191 (ה) 194
 לוין, בנימין מנשה 86 91 94 103 109
 157 165 (ה) 176 177 (ה)
 לוונגר, ד"ש 139 (ה) 143 182 (ה)
 לוונזו, ר' מנחם 217
 לונץ, א"א 52
 לוצטו, שד"ל 14 18 39 40 41 52 104
 105 (ה) 106 113 119 185 192 202
 204 (ה)
 ליברמן, שאול 34 (ה) 68 83 85 (ה) 86
 91 103 (ה) 131 138 139 (ה) 140 (ה)
 141 143 (ה) 144 147 158 163 (ה)
 209 217 (ה)
 לייבל, דניאל 216
 לגדויאר 144 (ה)
 לעף, ע' 43 76 (ה)
 מאן, י' 133 174 203
 מורג, שלמה 22 (ה) 34 (ה) 42 (ה) 205
 מורטנון, א' 32
 מיטווק, א' 120
 מימון [פישמן], י"ל הכהן 25 144 171
 175 (ה)
 מירסקי, ש"ק 65 (ה)
 מלמד, ע"צ 109
 מנצור, צאלח ב"ר יעקב 56
 מרגליות, אליעזר 204 (ה) 205 (ה)
 מרגליות, מרדכי 129 (ה) 132 146 155
 162 169 170 190 203 213
 מרמורשטיין, א' 119
 מרקס, א' 40 (ה) 42 105 (ה) 106 107 (ה)
 ר' משה בן יצחק 182
 ר' משה בן מימון (הרמב"ם) 34 (ה) 46
 58 66 68 69 71 72 74 91 166 167
 168 181 (ה) 183 191 (ה) 209
 ר' משה בן ששת 180 (ה)
 נחמיאש, ר' 93 96 98 130 134 (ה)
 גלדיקי, ח' 105 113 189 (ה) 211

(ה) 65 (ה) 64 (ה) 61 56 (ה) 34 (ה) 32
 112 (ה) 109 (ה) 106 94 (ה) 85 (ה) 70
 (ה) 137 (ה) 123 (ה) 120 (ה) 115
 (ה) 157
 שולטתס ס' 114 (ה) 115 (ה) 119 (ה)
 142 137 136 129
 שטראק 91 118 119 (ה)
 שכטר, ש"ן. 93 97 132 147 162 173
 שלזינגר, קלמן 73 (ה) 135 (ה) 165 (ה)
 210 177 175
 שלזינגר, ר' שמעון 141
 ר' שלמה בן גבירול (רשב"ג) 41
 ר' שלמה בן יצחק (רש"י) 63 74 (ה)
 133 (ה) 114 104 94 93 89 88 76
 166 163 156 150 148 142 138 135
 183 182 175 174 173 172 168 167
 212 (ה) 209 (ה) 205 201 195 (ה) 193
 ר' שלמה פרחון 30 (ה) 150
 ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) 134 182
 ר' שמואל הנגיד 86 (ה) 133
 ר' שמשון ב"ר אברהם משאנץ 52 76
 138 108
 שפיגל, שלום 211
 שפירא, ר' אליה 100 (ה)
 שרים, ר' יצחק 134
 ששון, רס"ד 25 30 (ה) 33 42 43 44
 109 103 (ה) 86 85 83 79 (ה) 45
 (ה) 179 171 145 143 138 137 123 (ה)
 תיאודור, יהודה 49 (ה) 64 73 (ה) 76 (ה)
 146 135 (ה) 129 98 (ה) 95 87 86
 169 166 163 162 161 154 153 14 147
 210 201 190 183 179
 Beer, G. (ה) 27
 Diening (ה) 178
 Melamed, Raphael Hai
 (ה) 119 (ה) 151
 Pererman (ה) 178
 Schwally (ה) 199
 Stein, S. 128
 Wohl, M. 145

קאהלי, ס' 14 (ה) 15 (ה) 17 (ה) 18 32
 41 40 (ה) 47 58 (ה) 70 (ה) 73
 77 (ה) 90 102 (ה) 105 (ה) 112 (ה)
 114 (ה) 116 118 119 (ה) 120 (ה) 121
 (ה) 124 (ה) 137 (ה) 138 (ה) 150 (ה)
 151 (ה) 175 194 195 (ה) 217 (ה)
 קאטוטו, מ"ד 208 (ה)
 קאסל, ד' 128 130
 קאסה, ר' יוסף 8 107
 קארל, צבי 73 74 (ה)
 קדרי, מ"צ 189 (ה)
 קהלר, ל' 66 (ה)
 קהתי, פנחס 83
 קובר, מ' 17 (ה) 43
 קוהוט 23
 קוהלר 104 (ה)
 קוטשר, יחזקאל 26 28 (ה) 29 (ה) 32 (ה)
 151 162 166 (ה) 178 (ה) 189 (ה) 190
 (ה) 192
 קויטש 48 (ה) 50 (ה) 93 150 (ה) 192
 קוילי, א. 114 (ה) 193, 197 (ה)
 קויפמן, דוד 28 (ה)
 קוטובסקי, רח"י. 7 57 (ה) 58 (ה) 62 72
 122
 קוקובצף 216 (ה)
 קיטל, ר' 118 175
 קלאצקי, לוי ירחמיאל 56 (ה) 101 (ה)
 192
 קלאר, בנימין 76 172 173 (ה) 182 203
 קניג 53 78 190 (ה)
 קעסלין 102 (ה)
 קרויס, ש. 28 (ה) 52 (ה) 69 73 76 (ה)
 208 137 (ה) 100
 ראובן בר אליקים 62 (ה)
 רבינוביץ, נ"א 129 131
 רחין, ד' 134
 רוסי, משה 182
 ריבלין, אליעזר 85
 רייפמן, ר' יעקב 198
 שאקי, אברהם 135 (ה)
 שבטיאל (דמתי), יצחק 8 15 (ה) 22 23

מפתח העניינים

בינוני נקבה של לרי כמו של ל"א (71).
 דגש קל אחרי תנועה גדולה (70, 123).
 ה"א הידיעה ו"של" (26—27) ו לפני
 ברונית (46). אחרי האותיות בכ"ל
 (54). בשם שאחריו תואר או זיקה
 (59—61, 78—79).
 הפסק (47—48, 58).
 וי"ו אינה סימן לקמץ גדול (67, 170).
 זוג מלים (48—49, 139).
 כ"י פרמה. רבון במקום רבון (29). מרר
 בים ניקודים 'ספרדיים' חילופי קמץ
 פתח וצירי-סגול; דגש אף באותיות ס"ס
 שק"ץ בוזלי"ם. קור אוסקי מצל לאר
 תיות. סימן לרפה (32—33).
 כ"י קויפמן. הסופר והנקדן אינם זהים
 (28) ו נקדן אחד ניקד את כה"י, רובו
 ככולו (28, 120—123) ו מעטים הניי
 קורים ה"ספרדיים" (31) ו ניקודים

על סי מסורות שבעל פה: טיבור.
 סכין, טהרה; פעלי ל"א בדרך פעלי
 לרי (30) ו רבון במקום רבון (29).
 כ"י ששון. הרבה אותיות מנוקדות. אחד
 הוא הסופר והנקדן. תמזהים ניקודים
 'ספרדיים' מכאן וחילופי פתח-שוא
 בדרך תימנים מכאן (33—35).
 לשון המשנה (114).
 לשון תורה ולשון חכמים (11, 74).
 נסתרת עבר של פעלי לרי תירו בלא
 ה"א: עשת במקום עשתה וכו' (55).
 מ"ם במקום גרין לכינוי נסתרות, באר
 ניהם במקום באזניהן וכו' (77).
 משקל הפעל (39—40).
 פעול של ערי: שום, שים וכו' (93—
 94).
 קמץ במקום פתח במילים עבריות שב
 יידיש 112